

**UCHWAŁA NR
RADY POWIATU W NOWYM DWORZE GDAŃSKIM**

z dnia 2018 r.

w sprawie przyjęcia „Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Nowodworskiego na lata 2018-2021”.

Na podstawie art. 87 ust. 3 i ust. 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2017 r. poz. 2187 z późn. zm.) i art. 12 pkt 11 ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (Dz. U. z 2018 r. poz. 995 z późn. zm.), po uzyskaniu opinii Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Rada Powiatu w Nowym Dworze Gdańskim Rada Powiatu w Nowym Dworze Gdańskim uchwala, co następuje:

§ 1.

1. Przyjmuje się do realizacji „Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Nowodworskiego na lata 2018-2021”, stanowiący załącznik do uchwały.
2. „Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Nowodworskiego na lata 2018-2021” obejmuje obszar administracyjny Powiatu Nowodworskiego.

§ 2.

Wykonanie uchwały powierza się Zarządowi Powiatu.

§ 3.

Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni od dnia ogłoszenia w Dzienniku Urzędowym Województwa Pomorskiego.

Przewodniczący Rady

Jacek Gross

Załącznik do uchwały Nr
Rady Powiatu w Nowym Dworze Gdańskim
z dnia 2018 r.

Nowy Dwór Gdański, lipiec 2018

Spis treści

1. Wstęp.....	4
2. Podstawa prawna opracowania i cele programu ochrony zabytków w świetle ustawy o ochronie zabytków	5
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami	6
3.1. Obowiązek konstytucyjny ochrony zabytków	6
3.2. Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami	6
3.3. Zadania samorządu z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego	7
3.4. Inne uregulowania prawne.....	7
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego.....	9
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.....	9
4.1.1 Strategia Rozwoju Kraju 2020	9
4.1.2. Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030	12
4.1.3. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004 - 2020.....	14
4.1.4. Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami.....	15
4.2. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa	17
4.2.1. Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020	17
4.2.2. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego	18
4.2.3. Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020	19
4.2.4. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016-2019	20
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	22
5.1. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu	22
5.1.1. Strategia Rozwoju Powiatu Nowodworskiego na lata 2015-2024	22
5.1.2. Plan Rozwoju Lokalnego Powiatu Nowodworskiego	22
5.1.3. Gminne Programy Opieki nad Zabytkami.....	23
5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu	24
kulturowego powiatu.....	24
5.2.1. Charakterystyka powiatu.....	24
5.2.2. Zarys historii powiatu nowodworskiego	29
5.2.3. Krajobraz kulturowy	33
5.2.4. Zabytkowe układy urbanistyczne i ruralistyczne	38
5.2.5. Zabytki nieruchome	44

5.2.6. Zabytki ruchome.....	46
5.2.7. Zabytki archeologiczne	47
5.2.8. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych.....	49
5.2.9. Dziedzictwo niematerialne	50
5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony	51
5.3.1. Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków	51
5.3.2. Wykaz zabytków ruchomych wpisanych do rejestru zabytków	57
5.3.3. Wykaz zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków	58
5.4. Zabytki na terenie powiatu ujęte w gminnych ewidencjach zabytków	59
5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu	63
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego powiatu. Analiza szans i zagrożeń.	107
7. Założenia programowe.....	109
8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami.....	114
8.1 Instrumenty prawne	114
8.2 Instrumenty koordynacji.....	114
8.3 Instrumenty finansowe	114
8.4 Instrumenty społeczne	114
8.5 Instrumenty kontrolne	114
9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami	115
10. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami.....	116
10.1. Publiczne źródła finansowania	116
10.2. Środki pomocowe	118
11. Realizacja i finansowanie przez powiat zadań z zakresu ochrony zabytków	119

1. Wstęp

Program opieki nad zabytkami jest podstawowym dokumentem służącym podejmowaniu działań dotyczących inicjowania, wspierania oraz koordynowania prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego przez jednostki samorządu terytorialnego.

Głównym celem opracowania tego dokumentu jest dążenie do znaczącej poprawy stanu zasobów dziedzictwa kulturowego położonego na obszarze powiatu, w szczególności w zakresie stanu zachowania i utrzymania obiektów zabytkowych oraz zachowania krajobrazu kulturowego. Opracowanie przedmiotowego dokumentu jest zadaniem własnym samorządu.

Celem strategicznym Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Nowodworskiego na lata 2018-2021 jest zachowanie dziedzictwa kulturowego służące społeczno-gospodarczemu rozwojowi powiatu. Realizacja tego celu będzie się odbywała poprzez wskazane w dokumencie kierunki działań w ramach trzech zdefiniowanych priorytetów.

Program opracowany został na cztery lata i będzie cyklicznie aktualizowany. Dwa lata od ogłoszenia w dzienniku urzędowym starosta sporządzi sprawozdanie z jego wykonania, które przedstawi Radzie Powiatu. Prowadzony w trakcie realizacji programu monitoring umożliwi uwzględnianie nowych uwarunkowań prawnych, społecznych i gospodarczych oraz sprecyzowanie lub modyfikację założonych celów.

Wskazane w obecnym dokumencie kierunki działań są zgodne z krajowymi, wojewódzkimi i gminnymi dokumentami programowymi oraz odpowiadają aktualnym ustawowym regulacjom z dziedziny ochrony zabytków w Polsce.

Ileć w tekście jest mowa o Programie Opieki, oznacza to Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Nowodworskiego na lata 2018-2021.

2. Podstawa prawna opracowania i cele programu ochrony zabytków w świetle ustawy o ochronie zabytków

Podstawą prawną niniejszego opracowania jest art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami¹.

Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Nowodworskiego na lata 2018-2021 ma na celu:

- 1) włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
- 2) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 3) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 4) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 5) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 6) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- 7) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

¹ t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 2187 ze zm.;

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami

3.1. Obowiązek konstytucyjny ochrony zabytków

Na obowiązek ochrony zabytków wskazuje Konstytucja Rzeczypospolitej Polski z dnia 2 kwietnia 1997 r.² W myśl art. 5 Konstytucji „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego (...)”. Natomiast art. 6 mówi o tym, że „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”. Art. 73 mówi o tym, że każdemu zapewnia się wolność twórczości artystycznej, badań naukowych oraz ogłaszania ich wyników, wolność nauczania, a także wolność korzystania z dóbr kultury. Art. 82 Konstytucji wskazuje, iż obowiązkiem Obywatela Polskiego jest m.in. troska o dobro wspólne.

3.2. Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami definiuje pojęcie zabytku: jest to nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Zabytki podzielono na trzy grupy.

Pierwszą stanowią zabytki nieruchome, do których zaliczają się krajobrazy kulturowe, układy urbanistyczne, ruralistyczne i zespoły budowlane, dzieła architektury i budownictwa, dzieła budownictwa obronnego, obiekty techniki, a zwłaszcza kopalnie, huty, elektrownie i inne zakłady przemysłowe, cmentarze, parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni, miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

Druga grupa obejmuje zabytki ruchome: dzieła sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej, kolekcje, numizmaty, militaria, sztandary, pieczęcie, odznaki, medale i order, wytwory techniki, materiały biblioteczne, instrumenty muzyczne, wytwory sztuki ludowej i rękodzieła oraz inne obiekty etnograficzne.

Trzecią grupą są zabytki archeologiczne: pozostałości terenowe pradziejowego i historycznego osadnictwa, cmentarzyska, kurhany, relikty działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Ochronie mogą podlegać także nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Organami ochrony zabytków są:

- minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;
- wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków.

Wojewoda, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, może powierzyć w drodze porozumienia wykonywanie części kompetencji wojewódzkiego konserwatora zabytków gminom i powiatom, z wyjątkiem prowadzenia rejestru zabytków i wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Ochrona zabytków polega na podejmowaniu przez administrację publiczną działań mających na celu zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe

² Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.;

zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie, zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków, udaremnienie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków, przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę, kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków, uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Formami ochrony zabytków są: wpis do rejestru zabytków, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku krajobrazowego, ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

3.3. Zadania samorządu z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego

Art. 87 cytowanej powyżej ustawy o ochronie zabytków nakłada na powiaty obowiązek sporządzenia programu opieki nad zabytkami. Program opieki przyjmuje rada powiatu po uzyskaniu opinii właściwego miejscowo wojewódzkiego konserwatora zabytków. Następnie dokument ten jest ogłaszany w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Z realizacji programu zarząd powiatu sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia radzie powiatu. Po czterech latach program powinien zostać zaktualizowany.

Na podstawie art. 81 ustawy o ochronie zabytków oraz na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale, organ stanowiący powiatu może udzielić dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków.

Zgodnie z art. 4 ust. 1 pkt 7 ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym³ zadaniem własnym jednostki samorządu terytorialnego jest sprawowanie opieki nad zabytkami, w tym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku, do którego tytuł prawny posiada.

Zadaniem starosty jest ustanawianie, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, społecznego opiekuna zabytków, co reguluje art. 103 ustawy o ochronie zabytków.

Ponadto starosta, w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, może umieszczać na zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru znak informujący o tym, iż zabytek ten podlega ochronie na podstawie art. 12 ustawy o ochronie zabytków.

W opracowywanych analizach i studiach z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu zgodnie z art. 18 ust. 2 ustawy o ochronie zabytków w szczególności należy uwzględnić krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami; określić rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu; ustalić przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami.

3.4. Inne uregulowania prawne

Obowiązek ochrony zabytków uwzględniony został również w innych ustawach, takich jak:

Obowiązek ochrony zabytków uwzględniony został również w innych ustawach, takich jak:

- ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym⁴,
- ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane⁵,

³ t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 1868 ze zm.;

⁴ t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 1073 ze zm.;

- ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska⁶,
- ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody⁷,
- ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej⁸,
- ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie⁹,
- ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych¹⁰,
- ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami¹¹,
- ustawa z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych¹²,
- ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach¹³,
- ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach¹⁴,
- ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach¹⁵,
- ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach¹⁶.

⁵ t.j. Dz. U. z 2017, poz. 1332 ze zm.;

⁶ t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 519 ze zm.;

⁷ t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 142 ze zm.;

⁸ t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 862 ze zm.;

⁹ t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 450 ze zm.;

¹⁰ t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 912 ze zm.;

¹¹ t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 121 ze zm.;

¹² t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 1161 ze zm.;

¹³ t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 788 ze zm.;

¹⁴ t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 972 ze zm.;

¹⁵ t.j. Dz. U. z 2012 r. poz. 642 ze zm.;

¹⁶ t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 217;

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

4.1.1 Strategia Rozwoju Kraju 2020

„Strategia Rozwoju Kraju 2020” przyjęta została uchwałą Nr 157 Rady Ministrów z dnia 25 września 2012 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Kraju 2020¹⁷ i jest elementem nowego systemu zarządzania rozwojem kraju, którego fundamenty zostały określone w znowelizowanej ustawie z dnia 6 grudnia 2006 r. o zasadach prowadzenia polityki rozwoju¹⁸ oraz w przyjętym przez Radę Ministrów 27 kwietnia 2009 r. dokumencie pn. „Założenia systemu zarządzania rozwojem Polski”.

„Strategia Rozwoju Kraju 2020” (ŚSRK) stanowi najważniejszy dokument w perspektywie średniookresowej, określający cele strategiczne rozwoju Polski do 2020 r. Jest ona kluczowa dla określenia działań rozwojowych, w tym możliwych do sfinansowania w ramach przyszłej perspektywy finansowej UE na lata 2014-2020 oraz 9 zintegrowanych strategii, służących realizacji założonych celów rozwojowych.

Jako cel główny strategii średniookresowej wyznaczono „wzmocnienie i wykorzystanie gospodarczych, społecznych i instytucjonalnych potencjałów zapewniających szybszy i zrównoważony rozwój kraju oraz poprawę jakości życia ludności”¹⁹.

W ŚSRK wybrano trzy obszary strategiczne (Sprawne i efektywne państwo, Konkurencyjna gospodarka, Spójność społeczna i terytorialna). W rozdziale „Główne obszary interwencji, cele i priorytety rozwojowe”²⁰ jako obszar strategiczny I. wyznaczono: Sprawne i efektywne państwo

Cel I.1. Przejście od administrowania do zarządzania rozwojem²¹.

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

I.1.1. Uporządkowanie kompetencji umożliwiające realizację działań rozwojowych,

I.1.2. Zwiększenie efektywności instytucji publicznych,

I.1.3. Wprowadzenie jednolitych zasad e-gov w administracji (e-administracja),

I.1.4. Poprawa jakości prawa,

I.1.5. Zapewnienie ładu przestrzennego,

Cel I.2. Zapewnienie środków na działania rozwojowe²²

I.2.1. Modernizacja struktury wydatków publicznych,

I.2.2. Poprawa efektywności środków publicznych,

I.2.3. Zwiększenie wykorzystania środków pozabudżetowych,

Cel I.3. Wzmocnienie warunków sprzyjających realizacji indywidualnych potrzeb i aktywności obywatela²³,

¹⁷ M. P. z 2012r., poz. 882;

¹⁸ t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 1376 ze zm.;

¹⁹ Strategia Rozwoju Kraju 2020, s. 23;

²⁰ Tamże, s. 32;

²¹ Tamże, s. 32;

²² Tamże, s. 39;

²³ Tamże, s. 43;

- I.3.1. Poprawa skuteczności wymiaru sprawiedliwości,
- I.3.2. Rozwój kapitału społecznego
- I.3.3. Zwiększenie bezpieczeństwa obywatela
- I.3.4. Utrwalenie bezpieczeństwa narodowego,

Obszar strategiczny II. Konkurencyjna gospodarka

Cel II.1. Wzmocnienie stabilności makroekonomicznej²⁴

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

- II.1.1. Uzdrawienie finansów publicznych
- II.1.2. Zwiększenie stopy oszczędności i inwestycji
- II.1.3. Integracja ze strefą euro
- II.1.4. Rozwój eksportu towarów i usług

Cel II.2. Wzrost wydajności gospodarki²⁵

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

- II.2.1. Zwiększenie produktywności gospodarki,
- II.2.2. Wzrost udziału przemysłów i usług średnio i wysoko zaawansowanych technologicznie,
- II.2.3. Zwiększenie konkurencyjności i modernizacja sektora rolno-spożywczego ,
- II.2.4. Poprawa warunków ramowych dla prowadzenia działalności gospodarczej ,

Cel II.3. Zwiększenie innowacyjności gospodarki²⁶

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

- II.3.1. Wzrost popytu na wyniki badań naukowych,
- II.3.2. Podwyższenie stopnia komercjalizacji badań
- II.3.3. Zapewnienie kadr dla B+R
- II.3.4. Zwiększenie wykorzystania rozwiązań innowacyjnych

Cel II.4. Rozwój kapitału ludzkiego²⁷

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

- II.4.1. Zwiększanie aktywności zawodowej,
- II.4.2. Poprawa jakości kapitału ludzkiego,
- II.4.3. Zwiększanie mobilności zawodowej i przestrzennej.

Cel II.5. Zwiększenie wykorzystania technologii cyfrowych²⁸

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

- II.5.1. Zapewnienie powszechnego dostępu do Internetu,
- II.5.2. Upowszechnienie wykorzystania technologii cyfrowych,
- II.5.3. Zapewnienie odpowiedniej jakości treści i usług cyfrowych.

Cel II.6. Bezpieczeństwo energetyczne i środowisko²⁹

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

- II.6.1. Racjonalne gospodarowanie zasobami,
- II.6.2. Poprawa efektywności energetycznej,

²⁴ Tamże, s. 56;

²⁵ Tamże, s. 62;

²⁶ Tamże, s. 68;

²⁷ Tamże, s. 77;

²⁸ Tamże, s. 85;

²⁹ Tamże, s. 90;

II.6.3. Zwiększenie dywersyfikacji dostaw paliw i energii,

II.6.4. Poprawa stanu środowiska,

II.6.5. Adaptacja do zmian klimatu.

Cel II.7. Zwiększenie efektywności transportu³⁰

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

II.7.1. Zwiększenie efektywności zarządzania w sektorze transportowym,

II.7.2. Modernizacja i rozbudowa połączeń transportowych,

II.7.3. Udrożnienie obszarów miejskich.

Obszar strategiczny III. Spójność społeczna i terytorialna

Cel III.1. Integracja społeczna³¹

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

III.1.1. Zwiększenie aktywności osób wykluczonych i zagrożonych wykluczeniem społecznym,

III.1.2. Zmniejszenie ubóstwa w grupach najbardziej nim zagrożonych.

Cel III.2. Zapewnienie dostępu i określonych standardów usług publicznych³²

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

III.2.1. Podnoszenie jakości i dostępności usług publicznych,

III.2.2. Zwiększenie efektywności systemu świadczenia usług publicznych.

Cel III.3. Wzmocnienie mechanizmów terytorialnego równoważenia rozwoju oraz integracja przestrzenna dla rozwijania i pełnego wykorzystania potencjałów regionalnych³³

Priorytetowe kierunki interwencji publicznej:

III.3.1. Tworzenie warunków instytucjonalnych, prawnych i finansowych dla realizacji działań rozwojowych w regionach,

III.3.2. Wzmacnianie ośrodków wojewódzkich,

III.3.3. Tworzenie warunków dla rozwoju ośrodków regionalnych, subregionalnych i lokalnych oraz wzmacniania potencjału obszarów wiejskich,

III.3.4. Zwiększenie spójności terytorialnej.

Spośród tych obszarów ważnym dla działań związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego kraju jest obszar strategiczny I „Sprawne i efektywne państwo”, w którym jednym z celów jest zapewnienie ładu przestrzennego. Wskazano, że w perspektywie średniookresowej należy zwiększyć stopień pokrycia planami zagospodarowania przestrzennego powierzchni kraju, a obowiązkowo terenów rozwojowych. W związku z tym wprowadzony zostanie obowiązek sporządzania planów zagospodarowania przestrzennego obszarów funkcjonalnych obejmujących: obszary miejskie, a w szczególności metropolitalne, tereny wrażliwe rozwojowo, związane z ochroną i użytkowaniem gospodarczym zasobów naturalnych, dziedzictwa kulturowego, objęte ryzykiem katastrof naturalnych, obszary górskie, obszary dotychczas nie objęte procesem planowania (strefa przybrzeżna, morze terytorialne, wyłączna strefa ekonomiczna) oraz obszary przygraniczne³⁴.

³⁰ Tamże, s. 103;

³¹ Tamże s. 110;

³² Tamże s. 114

³³ Tamże, s. 119;

³⁴ Tamże, s. 38;

Dziedzictwo kulturowe wymienione zostało również w obszarze strategicznym III „Spójność społeczna i terytorialna” w celu III.3.2. Wzmacnianie ośrodków wojewódzkich – gdzie wspierane będą działania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego³⁵.

Program Opieki zgodny jest z zapisami „Strategii Rozwoju Kraju 2020”.

4.1.2. Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030

„Koncepcję Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030” (KPZK) przyjęła uchwałą Rada Ministrów w dniu 13 grudnia 2011 r.³⁶

KZPK jest najważniejszym krajowym dokumentem strategicznym dotyczącym zagospodarowania przestrzennego kraju. Została opracowana zgodnie z zapisami ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z 27 marca 2003 roku. Zgodnie z wymogami ustawowymi określono także wynikające z KPZK 2030 ustalenia i zalecenia dla przygotowywania planów zagospodarowania przestrzennego województw³⁷.

W dokumencie tym zauważono, że „dziedzictwo kulturowe – tak materialne, jak i odnoszące się do sfery wartości niematerialnych – jest częścią współczesnej przestrzeni. Obejmuje nie tylko pojedyncze obiekty kubaturowe lub ich zespoły, ale także – całość jednostki przestrzennej – obiekt wraz z otaczającą go przestrzenią. Ta całość powinna podlegać badaniom i ochronie, nawet jeżeli na powierzchni ziemi – jak w wypadku wielu stanowisk archeologicznych – nie ma śladów pozwalających na eksponowanie jej w scenariuszach rozwoju funkcji symbolicznych. Odziedziczone obiekty muszą pełnić funkcje użytkowe współcześnie nadane, zgodne z ich potencjałem i wymogami ochrony. W przeciwnym wypadku niszczeją, giną, tracą wartość, nieodwracalnie zubożając potencjał rozwojowy i obraz dziedzictwa narodowego. W perspektywie najbliższych dwudziestu lat rola dziedzictwa kulturowego w procesach rozwoju przestrzennego będzie rosła – zwiększanie się zamożności społeczeństwa oraz przekształcenia o charakterze kulturowym będą powodowały wzrost znaczenia rozwojowego zarówno materialnych jak i niematerialnych składników dziedzictwa kulturowego. Ich lokalizacja i umiejętność wykorzystania w procesach rozwoju będzie wpływała pozytywnie na tok koncentracji gospodarczej, ludnościowej i rangę kultury i turystyki”³⁸.

W dokumencie tym określono cele polityki przestrzennego zagospodarowania kraju³⁹.

Cel pierwszy to podwyższenie konkurencyjności głównych ośrodków miejskich Polski w przestrzeni europejskiej poprzez ich integrację funkcjonalną przy zachowaniu policentrycznej struktury systemu osadniczego sprzyjającej spójności.

Cel drugi to poprawa spójności wewnętrznej i terytorialne równoważenie rozwoju kraju poprzez promowanie integracji funkcjonalnej, tworzenie warunków dla rozprzestrzeniania się czynników rozwoju, wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich oraz wykorzystanie potencjału wewnętrznego wszystkich terytoriów.

Cel trzeci to poprawa dostępności terytorialnej kraju w różnych skalach przestrzennych poprzez rozwijanie infrastruktury transportowej i telekomunikacyjnej.

Cel czwarty to kształtowanie struktur przestrzennych wspierających osiągnięcie i utrzymanie wysokiej jakości środowiska przyrodniczego i walorów krajobrazowych Polski. Cel piąty to zwiększenie odporności struktury przestrzennej kraju na zagrożenia naturalne i utraty bezpieczeństwa energetycznego oraz kształtowanie struktur przestrzennych wspierających zdolności obronne państwa. Cel szósty to przywrócenie i utrwalenie ładu przestrzennego.

³⁵ Tamże, s. 124;

³⁶ Uchwała Nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r. w sprawie przyjęcia Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030. (M. P. z 2012 r. poz. 252);

³⁷ Koncepcja Zagospodarowania Przestrzennego Kraju 2030, s. 5;

³⁸ Tamże, s. 29;

³⁹ Tamże, s. 72;

W ramach drugiego celu „Poprawa dostępności terytorialnej kraju w różnych skalach przestrzennych poprzez rozwijanie infrastruktury transportowej i telekomunikacyjnej” określono kierunki działań polityki przestrzennej umożliwiające realizację celu wspomagania spójności terytorialnej. Obejmują one: 2.1. Wspomaganie spójności w układzie krajowym: Pomorze Środkowe – Polska Zachodnia – Polska Centralna – Polska Wschodnia, 2.2. Regionalną integrację funkcjonalną, wspomaganie rozprzestrzeniania procesów rozwojowych na obszary poza głównymi miastami oraz budowanie potencjału do specjalizacji terytorialnej, 2.3. Wspomaganie spójności w obszarach problemowych. Kierunek 2.2 określa cele działań skupiające się na wspomaganiu rozwoju specjalizacji terytorialnej. W ramach tego działania zauważono, że „szansą dla rozwoju wielu obszarów wiejskich jest osiąganie specjalizacji dzięki wykorzystaniu ich dziedzictwa kulturowego, zasobów przyrodniczych i krajobrazowych. Następować będzie wzmocnienie ekologicznych funkcji obszarów wiejskich poprzez zalesianie gruntów porolnych, odtwarzanie stosunków hydrologicznych oraz włączenie niektórych terenów rolniczych do systemu korytarzy ekologicznych (Cel 4.) z zachowaniem właściwej proporcji terenów otwartych. Dodatkowo zostanie wzmocnione zarządzanie ich przestrzenią funkcjonalną poprzez tworzenie nowych struktur o wysokich walorach krajobrazowych i przyrodniczych, ochronę i rewaloryzację zachowanych obiektów zabytkowych i zespołów ruralistycznych. Opracowane i wdrożone zostaną standardy związane z ochroną krajobrazu wiejskiego, obejmujące także określenie obszarów wsparcia rolnictwa zachowującego tradycyjny krajobraz rolniczy oraz opracowanie na szczeblu rządowym programów rozwoju form produkcji roślinnej i hodowlanej, zgodnej z wymaganiami systemu ekologicznego”⁴⁰.

W ramach czwartego celu „Kształtowanie struktur przestrzennych wspierających osiągnięcie i utrzymanie wysokiej jakości środowiska przyrodniczego i walorów krajobrazowych Polski” wyszczególniono działania w następujących obszarach: 4.1. Integracja działań w zakresie funkcjonowania spójnej sieci ekologicznej kraju jako podstawa ochrony najcenniejszych zasobów przyrodniczych i krajobrazowych, 4.2. Przeciwdziałanie fragmentacji przestrzeni przyrodniczej, 4.3. Wprowadzenie gospodarowania krajobrazem zgodnie z zapisami Europejskiej Konwencji Krajobrazowej, 4.4. Racjonalizacja gospodarowania ograniczonymi zasobami wód powierzchniowych i podziemnych kraju, w tym zapobieganie występowaniu deficytu wody na potrzeby ludności i rozwoju gospodarczego, 4.5. Osiągnięcie i utrzymanie dobrego stanu i potencjału wód i związanych z nimi ekosystemów, 4.6. Zmniejszenie obciążenia środowiska powodowanego emisjami zanieczyszczeń do wód, atmosfery i gleby, 4.7. Zabezpieczenie cennych gospodarczo złóż kopalin i zwiększenie wykorzystania surowców wtórnych.

W działaniu 4.1. „Integracja działań w zakresie funkcjonowania spójnej sieci ekologicznej kraju jako podstawa ochrony najcenniejszych zasobów przyrodniczych i krajobrazowych” w celu zwiększenia stopnia ochrony funkcji obszarów węzłowych oraz walorów przyrodniczych i krajobrazowych Polski stwierdzono, że zostaną powołane nowe parki narodowe (...). Uzupełniona zostanie także sieć parków krajobrazowych chroniących najcenniejsze rozpoznane krajobrazy regionalne, mające znaczenie dla ochrony dziedzictwa kultury i ochrony funkcji łączności ekologicznej. W działaniu 4.3. „Wprowadzenie gospodarowania krajobrazem zgodnie z zapisami Europejskiej Konwencji Krajobrazowej” zauważono, że Polska w 2004 r. ratyfikowała Europejską Konwencję Krajobrazową (EKK)107, zobowiązując się tym samym do dbałości o jakość przestrzeni otaczającej – krajobrazu, stanowiącego zasób gospodarczy, przyczyniający się do wzrostu zatrudnienia, wpływający na jakość życia codziennego, a zarazem na dziedzictwo kultury. Działania w tym zakresie skoncentrują się zatem na objęciu ochroną prawną najcenniejszych pod względem przyrodniczym i kulturowym krajobrazów naturalnych i historycznych, w tym układów urbanistycznych i ruralistycznych oraz stanowisk archeologicznych.

⁴⁰ Tamże, s. 94-95;

W ramach piątego celu „Zwiększenie odporności struktury przestrzennej kraju na zagrożenia naturalne i utraty bezpieczeństwa energetycznego oraz kształtowanie struktur przestrzennych wspierających zdolności obronne państwa” określono kierunki działań polityki przestrzennej, która ma zapewniać zwiększenie odporności kraju na różnorakie zagrożenia, w tym związane z groźbą utraty bezpieczeństwa energetycznego, mające charakter naturalny oraz dotyczące obronności kraju. Są to: 5.1. Przeciwdziałanie zagrożeniu utraty bezpieczeństwa energetycznego i odpowiednie reagowanie na to zagrożenie; 5.2. Zwiększenie poziomu zabezpieczenia przed ekstremalnymi zjawiskami naturalnymi i antropogenicznymi; 5.3. Kształtowanie struktur przestrzennych wspierających zdolności obronne państwa. Kierunek 5.2. skupia się na m.in. zwiększeniu poziomu bezpieczeństwa przeciwpowodziowego. Działania w tym zakresie obejmują poprawę bezpieczeństwa przez realizowanie inwestycji hydrotechnicznych o znaczeniu przeciwpowodziowym na podstawie zweryfikowanych przez regiony wodne potrzeb zarządzania wodami. Towarzyszyć im będą m.in. działania w zakresie utrzymania cieków oraz kształtowania przemieszczania się wzebrań w celu minimalizowania ryzyka powodziowego. Będą prowadzone inwestycje zwiększające bezpieczeństwo dużych aglomeracji, zakładów przemysłowych, infrastruktury przesyłowej i komunalnej oraz szczególnie cennych obiektów dziedzictwa kulturowego znajdujących się na obszarze narażonym na niebezpieczeństwo powodzi.

Program Opieki zgodny jest z zapisami zawartymi w „*Koncepcji Zagospodarowania Przestrzennego Kraju 2030*”.

4.1.3. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004 - 2020

Misją *Narodowej Strategii Rozwoju Kultury* jest: „zrównoważony rozwój kultury jako najwyższej wartości przenoszony ponad pokoleniami, określającej całokształt historycznego i cywilizacyjnego dorobku Polski, wartości warunkującej tożsamość narodową i zapewniającej ciągłość tradycji i rozwój regionów.” Formułując zadania gminy w zakresie ochrony dóbr kultury musimy realizować powyższy cel.

W 2005 r. Ministerstwo Kultury wydało *Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020*⁴¹. Zawarto w niej cele realizacji Strategii, przy czym za cel strategiczny obrano zrównoważenie rozwoju kultury w regionach.

Cel nadrzędny realizowany jest przez następujące cele cząstkowe/uzupełniające⁴²:

1. Wzrost efektywności zarządzania sferą kultury.
2. Zmniejszenie dysproporcji regionalnych w rozwoju i dostępie do kultury.
3. Wzrost udziału kultury w PKB.
4. Zachowanie dziedzictwa kulturowego i aktywna ochrona zabytków.
5. Modernizacja i rozbudowa infrastruktury kultury.
6. Wzrost uczestnictwa w kulturze.
7. Rozwój szkół artystycznych i zwiększenie liczby godzin edukacji kulturalnej w programach szkolnych.
8. Efektywna promocja twórczości.
9. Promocja polskiej kultury za granicą.
10. Ochrona własności intelektualnej i walka z piractwem.
11. Wprowadzenie innowacyjnych rozwiązań w systemie organizacji działalności kulturalnej i w systemie upowszechniania kultury.
12. Rozwój przemysłów kultury (kinematografia, media, design, wydawnictwa, fonografia).

⁴¹ Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020, Warszawa 2005, <http://bip.mkidn.gov.pl/media/docs/050617nsrk-uzupelnienie.pdf> [strona Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 5.09.2016 r.];

⁴² *Tamże*, s. 74-75;

Cele częściowe realizowane są w ramach pięciu obszarów priorytetowych, którym odpowiadają szczegółowo opisane w NSRK – Narodowe Programy Kultury (NPK):

- Czytelnictwo i sektor książki *NPK Promocja czytelnictwa i rozwój sektora książki*;
- Dziedzictwo kulturowe *NPK Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego*;
- Instytucje artystyczne i promocja twórczości *NPK Rozwój instytucji artystycznych*;
- Szkolnictwo artystyczne i promocja młodych twórców - *NPK Wspierania debiutów i rozwoju szkół artystycznych*;
- Sztuka współczesna *NPK Znaki Czasu*.

Instrumentami realizacji NSRK są Programy Operacyjne, które określają szczegółowo system realizacji Strategii w obszarze finansowania działalności kulturalnej ze środków pozostających w dyspozycji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Programy Operacyjne ogłaszane będą do 2020⁴³.

W kolejnych latach ochrona dziedzictwa kulturowego odbywać się będzie poprzez Program Operacyjny „Dziedzictwo kulturowe”⁴⁴. Celem tego programu jest poprawa stanu zachowania zabytków, zwiększanie narodowego zasobu dziedzictwa kulturowego, kompleksowa rewaloryzacja zabytków, zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki, poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w zakresie ochrony zabytków i ich dokumentacji, zabezpieczenie zabytków, muzealiów i archiwaliów przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę, a także realizacja zadań związanych z zakupami dzieł sztuki i kolekcji dla instytucji muzealnych, zakupem starodruków, księgozbiorów oraz zbiorów filmowych, wspieraniu rozwoju muzealnych pracowni konserwatorskich oraz nowych technik konserwacji zabytków ruchomych.

Program „Dziedzictwo kulturowe” składa się z następujących priorytetów:

- Ochrona zabytków;
- Wspieranie działań muzealnych;
- Kultura ludowa;
- Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą;
- Ochrona zabytków archeologicznych;
- Ochrona i cyfryzacja dziedzictwa kulturowego.

Program Opieki zgodny jest z zapisami „Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020”.

4.1.4. Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami

Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami uchwalony został przez Radę Ministrów w dniu 24 czerwca 2014 r.⁴⁵

Głównym celem Programu jest „wzmocnienie roli dziedzictwa kulturowego i ochrony zabytków w rozwoju potencjału kulturowego i kreatywnego Polaków”.

Dla realizacji celu głównego opracowano trzy cele szczegółowe:

- wspieranie rozwiązań systemowych na rzecz ochrony zabytków w Polsce,
- wzmocnienie synergii działania organów ochrony zabytków,

⁴³ Tamże, s. 77;

⁴⁴ Tamże, s. 81;

⁴⁵ Uchwała Nr 125/2014 Rady Ministrów z dnia 24 czerwca 2014 r. w sprawie „Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”, dostępna na stronie: http://bip.mkidn.gov.pl/media/download_gallery/20140818Krajowy_Program_Ochrony_Zabytkow_i_Opieki_nad_Zaby.pdf [strona Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, dostęp: 8.02.2018 r.];

- tworzenie warunków do aktywnego uczestnictwa w kulturze, edukacji na rzecz dziedzictwa kulturowego oraz jego promocji i reinterpretacji, które z kolei realizowane będą w ramach szczegółowych zadań.

Po przeprowadzeniu analizy stanu dziedzictwa kulturowego w Polsce oraz potrzeb związanych z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami, zdefiniowano cele i kierunki interwencji w tym zakresie, przyjęte na lata 2014-2017. W ramach programu rządowego będą one realizowane przy pomocy projektów wiodących, finansowanych ze środków budżetu państwa, w części której dysponentem jest minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego.

W odniesieniu do pierwszego celu szczegółowego zaplanowano następujące kierunki działań:

1. Porządkowanie rejestru zabytków nieruchomych.
2. Przygotowanie ratyfikacji *Konwencji UNESCO ds. ochrony dziedzictwa podwodnego*.
3. Wypracowanie jednolitych standardów działania konserwatorskiego w odniesieniu do wybranych typów i kategorii zabytków nieruchomych zgodnie z obowiązującą doktryną konserwatorską.
4. Wzmocnienie instrumentów ochrony krajobrazu kulturowego.
5. Opracowanie diagnozy prawnej ochrony zabytków ruchomych.
6. Opracowanie kompleksowego raportu o stanie zachowania zabytków.
7. Kontynuacja badań w ramach AZP na obszarach szczególnie istotnych ze względu na zagrożenia dla dziedzictwa archeologicznego.

W odniesieniu do drugiego celu szczegółowego zaplanowano następujące kierunki działań:

1. Zwiększenie efektywności zarządzania i ochrony zabytków poprzez wdrażanie infrastruktury informacji przestrzennej o zabytkach.
2. Wypracowanie standardów, pozwalających na lepszy przepływ informacji pomiędzy organami ochrony zabytków a społecznościami żyjącymi w otoczeniu zabytków objętych ochroną.
3. Podniesienie jakości procesów decyzyjnych w organach ochrony zabytków.
4. Merytoryczne wsparcie samorządu terytorialnego w ochronie zabytków.

W odniesieniu do trzeciego celu szczegółowego zaplanowano następujące kierunki działań:

1. Przygotowanie ratyfikacji *Konwencji ramowej Rady Europy w sprawie znaczenia dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa*, Faro 2005.
2. Wspieranie budowania świadomości społecznej funkcji dziedzictwa kulturowego jako podstawy kształtowania się tożsamości narodowej i społeczności lokalnych.
3. Promocja zasobu dziedzictwa za pośrednictwem Internetu.
4. Zwiększanie dostępu do zasobu dziedzictwa i ułatwienie jego odbioru społecznego.

Okres realizacji *Krajowego Programu* ustalono na lata 2014-2017. Do chwili obecnej nie wykonano jego aktualizacji, jednak podjęto szereg działań mających na celu jego realizację. Za realizację Programu odpowiedzialne są następujące instytucje: Narodowy Instytut Dziedzictwa, Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów oraz Narodowe Muzeum Morskie w Gdańsku.

Efektom uchwalenia *Krajowego Programu* jest podjęcie szeregu działań m.in. zainaugurowana przez Narodowy Instytut Dziedzictwa kampania społeczna „Krajobraz mojego miasta”, której celem jest zwrócenie uwagi władz samorządowych, firm i instytucji, a także profesjonalistów oraz społeczeństwa na problem chaosu reklamowego i właściwego planowania przestrzeni miejskiej. Najważniejszym elementem kampanii jest film szkoleniowy pt.: „Krajobraz mojego miasta”. Ponadto - wydawnictwa dydaktyczne (m.in. „Dziedzictwo obok mnie – poradnik zarządzania dziedzictwem w gminach” oraz „Zasady projektowania i umieszczania nośników informacji wizualnej i reklam na obiektach i obszarach zabytkowych”), utworzenie portalu

samorząd.nid.pl, który jest narzędziem pomocnym władzom i pracownikom samorządowym w pozyskiwaniu sprawdzonych informacji nt. zarządzania dziedzictwem kulturowym na szczeblu gminnym, jak również bezpłatne szkolenia z zarządzania dziedzictwem dotyczące m.in. społecznych, kulturowych i prawnych aspektów projektowania przestrzeni publicznej i inne. Integralną częścią kampanii jest także film pt.: „Piękne, polskie, drewniane”, w którym zespół ekspertów, właściele drewnianych obiektów i pasjonaci tego typu architektury pokazują, jak pielęgnując obiekty drewniane można ocalić je od zapomnienia. Na konkretnych przykładach wskazują, w jaki sposób należy eksponować drewnianą architekturę oraz co robić, by zachować ją dla przyszłych pokoleń. Film jest apelem o to, by władze samorządowe nieustannie i intensywnie działały w kwestii ochrony architektury drewnianej i starały się uświadamiać społeczeństwo o niezwyklej wartości tych obiektów.

W ramach realizacji zadań Krajowego Programu 12.12.2017 r. ogłoszony został „Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce (księgi A i C)”, a także utworzono portal mapowy <https://mapy.zabytek.gov.pl>, na którym widoczne są Pomniki Historii, obiekty z listy Światowego Dziedzictwa UNESCO, obszary i obiekty wpisane do rejestru zabytków, zabytki archeologiczne. Portal ma na celu zwiększenie dostępu do zasobu dziedzictwa i ułatwienie jego odbioru społecznego.

Założenia niniejszego Programu Opieki wpisują się w zadania wyznaczone przez Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami.

4.2. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa

4.2.1. Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020

Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020 przyjęta została przez Sejmik Województwa Pomorskiego w dniu 24 września 2012 r.⁴⁶.

W *Strategii* zauważono, że „pomorskie charakteryzuje się unikatowym środowiskiem i walorami krajobrazowymi oraz różnorodnością kulturową, wynikającą z tożsamości regionalnej i lokalnej czerpiącej z dziedzictwa Kaszub, Kociewia, Powiśla, Żuław i innych części regionu”⁴⁷.

Nakreślono wizję województwa pomorskiego w roku 2020, kiedy to region będzie cechował się trwałym wzrostem, w którym uruchamiane i wykorzystywane są zróżnicowane potencjały terytorialne dla wzmocnienia i równoważenia procesów rozwojowych; o unikatowej pozycji, dzięki aktywności społeczeństwa obywatelskiego, silnemu kapitałowi społecznemu i intelektualnemu, racjonalnemu zarządzaniu zasobami środowiska, gospodarczemu wykorzystaniu potencjału morza oraz inteligentnym sieciami infrastrukturalnym i powszechnemu stosowaniu technologii ekoefektywnych; będący liderem pozytywnych zmian społecznych i gospodarczych w Polsce i w obszarze Południowego Bałtyku. Ponadto będzie miejscem cechującym się m.in. trakcyjną przestrzenią, tworzącą trwałe podstawy rozwoju poprzez dostosowanie systemu transportowego i energetycznego do długofalowych potrzeb, racjonalne wykorzystanie zasobów i walorów przyrodniczych, kulturowych i krajobrazowych, a także ograniczanie i efektywne rozwiązywanie konfliktów przestrzennych, tworzenie wysokiej jakości przestrzeni oraz przeciwdziałanie skutkom ekstremalnych zjawisk naturalnych w regionie⁴⁸.

Jednym z wyzwań strategicznych dla regionu uznano konieczność lepszego zarządzania przestrzenią dla zmniejszenia presji na środowisko, poprawę bezpieczeństwa powodziowego, a także

⁴⁶ Uchwała nr 458/XXII/12 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 24 września 2012 r.;

⁴⁷ *Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020*, Gdańsk 2012, s 8, dostępna na stronie: https://strategia2020.pomorskie.eu/documents/240306/400793/Pomorskie_SRWP2020.pdf/d1fb1e1b-4c73-4221-8f2b-8cff5b3a9f45 [Strona Sejmiku Województwa Pomorskiego, dostęp: 8.02.2018 r.];

⁴⁸ *Tamże*, s. 23;

optymalne wykorzystanie potencjałów terytorialnych (przyrodniczego, krajobrazowego, kulturowego i gospodarczego) dla zapewnienia wysokiej jakości życia⁴⁹.

W *Strategii* wskazano 3 cele strategiczne uszczegółowione poprzez 10 celów operacyjnych oraz 35 kierunków działań. W ramach celu strategicznego 1. *Nowoczesna gospodarka* jednym z celów operacyjnych uznano 3. *Unikatową ofertę turystyczną i kulturalną*. Jego realizacja odbywać się będzie w ramach dwóch kierunków działań: 1.3.1. Rozwój sieciowych i kompleksowych produktów turystycznych i 1.3.2. Stworzenie rozpoznawalnej, wysokiej jakości oferty kulturalnej. Zobowiązaniem Samorządu Województwa Pomorskiego będzie rozwój regionalnych sieciowych produktów turystycznych obejmujących m.in. małe porty morskie, mariny, szlaki rowerowe i kajakowe oraz śródlądowe drogi wodne, a także unikatowe dziedzictwo regionalne i ofertę kulturalną. Oczekiwany efektami mają być:

- całoroczna, kompleksowa i atrakcyjna oferta turystyczna i kulturalna regionu obejmująca także efektywne wykorzystanie obiektów sportowych o randze krajowej;
- unikatowe walory naturalne, kulturalne i dziedzictwa kulturowego, w tym kulinarne, wykorzystywane w sposób racjonalny, efektywny i zrównoważony;
- wzmocniony wizerunek regionu oraz większa rozpoznawalność i spójność kluczowych regionalnych marek turystycznych i kulturalnych;
- silna współpraca pomiędzy podmiotami branży turystycznej i kulturalnej.

Program Opieki zgodny jest z zapisami *Strategii Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020*.

4.2.2. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego przyjęty został uchwałą Nr 318/XXX/16 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29 grudnia 2016 r., wszedł w życie z dniem 1.03.2017 r. (Dz. Urz. Woj. Pom. z 14.02.2017 r., poz. 603)⁵⁰.

Plan zagospodarowania jako dokument długookresowy służy do wyznaczenia kierunków polityki przestrzennej województwa, której celem jest osiągnięcie zrównoważonego rozwoju, prowadzącego do spójnego i jednoczesnego tworzenia łądów: społecznego, ekonomicznego, środowiskowego i przestrzennego.

W rozdziale Uwarunkowania – środowisko kulturowe i jego ochrona za charakterystyczne składniki dziedzictwa kulturowego województwa uznano⁵¹:

- układy ruralistyczne wsi Drewnica i Żuławka (gm. Stegna),
- wieś kurortowa Krynica Morska,
- domy podcieniowe (np. Orłowo i Marynowy)
- miejsca martyrologii: obóz zagłady KL Stutthof,
- dziedzictwo morskie i rzeczne w tym m.in. przystanie rybackie (Kąty Rybackie, Piaski), latarnie morskie (Krynica Morska),
- urządzenia wodne: kolejowy wąskotorowy most obrotowy w Rybinie,
- drewniana zabudowa wiejska na Żuławach.

Potrzeby i wyzwania jakie stawia ochrona oraz utrzymanie walorów środowiska kulturowego regionu wiążą się z koniecznością zapewnienia warunków dla trwałego zachowania, zagospodarowania i utrzymania zabytkowych krajobrazów kulturowych oraz zespołów zabytkowych poprzez m.in. przywracanie historycznych układów wiejskich, odnowę zabytkowych obiektów wraz z adaptowaniem do nowych funkcji, kompleksową odbudowę zdegradowanych zespołów zabytkowych

⁴⁹ *Tamże*, s. 28;

⁵⁰ Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego dostępny na stronie: <https://pbpr.pomorskie.eu/obowiazujacy-plan-zagospodarowania-przestrzennego-województwa-pomorskiego-2030> [Strona Sejmiku Województwa Pomorskiego, dostęp: 8.02.2018 r.];

⁵¹ *Tamże*, s. 66;

w obszarach historycznych wsi, przeciwdziałanie dewastacji zabytków techniki, przemysłu, stanowisk archeologicznych, promowanie i oznaczenie w terenie historycznych miejsc pamięci, rozwój nowych form obszarowej ochrony krajobrazu kulturowego, w tym zwłaszcza systemu parków kulturowych, zabezpieczenie i prace konserwatorskie przy obiektach archeologicznych o własnej formie terenowej. Do istotnych zadań należy określenie kryteriów identyfikacji innych obiektów stanowiących dobra kultury współczesnej (pomników, miejsc pamięci, budynków, zespołów budynków, założeń urbanistycznych i krajobrazowych), będących uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, wyróżniających się wysoką wartością artystyczną, pełniącą istotną rolę dla budowania tożsamości regionu. Dostrzega się potrzebę stworzenia pomorskiej listy zabytków nieruchomych, które z uwagi na ponadregionalne znaczenie dla polskiego dziedzictwa kulturowego i świadomości społecznej mogą zostać uznane za pomniki historii lub parki kulturowe⁵².

Polityka przestrzenna województwa uwzględnia ochronę tożsamości historyczno-kulturowej oraz promocję zasobów kulturowych województwa, a w szczególności obiektów zabytkowych i założeń przestrzennych, rewaloryzację przestrzeni o bogatej tradycji historycznej oraz obiektów zabytkowych, rozwijanie i promowanie szlaków kulturowych w oparciu o zasoby kulturowe.

W ramach działań i przedsięwzięć polityki przestrzennej służących realizacji kierunku „Ochrona obszarów o charakterystycznym krajobrazie kulturowym lub znaczeniu historycznym” wyznaczono m.in. dla jednostek samorządu terytorialnego następujące zadania:

- kompleksowa odnowa i rewaloryzacja definiujących tożsamość regionu zdegradowanych obiektów i zespołów zabytkowych, historycznych układów ruralistycznych, zarówno wpisanych do rejestru zabytków, jak i uwzględnionych w ewidencji zabytków oraz pozostających poza nimi, z uwzględnieniem wymogów konserwatorskich oraz lokalnego charakteru zabudowy;

- realizacja obiektów o charakterze wystawienniczym, muzealnym, jak również skansenów (np. Żuław a m. Drewnica lub Żuławki), służących zachowaniu, ochronie i promocji dziedzictwa kulturowego regionu.

Program Opieki zgodny jest z zapisami Planu zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego.

4.2.3. Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020

Zarząd Województwa Pomorskiego uchwałą nr 196/20/15 z dnia 3 marca 2015 r. przyjął **Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020 (RPO)** zatwierdzony decyzją C(2015) 908 przez Komisję Europejską w dniu 12 lutego 2015 r.⁵³

RPO skupia się na 10 celach tematycznych (CT) i 30 priorytetach inwestycyjnych (PI), które obejmują zagadnienia z zakresu gospodarki, edukacji, aktywności zawodowej i społecznej, obszarów o nie w pełni uruchomionych potencjałach, transportu, energii oraz środowiska⁵⁴. W ramach celów tematycznych i priorytetów inwestycyjnych wydzielono 11 osi priorytetowych (OP). Wśród nich znalazła się **OP 8 – Konwersja**, która skupiać się będzie na kompleksowej rewitalizacji zdegradowanych obszarów miejskich oraz zrównoważonym wykorzystaniu regionalnego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego⁵⁵. Przewiduje się realizację działań w ramach PI 6c - ochrona, promocja i rozwój dziedzictwa kulturowego i naturalnego. Interwencją objęte zostaną przedsięwzięcia obejmujące ratowanie, przywracanie wartości i ochronę charakterystycznych zabytków lub ich

⁵² Tamże, s. 68;

⁵³ <http://strategia2020.pomorskie.eu/-/komisja-europejska-zatwierdzila-rpo-wp-2014-2020-zarzad-uchwala-dokument> [strona Samorządu Województwa Pomorskiego, 19.02.2018 r.];

⁵⁴ Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020, s.11, [http://strategia2020.pomorskie.eu/documents/240306/355260/RPO+2014-2020+\(Zatwier.+KE\)/7e3cbd92-d2cf-431b-a30d-1d87f9dd2310](http://strategia2020.pomorskie.eu/documents/240306/355260/RPO+2014-2020+(Zatwier.+KE)/7e3cbd92-d2cf-431b-a30d-1d87f9dd2310) [strona Samorządu Województwa Pomorskiego, 19.02.2018 r.];

⁵⁵ Tamże, s. 14;

zespołów wraz z otaczającym je kontekstem krajobrazowym, poprzez m.in. prace rehabilitacyjne i modernizacyjne służące nadaniu im nowych funkcji (usług turystyki lub kultury), przy możliwym jednoczesnym zachowaniu funkcji dotychczasowych, jak również wdrażanie nowych form zarządzania (tworzenie parków kulturowych). Ponadto interwencją objęte zostaną projekty ukierunkowane na podnoszenie jakości przestrzeni publicznej obejmujące realizację prac służących estetyzacji i podkreśleniu walorów kulturowych tej przestrzeni w ramach układów urbanistycznych i ruralistycznych wpisanych do rejestru zabytków. Wsparciem objęte będą również projekty umożliwiające bezpieczną eksploatację zasobów materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego regionu, w tym w zakresie dokumentowania, popularyzacji, inwentaryzacji i udostępniania zasobów kultury z wykorzystaniem nowoczesnych technologii informacyjno-komunikacyjnych (w szczególności digitalizacja zasobów, tworzenie nowych treści cyfrowych). Wspierane będą także działania służące podniesieniu atrakcyjności walorów dziedzictwa naturalnego, o charakterze sieciowym, koordynowane przez samorząd województwa, będące efektem trwałej współpracy wielu podmiotów (w tym gospodarczych) oraz społecznej akceptacji, polegające na rozwoju infrastruktury turystycznej, w tym infrastruktury żeglarskiej, szlaków rowerowych i kajakowych oraz tras turystycznych o charakterze regionalnym i ponadregionalnym⁵⁶. W zakresie dziedzictwa kulturowego oraz podnoszenia jakości przestrzeni publicznych preferowane będą projekty zlokalizowane na obszarach o wysokim potencjale turystyczno-rekreacyjnym środowiska kulturowego, w szczególności w (...) strefach koncentracji charakterystycznych dla regionu elementów dziedzictwa kulturowego, określonych w Planie zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego⁵⁷.

Beneficjentami będą jednostki samorządu terytorialnego i ich jednostki organizacyjne, związki i stowarzyszenia jednostek samorządu terytorialnego, organizacje pozarządowe, instytucje kultury, instytucje edukacyjne, szkoły wyższe, instytucje finansowe, przedsiębiorcy (w tym organizatorzy turystyczni), kościoły i związki wyznaniowe, parki narodowe, PGL Lasy Państwowe, kluby sportowe, Regionalny Zarząd Gospodarki Wodnej, urzędy morskie, operatorzy elektrowni wodnych, ROT/LOT⁵⁸.

Program Opieki zgodny jest z zapisami „Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020”.

4.2.4. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016-2019

Celem strategicznym Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016-2019 przyjętego przez Sejmik Województwa Pomorskiego (Uchwała Nr 274/XXVI/16 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 26.09.2016 r., Dz. Urz. Woj. Pom. z 14.10.2016 r., poz. 3415) jest wzmocnienie poziomu ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym województwa pomorskiego służące zachowaniu zabytków, budowaniu tożsamości regionalnej oraz promocji turystycznej regionu⁵⁹. Cel ten będzie realizowany w ramach 4 priorytetów:

- priorytet 1: zachowanie dziedzictwa kulturowego miast i wsi,
- priorytet 2: zachowanie kulturowego dziedzictwa morskiego i rzeczno-
- priorytet 3: badanie, dokumentacja i promocja dziedzictwa kulturowego,

⁵⁶ Tamże, s. 100;

⁵⁷ Tamże, s. 101;

⁵⁸ Tamże, s. 101;

⁵⁹ Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016-2019, Gdańsk 2011, s. 45, dostępny na stronie:

<https://bip.pomorskie.eu/a,56029,w-sprawie-przyjecia-programu-opieki-nad-zabytkami-wojewodztwa-pomorskiego-na-lata-2016-2019.html> [strona Sejmiku Województwa Pomorskiego, dostęp: 12.02.2018 r.];

- priorytet 4: opieka nad zabytkami stanowiącymi mienie i własność samorządu województwa pomorskiego.

Priorytety te będą realizowane poprzez m.in. następujące kierunki⁶⁰:

- Zachowanie dziedzictwa kulturowego miast i wsi regionu służące budowaniu tożsamości mieszkańców.
- Zachowanie dziedzictwa kulturowego miast i wsi regionu służące budowaniu atrakcyjnej oferty kulturalnej i turystycznej.
- Ochrona i ekspozycja charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego, w tym zachowanie wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.
- Zachowanie kulturowego dziedzictwa morskiego i rzeczno-terenowego służące budowaniu tożsamości regionalnej.
- Zachowanie kulturowego dziedzictwa morskiego i rzeczno-terenowego służące budowaniu atrakcyjnej oferty kulturalnej i turystycznej.
- Ochrona i ekspozycja charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego.
- Badanie, dokumentacja i promocja dziedzictwa kulturowego.
- Edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym.
- Szeroki dostęp do informacji o dorobku kultury regionalnej.
- Specjalistyczne rozpoznanie badawcze poszczególnych obiektów, zespołów oraz obszarów zabytkowych związane z przygotowanym lub realizowanym procesem inwestycyjnym.
- Poprawa stanu obiektów i zespołów zabytkowych.
- Koordynacja działań dotyczących zachowania, eksponowania i promocji walorów dziedzictwa kulturowego między różnymi jednostkami organizacyjnymi województwa pomorskiego.
- Eksponowanie wartości kulturowych obiektów- niezależnie od ich przeznaczenia.
- Podnoszenie kwalifikacji administratorów obiektów.

Program Opieki zgodny jest z zapisami Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016-2019.

⁶⁰ Tamże, s. 45 – 48;

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu

5.1.1. Strategia Rozwoju Powiatu Nowodworskiego na lata 2015-2024

Strategia Rozwoju Powiatu Nowodworskiego została przyjęta Uchwałą Nr XV/97/2016 Rady Powiatu Nowodworskiego z dnia 11 lutego 2016 r.

Misją dla powiatu jest hasło: „Budowanie konkurencyjnego potencjału społeczno-gospodarczego powiatu nowodworskiego w oparciu o zasadę zrównoważonego rozwoju, w tym m.in. aktywizacja zawodowa i społeczna mieszkańców, tworzenie atrakcyjnych warunków inwestycyjnych, osadniczych oraz wspieranie rozwoju innowacyjnych form produkcji rolnej, poprawa wewnętrznej dostępności komunikacyjnej oraz wykreowanie, sieciowanie i intensywna promocja całorocznych produktów turystycznych, tworzonych w oparciu o lokalne walory przyrodniczo-kulturowe”.

Misja ta jest realizowana przez trzy obszary priorytetowe:

1. Kapitał gospodarczy,
2. Kapitał ludzki i społeczny,
3. Kapitał przestrzenny i infrastrukturalny.

W ramach pierwszego priorytetu sformułowano cele strategiczne, m.in. cel strategiczny 1.2. Turystyka katalizatorem dynamicznego rozwoju gospodarczego, w którym znalazł się m.in. cel operacyjny 1.2.1. Utworzenie całorocznej oferty turystyczno-kulturalnej, wsparty o następujące działania: poprawa stanu obiektów i obszarów zabytkowych na terenie powiatu nowodworskiego, wsparcie i rozwój turystyki aktywnej w oparciu o istniejącą infrastrukturę turystyczną, dziedzictwo kulturowe (specjalna oferta kulturowa) oraz ekonomię wody, sieciowanie wiodącego produktu turystycznego (Pętla Żuławska) oraz turystyki wypoczynkowej z nowymi całorocznymi produktami uzupełniającymi z zakresu turystyki kulturowo-edukacyjnej (związanej z historią np. Żuławska Pętla Muzealna).

Program Opieki zgodny jest z zapisami Strategii Rozwoju Powiatu Nowodworskiego.

5.1.2. Plan Rozwoju Lokalnego Powiatu Nowodworskiego

Plan Rozwoju Lokalnego Powiatu Nowodworskiego utworzony został w 2005 r. Dokument ten stanowi krótkoterminową (na lata 2005-2006) i długoterminową (na lata 2007-2013) wizję rozwoju potencjału gospodarczego powiatu, który warunkuje wzrost konkurencyjności oraz przeciwdziałanie dalszej marginalizacji niektórych obszarów w taki sposób, aby sprzyjać długofalowemu rozwojowi społecznemu powiatu, jego spójności ekonomicznej i społecznej oraz integracji z Unią Europejską. Opracowanie składa się z dwóch części: części diagnostycznej, obejmującej różne sfery życia społeczno – gospodarczego istotne z punktu widzenia rozwoju powiatu oraz części zadaniowej, zawierającej wykaz projektów mogących przyczynić się do poprawy życia mieszkańców.

W Planie Rozwoju Lokalnego określone zostały problemy, które powinny zostać rozwiązane w najbliższych latach na terenie powiatu nowodworskiego.

W obszarze KULTURY priorytetem jest: „Poprawa infrastruktury kulturowej oraz ochrona dorobku kulturowego powiatu”. Modernizacja, remont budynków i zabytkowych wnętrz, szeroko pojęte zabezpieczenie zarówno eksponatów zabytkowych, jak i samych budynków, a także pozyskanie nowych powierzchni pod działalność kulturową to główne zadania do osiągnięcia. Zadania w tym obszarze to:

- zagospodarowanie na cele kulturowe zabytków wiejskiej kultury (np. domy podcieniowe, kapliczki, kościółki) oraz dawnych zabudowań gospodarczych (spichlerze, stodoły, folwarki, zagrody),
- wspieranie inicjatywy ochrony dziedzictwa kulturowego na poziomie powiatu głównie dorobku kulturowego wsi (np. twórczości ludowej, rzemiosła),
- rozwój lokalnych imprez kulturalnych wpływających na wizerunek oraz istotnie podnoszących atrakcyjność małych miejscowości (wystawy sztuki, festiwale, koncerty, plenery).

W obszarze TURYSTYKI priorytetem jest: „Rozwój funkcji turystycznej i agroturystycznej powiatu, rozbudowa, modernizacja oraz dostosowanie do standardów europejskich bazy turystycznej oraz obiektów zabytkowych i dziedzictwa kulturowego”.

Wśród przyjętych celów strategicznych wymieniony został Rozwój infrastruktury turystycznej poprzez wykorzystanie potencjału historycznego i przyrodniczego, wzbogacenie oferty rekreacyjnej i kulturalnej, odbudowa linii kolejowej wąskotorowej Sztutowo – Krynica

Morska – granica państwa oraz kompleksowa rewitalizacja i modernizacja stacji Nowy Dwór Gdański.

Program Opieki zgodny jest z zapisami Planu Rozwoju Lokalnego Powiatu Nowodworskiego.

5.1.3. Gminne Programy Opieki nad Zabytkami

W skład powiatu nowodworskiego wchodzi pięć gmin: Krynica, Nowy Dwór Gdański, Ostaszewo, Stegna i Sztutowo. Trzy spośród nich posiadają aktualne programy opieki nad zabytkami, tj.:

- Gmina Nowy Dwór Gdański „Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Nowy Dwór Gdański na lata 2015-2019” (Uchwała Nr 132/XIV/2015 Rady Miejskiej w Nowym Dworze Gdańskim z dnia 29 grudnia 2015 r.),
- Gmina Stegna „Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Stegna na lata 2016-2019” (Uchwała Nr XVI/130/2016 Rady Gminy Stegna z dnia 18 lutego 2016 r.),
- Gmina Sztutowo „Gminny Program Opieki nad Zabytkami na lata 2017-2020 na terenie Gminy Sztutowo” (Uchwała Nr XXX/304/2017 Rady Gminy Sztutowo z dnia 10 listopada 2017 r.).

Radni Gminy Krynica uchwałą Nr XX/250/13 Rady Miejskiej Krynicy Morskiej z dnia 19 czerwca 2013 r. przyjęli „Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Miasta Krynica Morska na lata 2013 -2016”, który obecnie wymaga aktualizacji. Podobna sytuacja dotyczy Gminy Ostaszewo, która w dniu 20 marca 2013 r. uchwaliła „Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Ostaszewo na lata 2012-2016” uchwałą XXVII/153/2013, który obecnie też wymaga aktualizacji.

Założenia programowe „Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Nowy Dwór Gdański na lata 2015-2019” opierają się o dwa priorytety: I. Utrzymanie i zarządzanie zasobem regionalnego dziedzictwa kulturowego – odnowa miejska i odnowa zasobów wiejskich, II. Dziedzictwo żywe – promocja, edukacja i dokumentacja walorów dziedzictwa kulturowego. Realizowane będą one przez wyznaczone kierunki działań, opisane jako: Ochrona prawna, Konserwacja zabytków i działania przy zabytkach, Poznanie dziedzictwa kulturowego i gromadzenie informacji w ramach opieki nad zabytkiem sprawowanej przez jego właściciela, która polega na naukowym badaniu i dokumentowaniu zabytku oraz w ramach ochrony prawnej, która polega na zapewnianiu przez organy warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie administracji publicznej działań, Popularyzacja, promocja i ekspozycja dziedzictwa kulturowego w rami opieki nad zabytkiem sprawowanej przez jego właściciela, która polega na: popularyzowaniu i upowszechnianiu wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury oraz w ramach ochrony prawnej, która polega na zapewnieniu przez organy warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie, Kultywowanie i kontynuacja tradycji kulturowych.

W „Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami Gminy Stegna na lata 2016-2019” wyznaczone zostały trzy priorytety: I. Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego jako element rozwoju społeczno-gospodarczego gminy, II. Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości lokalnej, III. Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego. W ramach wymienionych priorytetów wyznaczono kierunki działań i na tej podstawie wyodrębniono poszczególne zadania. W priorytecie I umieszczono „Zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania”, w priorytecie II: „Zintegrowana ochrona dziedzictwa kulturowego”, „Rozszerzenie zasobu i ochrony dziedzictwa kulturowego gminy”, w priorytecie III: „Specjalistyczne rozpoznanie badawcze poszczególnych obiektów, zespołów oraz obszarów zabytkowych związane z przygotowanym lub realizowanym procesem inwestycyjnym”, „Szeroki dostęp do informacji o dziedzictwie kulturowym gminy”, „Edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym”.

W „Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami na lata 2017-2020 na terenie Gminy Sztutowo” zawarto dwa priorytety dla działań gminy na rzecz ochrony i opieki nad zabytkami. Priorytet I: Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania, Priorytet II: Wzmacnianie tożsamości kulturowej oraz upowszechnienie wiedzy o dziedzictwie kulturowym i walorach turystycznych gminy. W ramach priorytetów wyznaczono cele strategiczne: w priorytecie I: cel strategiczny 1 „Wykorzystanie środków prawnych i organizacyjnych dla zabezpieczenia obiektów zabytkowych”, cel strategiczny 2 „Dbałość o stan zachowania zabytków będących własnością gminy”, cel strategiczny 3 „Wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych przeznaczonych na opiekę nad zabytkami”, w priorytecie II: cel strategiczny 4 „Włączenie społeczności lokalnej w działania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego”, cel strategiczny 5 „Wyeksponowanie oraz promowanie dziedzictwa kulturowego gminy”.

„Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Miasta Krynica Morska na lata 2013 -2016” oraz „Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Ostaszewo na lata 2012-2016” w chwili obecnej są nieaktualne, ponieważ zgodnie z art. 87 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wykonane zostały na okres 4 lat. W chwili obecnej Gmina Miasta Krynica Morska oraz Gmina Ostaszewo winy wykonać nowe *Programy Opieki nad Zabytkami* na kolejne 4 lata.

5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powiatu

5.2.1. Charakterystyka powiatu

Powiat nowodworski znajduje się w północnej Polsce, nad Morzem Bałtyckim, we wschodniej części województwa pomorskiego. Od północy graniczy z Zatoką Gdańską, od wschodu z województwem warmińsko – mazurskim oraz, w niewielkim fragmencie, z Rosją; od południa z powiatem malborskim, od zachodu z miastem Gdańsk i powiatem gdańskim.

Pod względem geograficznym leży w obrębie najbardziej wysuniętego na północ naturalnego regionu Polski – Pobrzeża Bałtyckiego, na obszarze dwóch krain: Żuław Wiślanych i Mierzei Wiślanej. Takie usytuowanie powoduje, że w przeważającej większości granice powiatu ukształtowane są w sposób naturalny – od północy ograniczony Zatoką Gdańską, od wschodu Nogatem i Zalewem Wiślanym, zaś od zachodu – Wisłą. Od południa granica przebiega wzdłuż kanałów odwadniających.

Przez teren powiatu oprócz Nogatu przepływają rzeki Wisła Królewiecka, Szkarpa, Linawa, Łaszka, Izbowa Łacha, Święta, Stara Tuja, Tuja (Tuga). Nad tą ostatnią położone jest największe miasto w powiecie - Nowy Dwór Gdański.

Administracyjnie w skład powiatu wchodzi 5 gmin: Ostaszewo, Stegna, Sztutowo (gminy wiejskie), Krynica Morska (gmina miejska) oraz miasto i gmina Nowy Dwór Gdański (gmina miejsko-wiejska).

Według źródeł GUS na terytorium powiatu mieszka 36 018 osób (GUS 2016 r.).

Powiat nowodworski usytuowany nad prawym brzegiem Wisły w strefie Żuław Malborskich, charakteryzuje się niskim położeniem nad poziomem morza. Jego większa powierzchnia to obszary depresyjne, z występującymi miejscami piaszczystymi wyniesieniami (do 3,3 m). Na wschodzie teren nieznacznie się podwyższa do 2-3 m n.p.m., a swą kulminację uzyskuje nad brzegiem Nogatu (wał przeciwpowodziowy), największe wysokości występują nad samym morzem, gdzie wydmy osiągają wysokość do 56 m n.m.p (Wielbłądzi Grzbiet), sztuczne utworzone wyniesienie znajduje się też w zachodniej części – tworzy je wał przeciwpowodziowy Wisły, osiągający miejscami wysokość 11 m. Teren pocięty jest gęstą siatką kanałów oraz naturalnych cieków. Brak zalesienia, z wyjątkiem przybrzeżnej części północnej (Mierzeja Wiśłana).

Oprócz niezaprzeczalnych walorów przyrodniczych powiat nowodworski posiada znaczne zasoby dziedzictwa kulturowego. Zabytkowe obiekty i zespoły budowlane, które znajdują się na terenie powiatu nowodworskiego są w przeważającej liczbie w dobrym stanie technicznym. Największe zagrożenia dotyczą następujących obiektów:

1. Willa przy ul. Teleexpressu 10 w Krynicy Morskiej – w trakcie gruntownego remontu, podczas którego usunięte zostały oryginalne tynki, pokrycie dachu oraz stolarka,
2. Gospoda z częścią mieszkalną (ob. budynek mieszkalny) wraz ze starodrzewem w Jazowej (gm. Nowy Dwór Gdański) – gospoda spaliła się 28 września 2017 r., starodrzew ocalał,
3. Dom olenderski, ul. Podcieniowa 19 w Marynowach (gm. Nowy Dwór Gdański) – mocno zaniedbany, wewnątrz jest dewastowane (stolarka okienna nieszczelna, brak podłóg na strychach, brak ściany w facjacie w ścianie tylnej, odpadające tynki), dom po 1945 r. podzielony na mieszkania dwóch rodzin,
4. dom podcieniowy w miejscowości Myszewko 4 (gm. Nowy Dwór Gdański) – podcień został wtórnie zabudowany, co spowodowało istotną zmianę pierwotnej formy i charakteru budynku,
5. Zespół budynków fabryki i browaru Stobbego złożony z budynku magazynowo-produkcyjnego i produkcyjno-administracyjnego przy ul. 3 Maja 2 w Nowym Dworze Gdańskim – brak bieżącej konserwacji, ściana północna magazynu mocno zawilgocona wymaga osuszenia i zabezpieczenia, elewacje obydwu budynków wymagają oczyszczenia i zabezpieczenia przed wilgocią oraz uzupełnienia detalu (gzymsów), pokrycie dachu wymaga ujednolicenia,
6. Budynek administracyjno-produkcyjny przy ul. Morskiej 83 w Nowym Dworze Gdańskim – obudowany współczesnymi budynkami, które pod względem charakteru i formy mocno kontrastują z obiektem zabytkowym, budynek wymaga bieżącej konserwacji,
7. Wieża ciśnień przy ul. Tuwima 5 w Nowym Dworze Gdańskim – zaniedbana, brak bieżącej konserwacji, odpadające miejscami tynki, znaczne zawilgocenie murów, braki fragmentów detali architektonicznych (gzyms wieńczący tron wieży),
8. Zagroda składająca się z domu i spichlerza w miejscowości Nowa Cerkiew 28/29 (gm. Ostaszewo) – obydwa budynki w katastrofalnym złym stanie technicznym (nieszczelne pokrycie dachowe, elementy konstrukcji drewnianej spróchniałe i zbutwiałe, w oknach brak oszklenia, duże braki w orynnowaniu, rury spustowe zdewastowane, fundamenty zawilgocone), brak użytkownika, powoduje, że obiekt jest zaniedbany i narażony na dewastację,
9. dom podcieniowy w miejscowości Izbiska 12 (gm. Stegna) – spalony doszczętnie 1 listopada 2017 r.

10. stodoła w miejscowości Izbiska 13 (gm. Stegna) – brak bieżącej konserwacji, w złym stanie technicznym, naruszona statyka konstrukcji drewnianej, deski opierające konstrukcję spróchniałe i zbutwiałe, budynek narażony na stałe zamakanie ze względu składowanie gnojowicy w jej pobliżu oraz na nieszczelności w pokryciu dachowym,
11. dom w miejscowości Przemysław 63 (gm. Stegna) – brak użytkownika powoduje, że obiekt jest zaniedbany i narażony na dewastację, budynek wymaga bieżącej konserwacji.

Obiekty proponowane do objęcia ochroną prawną w postaci wpisu do rejestru zabytków województwa pomorskiego:

1. Gmina Krynica Morska:
 - Krynica Morska, ul. Gdańska 30, budynek mieszkalny,
 - Krynica Morska, ul. Gdańska 54, budynek mieszkalny,
 - Krynica Morska, ul. Gdańska 74, budynek mieszkalny,
 - Krynica Morska, ul. Gdańska 76, budynek mieszkalny,
 - Krynica Morska, ul. Gdańska 98, budynek mieszkalny,
 - Krynica Morska, ul. Leśna 1, budynek mieszkalny,
 - Krynica Morska, ul. Teleexpressu 5, budynek mieszkalny,
 - Krynica Morska, ul. Teleexpressu 7, pensjonat Rybaczkówka,
 - Krynica Morska, ul. Zabytkowa 1, relikw siedliska - budynek mieszkalny i gospodarczy,
2. Gmina Nowy Dwór Gdański:
 - Cyganek – Żelichowo, plebania,
 - Cyganek – Żelichowo, tory kolejki wąskotorowej,
 - Jazowa 3, dom,
 - Jazowa 5, dom,
 - Jazowa 6, dom i budynek gospodarczy,
 - Jazowa 22, dom i budynek gospodarczy,
 - Jazowa 50, dom,
 - Jazowa 50, spichlerz,
 - Jazowa 56, dom mieszkalno-gospodarczy,
 - Kmiecín, ul. Żuławska 29 dom,
 - Kmiecín, ul. Żuławska 60, dom,
 - Lubieszewo 1, dom,
 - Lubieszewo 45, dom mieszkalno-gospodarczy
 - Lubieszewo 45, spichlerz,
 - Marzęcino, ul. Główna 14, dom,
 - Marzęcino, ul. Główna 17, dom
 - Marzęcino, ul. Główna 19, dom i budynek gospodarczy,
 - Marzęcino, ul. Główna 31, dom,
 - Marzęcino, ul. Graniczna 7, dom,
 - Marzęcino, ul. Wałowa 8, dom,
 - Marzęcino, ul. Wałowa 10, dom,
 - Marzęcino, ul. Wałowa 13, dom,
 - Myszewko 3, zagroda: dom, spichlerz, brama,
 - Myszewko 15, dom,
 - Nowy Dwór Gdański, ul. 3 Maja 12, dom,
 - Nowy Dwór Gdański, ul. Bałtycka 21, dom
 - Nowy Dwór Gdański, ul. Dworcowa 12, budynek,
 - Nowy Dwór Gdański, ul. Dworcowa 14, budynek poczty,

- Nowy Dwór Gdański, ul. Dworcowa 29, budynek dworca kolejki wąskotorowej
 - Nowy Dwór Gdański, ul. Dworcowa, lokomotywnia kolei wąskotorowej,
 - Nowy Dwór Gdański, ul. Gdańska 1, dom,
 - Nowy Dwór Gdański, ul. Kopernika 10, dom,
 - Nowy Dwór Gdański, Obrońców Westerplatte 16, dom,
 - Nowy Dwór Gdański, Obrońców Westerplatte 26, dom,
 - Nowy Dwór Gdański, Plac Wolności 6, dom,
 - Nowy Dwór Gdański, Plac Wolności 12, dom,
 - Nowy Dwór Gdański, ul. Podmiejska 8, dom,
 - Nowy Dwór Gdański, ul. Sikorskiego 7, dom,
 - Nowy Dwór Gdański, ul. Sikorskiego 10, dom,
 - Orłowo, ul. Żuławska 34, szkoła,
 - Rakowiska 21, dom,
 - Rakowiska 21, spichlerz drewniany,
 - Rakowiska 22, dom i budynek gospodarczy,
 - Rakowiska 23, dom,
 - Rakowiska 23, spichlerz drewniany,
 - Ryki 7, dom mieszkalny wraz z gospodarczym,
 - Tuja 3, dom,
 - Żelichowo 31 A, dom podcieniowy,
3. Gmina Ostaszewo:
- Gniazdowo 8, budynek mieszkalny,
 - Gniazdowo 19/21, budynek mieszkalny,
 - Gniazdowo 53/54, budynek mieszkalny,
 - Jeziernik 6, budynek mieszkalny,
 - Jeziernik 51, budynek mieszkalny,
 - Jeziernik 55, dom podcieniowy wraz z ogrodem,
 - Jeziernik 57 budynek mieszkalny,
 - Jeziernik 65, spichlerz,
 - Nowa Cerkiew 27/30, budynek mieszkalny,
 - Nowa Cerkiew 39, dom podcieniowy,
 - Nowa Kościelnica 52, budynek mieszkalny,
 - Nowa Kościelnica 60, budynek mieszkalno-gospodarczy,
 - Nowa Kościelnica 61, budynek mieszkalny,
 - Ostaszewo, ul. Gdańska 3, budynek mieszkalny,
 - Ostaszewo, ul. Gdańska 4, budynek mieszkalny,
 - Ostaszewo, ul. Kościuszki 29, budynek mieszkalny,
 - Palczewo 12, budynek mieszkalny,
 - Palczewo 12, stodoła,
 - Palczewo 28/28a, obora,
 - Palczewo 28/29, budynek mieszkalny,
4. Gmina Stegna:
- Bronowo 13, budynek mieszkalny,
 - Chełmek Osada 2, budynek gospodarczy
 - Chełmek Osada 2A, budynek mieszkalny
 - Drewnica, ul. Długa 85, dom i zagroda
 - Drewnica, ul. Długa 111, budynek mieszkalny

- Drewnica, ul. Długa 111, budynek gospodarczy
- Drewnica, ul. Długa (na rzece Szarpawa), zespół śluz "Gdańska Głowa",
- Drewnica, ul. Wierzbowa 2, budynek mieszkalny,
- Drewnica, ul. Wierzbowa 15, budynek mieszkalny,
- Drewnica, ul. Wierzbowa 26, budynek mieszkalny
- Drewnica, ul. Wiśłana 2, budynek mieszkalny,
- Drewnica, ul. Wiśłana 8, budynek mieszkalny,
- Drewnica, ul. Wiśłana 52, budynek mieszkalny/gospodarczy,
- Dworek 6, budynek mieszkalny,
- Dworek 10, budynek mieszkalny (d. spichlerz),
- Głobica 1, budynek mieszkalny,
- Głobica 1, budynek gospodarczy,
- Izbiska 13, dom podcieniowy
- Izbiska 19, budynek mieszkalny,
- Jantar, ul. Gdańska 2, budynek mieszkalny,
- Jantar, ul. Gdańska 28, budynek mieszkalny,
- Jantar, ul. Gdańska 32, budynek mieszkalny,
- Jantar, ul. Gdańska 38, budynek mieszkalny,
- Jantar, ul. Gdańska 54, budynek mieszkalny,
- Jantar, ul. Gdańska 56, budynek mieszkalny,
- Jantar, ul. Rybacka 18, budynek mieszkalny,
- Mikoszewo, ul. Gdańska 9, budynek mieszkalny,
- Mikoszewo, ul. Gdańska 10, budynek mieszkalny,
- Mikoszewo, ul. Gdańska 34, budynek mieszkalny,
- Mikoszewo, ul. Leśna 2, budynek mieszkalny,
- Mikoszewo, ul. Leśna 2, budynek gospodarczy,
- Mikoszewo, ul. Żuławska 14, budynek mieszkalny,
- Niedźwiedzica 13, budynek mieszkalny,
- Niedźwiedzica 13, budynek gospodarczy,
- Niedźwiedzica 19, dom mieszkalny,
- Przemysław 3, dom podcieniowy,
- Rybina 58, budynek mieszkalny,
- Stegienka 8, budynek mieszkalny/gospodarczy wozownia,
- Stegienka 8, budynek gospodarczy,
- Stegienka 26, dwór,
- Stegna, ul. Gdańska 5, budynek mieszkalny,
- Stegna, ul. Gdańska 14
- budynek mieszkalny,
- Stegna, ul. Morska 14, budynek mieszkalny,
- Stegna, ul. Powstańców Warszawy 23, budynek mieszkalny,
- Stegna, ul. Powstańców Warszawy 24, budynek mieszkalny,
- Tujsk 19, budynek mieszkalny,
- Tujsk 21, budynek mieszkalny,
- Tujsk 22, budynek mieszkalny,
- Tujsk 23, budynek mieszkalny,
- Tujsk 27, budynek mieszkalny,
- Tujsk 32, budynek mieszkalny,

- Tujsk 34, budynek mieszkalny,
 - Tujsk 36, budynek mieszkalny,
 - Tujsk 38, budynek mieszkalny,
 - Tujsk 41, budynek mieszkalny,
 - Tujsk 44, budynek mieszkalny,
 - Tujsk 56, budynek mieszkalny,
 - Tujsk 60, budynek mieszkalny,
 - Tujsk 70, budynek mieszkalny,
 - Żuławki 37, budynek mieszkalny,
 - Żuławki 37, budynek gospodarczy,
 - Żuławki 37, budynek gospodarczy,
 - Żuławki 37, budynek gospodarczy,
 - Żuławki 37, park przy zagrodzie żuławskiej,
 - Żuławki 40, plebania,
5. Gmina Sztutowo:
- Kąty Rybackie, ul. Rybacka 13, budynek mieszkalny,
 - Kąty Rybackie, ul. Zalewowa 4, budynek mieszkalny,
 - Kąty Rybackie, ul. Łaszka 1, budynek gospodarczy I,
 - Sztutowo, ul. Gdańska 23A, kościół Św. Wojciecha,
 - Sztutowo, ul. Gdańska 40, budynek mieszkalny,
 - Sztutowo, ul. Leśna 9, budynek mieszkalny,
 - Sztutowo, ul. Przemysłowa 2, cegielnia,
 - Sztutowo, ul. Szkolna 7, budynek mieszkalny,
 - Sztutowo, ul. Szkolna 16, budynek mieszkalny,
 - Sztutowo, ul. Zalewowa 2, budynek mieszkalny.

5.2.2. Zarys historii powiatu nowodworskiego⁶¹

Najstarsze ślady pobytu ludzi na Żuławach Wiślanych pochodzą z okresu neolitu (od ok. 2500 do ok. 1700 r. p.n.e.). Ludność zamieszkująca te tereny zajmowała się rybołówstwem i polowaniem na fok. Nie jest wykluczone, że osadnictwo to miało charakter czasowy i związane było z sezonowymi połowami, najprawdopodobniej w porze zimowej. Tereny dzisiejszych Żuław stanowiły w tym okresie silnie rozgałęzioną deltę Wisły, gdzie ich znaczna część znajdowała się pod wodą, a obszary penetrowane przez neolitycznych osadników były szeregiem wysp pośród odnóg Wisły.

Następne epoki pozostawiły mniej zabytków, co może się wiązać z rozwojem rolnictwa, dla którego Żuławy nie były, z uwagi na ciężkie gleby, atrakcyjnym obszarem.

Dopiero okres rzymski, przypadający na pierwsze stulecie naszej ery, przynosi więcej znalezisk. Niezwykle ważnym faktem było nawiązanie bezpośrednich kontaktów handlowych między Rzymem a wybrzeżami Bałtyku, skąd wywożono bursztyn. Ponieważ bursztyn był zbierany w okolicach ujścia Wisły, możemy więc przypuszczać, że Żuławy Wiślane znalazły się w centrum ożywionego gospodarczo regionu.

Okres wczesnośredniowieczny ma dla Żuław Wiślanych decydujące znaczenie. Przyjmując, że ingerencja człowieka w kształtowanie krajobrazu delty wiślanej zaczęła się w XIV w. i trwa do dzisiaj, trzeba powiedzieć, że okres poprzedzający tę ingerencję był ostatnim etapem naturalnych procesów deltotwórczych przy ujściu Wisły.

⁶¹ Zarys historii powiatu nowodworskiego opracowano na podstawie publikacji: S. Mielczarski, W. Odyniec, Zarys Dziejów Regionu, w: Żuławy Wiślane, pr. zb. pod red. B. Augustowskiego, Gdańsk 1976, s. 71-107;

W tym okresie nastąpiło ostateczne spłylenie tej części Zalewu, co umożliwiło później budowę tam i budowę polderów. W tym też czasie powstał ostateczny zarys sieci hydrograficznej, która uległa później jedynie niewielkim zmianom oraz ukształtowały się stosunki etniczne i polityczne, które zadecydowały o dalszych losach tego kraju.

W końcu XIII w. rozpoczęła się akcja osadnicza na Żuławach i zostały zapoczątkowane akcje melioracyjne w delcie Wisły.

Okres krzyżacki był dla dziejów zagospodarowania Żuław niezwykle ważny. W tym czasie nastąpiło zasadnicze przekształcenie krajobrazu – regulacja Wisły i osuszanie polderów. I chociaż pierwsze poczynania w tym zakresie zostały podjęte już w okresie poprzednim, to jednak najwięcej prac wykonano w czasach panowania krzyżackiego. Powstanie państwa krzyżackiego na pograniczu pomorsko-pruskim nastąpiło w wyniku nadań książąt polskich i podbojów krzyżowców.

Żuławy bardzo wcześnie znalazły się w orbicie celów politycznych Zakonu. Już w 1237 r. Krzyżacy zbudowali w Elblągu zamek i próbowali opanować drogę wodną, jaką stanowiły dolna Wisła i Zalew Wiślany. Zagarnięcie siedziby biskupa Chrystiana – Zanytru – było pierwszym krokiem, który spowodował wieloletnią wojnę. W jej wyniku została wytyczona nowa granica pomiędzy posiadłościami krzyżackimi a państwem Świętopełka. Biegła ona korytem Wisły, w związku z czym i Żuławy musiały być podzielone, chociaż Świętopełk zachował zwierzchnictwo nad Mierzeją i kontrolę ujścia Wisły.

Dalsze kroki na Żuławach stawiali Krzyżacy pod opieką księcia Sambora, który w kolejnych dokumentach, niewątpliwie redagowanych przez Krzyżaków, nadawał im poszczególne części Żuław, od Zanytru poczynając.

Ostateczne opanowanie Żuław nastąpiło w 1308 roku. Zajęcie Gdańska, Tczewa i innych grodów nadwiślańskich przez Krzyżaków zapoczątkowało kolejny etap rozwoju gospodarczego tych ziem. Polegał on na organizowaniu form gospodarki wiejskiej w oparciu o wzory zachodnioeuropejskie. Nowymi formami ustrojowymi były samorządy wiejskie i wprowadzona w szerokim zakresie renta pieniężna jako główna forma renty feudalnej. Sprzyjało to osiedlaniu się znacznej liczby obcej etnicznie ludności najczęściej niemieckiej.

Znaczenie Żuław wzrosło po przeniesieniu stolicy państwa krzyżackiego do Malborka. Żuławy stały się naturalnym zapleczem rolniczym dla miasta i zamku.

Procesy przenoszenia się wsi na prawo niemieckie zaczęły się w pierwszej połowie XIV w., w tym czasie lokacje uzyskały m.in. Marynowy (1321), Żelichowo (1328) i Ostaszewo (1333).

Pod względem administracyjnym obszar dzisiejszego powiatu nowodworskiego należał do urzędu rybackiego (Fischmeister) w Szkarprawie, podlegającego komturowi malborskiemu.

W 1407 r. wydana została ustawa, która miała na celu koordynację prac melioracyjnych na Żuławach, poprzez narzucenie mieszkańcom konkretnych obowiązków oraz powołanie władz nadzoru, kontrolujących całość prac melioracyjnych.

W 1454 r. w wyniku wypowiedzenia posłuszeństwa wielkiemu mistrzowi krzyżackiemu przez przedstawicieli miast i rycerstwa państwa zakonnego i opowiedzenia się przez nich za zwierzchnością króla polskiego, wybuchła wojna trzynastoletnia. Na Żuławach, jako jedyni na terenie całego państwa krzyżackiego, udział w konflikcie wzięli również chłopci (zorganizowani w tzw. zarządzie tam).

Mocą traktatu toruńskiego z 1466 r. Żuławy znalazły się na terytorium Rzeczypospolitej.

W wyniku wojny 13-letniej, a ściślej mówiąc w trakcie jej trwania, część zachodnia Żuław (tzw. Żuław Steblewskie) włączona została w obręb patrymonium miasta Gdańska. Okolice Szkarpawy (dzisiejsze tereny powiatu nowodworskiego) dostały się również pod wpływ Gdańska, jednakże nie były one formalną własnością. W 1457 r. król Kazimierz Jagiellończyk zastawił Szkarpawę spółce kupców gdańskich za sumę 7 tysięcy florenów. Kupcy gdańscy zastrzegli sobie prawo pierwokupu terenów wokół Szkarpawy. Pozostałe tereny Żuław zostały podzielone pomiędzy Elbląg oraz dobra królewskie.

Po zakończeniu wojny 13-letniej nastąpił okres żmudnej i powolnej odbudowy Żuław, zarówno w kontekście prac naprawczych tam oraz wałów przeciwpowodziowych, jak i zasadniczych kwestii formalno-prawnych (sprawy osadnicze oraz prawa mieszkańców).

Drugi pokój toruński nie odsunął groźby najazdu Zakonu Krzyżackiego na Żuławy. Dopiero Hołd Pruski z 1525 r. trwale zlikwidował owo niebezpieczeństwo. Okres następnych 100 lat był dla Żuław czasem stabilizacji i spokoju, pozwalających na pełny rozwój gospodarczy. Stało się to możliwe m.in. dzięki pojawieniu się w latach 30-tych XVI w. na Żuławach osadników wyznania menonickiego, którzy będąc specjalistami w zakresie osuszania podmokłych oraz zalewowych terenów wprowadzili na obszar Żuław zarówno technikę melioracji, jak i zaawansowaną gospodarkę nabiłową. Menonici tworząc zwarte i hermetyczne gminy kierowali się własnymi regułami m.in. zbiorową odpowiedzialnością materialną, czy wyborem sołtysów spośród swojego grona jedynie na okres jednego roku. Pojawienie się olendrów (jak inaczej nazywano osadników z Zachodniej Europy) podniosło gospodarkę Żuław na wyższy poziom rozwoju.

Zarówno XVI jak i XVII wiek obfitowały w szereg licznych konfliktów i najazdów obcych państw na teren Żuław, przerywanych krótkimi okresami pokoju.

W 1626 r. desant wojsk szwedzkich Gustawa Adolfa na Mierzei Wiślanej przerwał wieloletni okres pokoju na Żuławach. Celem króla szwedzkiego w pierwszym kroku było opanowanie południowych wybrzeży Bałtyku, a więc i Żuław. Opanowanie krainy zasobnej w żywność oraz w dwa bogate porty w Gdańsku i Elblągu było jedynie wstępem do zrealizowania dalekosiężnych planów: opanowania całego wybrzeża Bałtyku, pokonania królestwa Danii, a tym samym zdobycia przez Szwecję rangi mocarstwa w Europie. Szybkie sukcesy: zdobycie Elbląga i Malborka w ciągu kilkunastu dni oraz przychylny stosunek mieszkańców Prus Królewskich do króla Szwecji, traktowanego przez nich jako opiekuna protestantyzmu, pozwoliły Gustawowi Adolfowi na szybkie opanowanie Żuław i ich szybką rabunkową eksploatację. Wojskom szwedzkim oparł się jedynie Gdańsk. Grabież Żuław przerwało podpisanie 29 września 1629 r. rozejmu w Starym Targu. Jednak w rękach wojsk szwedzkich pozostał Elbląg, aż do podpisania pokoju w Sztumskiej Wsi w 1635 r.

Natychmiast po popisaniu pokoju rozpoczęto odbudowę gospodarczą Żuław, co zaowocowało znacznym wzrostem dochodów dla skarbu Korony Polskiej. Niestety, w 20 lat po podpisaniu pokoju w Sztumskiej Wsi, następca Gustawa Adolfa – Karol Gustaw Waza rozpoczął inwazję na tereny Królestwa Polskiego, a w pierwszej kolejności na tereny Pomorza, w tym i Żuław. Początkowo cele wojny rozpoczętej w 1655 r. nie zmieniły się w stosunku do poprzedniej - opanowanie południowego wybrzeża Bałtyku (supremacja Szwecji w basenie bałtyckim). Wojna spowodowała zniszczenie wielu upraw na Żuławach, ale miała również wpływ na zmiany społeczne. Pojawiła się ludność polska najemna, zwłaszcza ze zniszczonego wojną Mazowsza.

Okolo 1703 r., w trakcie Wojny Północnej, na obszar Żuław wtargnęła kolejna fala obcych wojsk. Król szwedzki nałożył wówczas kontrybucje na miasta i wsie Prus Królewskich.

Po klęsce Szwedów pod Połtawą, stacjonowały na Żuławach wojska saskie, rosyjskie i polskie. Dodatkowo w latach 1709-11 obszar ten nawiedziły klęski nieurodaju - mokrego lata, zaraza bydła oraz epidemia.

Koniec działań wojennych i samowoli wojsk nastąpił 1717 r.

W następnych latach następowała odbudowa Żuław przerywana kolejną, tym razem wojną domową. Powodem był jednoczesny wybór na tron Rzeczypospolitej dwóch królów: Stanisława Leszczyńskiego oraz August III Sasa. Konsekwencją tego konfliktu były kolejne wysokie kontrybucje dla Żuław narzucone przez wojska rosyjskie.

Zachowanie przez Polskę neutralności podczas kolejnego konfliktu - Wojny Siedmioletniej, nie uchroniło Żuław przed stacjonowaniem na ich terenie wojsk pruskich i rosyjskich i kolejnych rekwizycji na ich rzecz.

W wyniku I zaboru obszar Pomorza Gdańskiego i Żuław, z wyłączeniem samego Gdańska, zostały zajęte przez Królestwo Prus. Jeszcze przez kolejne dwa lata trwał spór pomiędzy królem Fryderykiem pruskim, a kanoniczkami warszawskimi o kanonię nowodworską, zakończony wypłaceniem tym ostatnim odszkodowania w wysokości 47 tys. talarów, oraz umieszczeniem w Nowym Dworze Gdańskim zarządu domen królewskich.

Mieszkańcy Żuław byli łagodnie traktowani przez króla Fryderyka, dopiero jego następcy zaostrzyli politykę wobec menonitów, zmuszając ich między innymi do odbywania służby wojskowej lub pobierając w zamian za służbę wysokie opłaty, czego skutkiem było masowe opuszczanie Żuław przez tych ostatnich i osiedlania się w Rosji w latach 1787-1809.

Po II Rozbiorze Polski dla Żuław utworzony został duży administracyjny okręg z siedzibą w Malborku. I Rozbiór nie objął terenu Gdańska, granica okręgu biegła wzdłuż gdańskich posiadłości. W wyniku II Rozbioru także Gdańsk, wraz ze swoimi posiadłościami znalazł się w obrębie państwa pruskiego.

Wojny napoleońskie były kolejnym destrukcyjnym okresem dla wsi żuławskich, plądrowanych przez przechodzące armie, obciążanych kontrybucjami, rabunkami i gwałtami. Krótki epizod I Wolnego Miasta Gdańska, istniejącego w latach 1807-1813, w którym na tereny Żuław Gdańskich powróciła administracja miasta, nie wpłynął na nie w żaden sposób.

Po Pokoju Wiedeńskim (1815 r.) dla Żuław nastąpił ponad stuletni okres pokoju, podczas którego obszar ten, znajdujący się pod administracją państwa pruskiego, potem cesarstwa niemieckiego, dobrze zarządzany, rozkwitał gospodarczo. Rejon delty podzielony został na powiaty odpowiadające dawnym podziałom:

- powiat elbląski pokrywał się z nizinnym terytorium dawnego Elbląga,
- powiat malborski obejmował ekonomię malborską: Małe i Wielkie Żuławy, dawne dzierzawy Nowodworską i Barwaldzką oraz Szkarpawę, powiat wiejski gdański dawnemu obszarowi Żuław Gdańskich i Mierzei,
- powiat gdański miejski obejmował Gdańsk i osady podmiejskie

I Wojna Światowa nie dotknęła bezpośrednio Żuław, ale w wyniku traktatu wersalskiego zostały one podzielone na obszar Wolnego Miasta Gdańsk, który objął nie tylko dawne gdańskie patrymonium, ale także Wielkie Żuławy Malborskie i część Żuław Elbląskich oraz na część należącą do Niemiec - Małe Żuławy Malborskie i Żuławy Elbląskie. Granicę między nimi stanowił Nogat.

Podczas wycofywania się z terenów Żuław w 1945 r. wojska niemieckie dokonały wielu zniszczeń, między innymi otwierając wały, co doprowadziło do znacznego zalania obszaru żuławskiego.

Powojenne zniszczenie infrastruktury Żuław, wysiedlenie dotychczasowych mieszkańców i osiedlenie tu Polaków oraz Ukraińców pochodzących z zupełnie różnych regionów kulturowych i rolniczych oraz wprowadzenie nowego systemu politycznego i nowych podziałów administracyjnych całkowicie zachwiały dotychczasową strukturą regionu.

W 1954 r. utworzono powiat nowodworsko-gdański, który istniał w województwie gdańskim do 1975 r., obejmował on to samo terytorium co dzisiejszy powiat nowodworski. Siedzibą ówczesnego powiatu był Nowy Dwór Gdański. W chwili utworzenia (1 stycznia 1954 r.) powiat nowodworsko-gdański składał się z 1 miasta i 8 gmin: miasto Nowy Dwór Gdański, 6 gmin przeniesionych z powiatu gdańskiego - Drewnica, Marzęcino, Nowy Dwór, Ostaszewo, Stegna i Sztutowo oraz 2 gminy nowe - Lubieszewo (wydzielone głównie z malborskich obrębów katastralnych) oraz Kmiecina (wydzielony głównie z obszarów gminy Nowy Dwór). Z końcem 1954 r. w miejsce gmin wprowadzono gromady. Po reaktywacji gmin w 1973 r. powiat nowodworsko-gdański dzielił się na 1 miasto i 6 gmin (gminy Kmiecina i Lubieszewo nie zostały reaktywowane). Powiat przestał istnieć z dniem 1 czerwca 1975 r., a jego obszar włączono do województwa elbląskiego.

W 1999 r. wprowadzono nową reformę administracyjną, w ramach której zlikwidowano między innymi województwo elbląskie oraz włączono znaczną część Żuław do województwa pomorskiego. Przywrócono również powiaty jako jednostki średniego szczebla administracji samorządowej, a więc również powiat nowodworski obejmujący ten sam obszar, co istniejący w latach 1957 - 1975 powiat nowodworsko- gdański.

5.2.3. Krajobraz kulturowy

Powiat Nowodworski położony jest na terenie dwóch krain geograficznych: Mierzei Wiślanej i Żuław Wiślanych. Mierzeja Wiślana to piaszczysty wał na południowo-wschodnim brzegu Zatoki Gdańskiej, którego wysokość w niektórych miejscach przekracza 30 metrów, oddziela Zalew Wiślany i Żuławy Wiślane od otwartych wód Zatoki. W zachodniej części została mocno zurbanizowana, we wschodniej części praktycznie niezmieniona przez działalność człowieka.

Żuławy Wiślane to jednostka fizjograficzna wchodząca w skład makroregionu Pobrzeże Gdańskie i podprovincji Pobrzeża Południowobałtyckie, obejmująca rozległą równinę deltową Wisły. Charakteryzuje się płaskim ukształtowaniem terenu, z jednoczesnym występowaniem obszarów depresyjnych, poprzecinanych licznymi rzekami i kanałami. Wody powierzchniowe na Żuławach Wiślanych, w wyniku długotrwałej działalności człowieka, straciły swoje naturalne cechy; przy minimalnym spadku ich poziom zbliżony jest do poziomu morza. Wszystkie cieką tu właściwie kanałami, których poziom jest regulowany sztucznie.

Ukształtowanie terenu Żuław i Mierzei Wiślanej na terenie powiatu nowodworskiego ma typowo antropogeniczne pochodzenie; pokrycie przyrodnicze zostało przetworzone przez człowieka: w krajobrazie pojawiły się takie elementy jak: wały wiślane; sieć komunikacyjna drogowa i wodna, sieć melioracyjna, na którą składają się takie elementy jak: groble, kanały, rowy, śluzy, przepusty; nasadzenia zieleni wzdłuż dróg, terpy, układy przestrzenne wsi i miast, zespoły zabudowy, obiekty architektury i budownictwa, parki oraz cmentarze. Pod względem gospodarczym jest to typowy krajobraz wiejski (rolniczy); charakterystyczne są mozaikowate uprawy polowe, użytki zielone (łąki i pastwiska) ze zwartym i rozproszonym osadnictwem wiejskim.

Na terenie powiatu nowodworskiego występuje kilka typów przestrzennych wsi. Najstarsze osady miały genezę wczesnośredniowieczną, kolejne zakładane były w XIV w. przez Zakon Krzyżacki, który lokował wsie na prawie chełmińskim.

Do XVI w. wszystkie zakładane wsie miały charakter zwarty, co wiązało się z samym charakterem lokacji, rozmiarem gruntów, wytyczeniem gospodarstw i rozłogu, oraz trójpolową formą kultury rolnej. Wsie powstałe w okresie XIV-XV w. to wsie owalnicowe, ulicowo-placowe, ulicówki jedno- i dwustronne, wielodrożnicowe, sakowe, przysiółki placowe i ulicowe oraz folwarki. W tym okresie zakładano też wsie w formie ulicówki wodnej, gdzie zabudowa sytuowała się wzdłuż cieków wodnych - rzeki lub kanału, czy ulicówki przywałowej, gdzie wieś założona przy wale rzeki oddzielona była od niego drogą. W tych wsiach ważną rolę komunikacyjną odgrywała rzeka. We wsiach zakładanych od 2 poł. XVI w. następowało z reguły nowe rozmieszczenie gruntów, komasowanie pól w jednym kawałku, a zabudowanie znajdowało się w centrum arealu właściciela. Dlatego też zabudowania oddalone były mniej lub bardziej od siebie nie tworząc zwanego ciągu domów, jak we wsiach zakładanych wcześniej. Wyodrębniły się więc formy tzw. łańcuchówek, rzędówek, szeregówek i zabudowań jednodworczych. Łańcuchówki to typ wsi długiej, usytuowanej wzdłuż jednej drogi, obustronnie, lub w przypadku cieków wodnych jednostronnie, w znacznym oddaleniu od siebie. Rzędówki, to typ wsi z zabudowaniami położonymi także po obu stronach prostej, wytyczonej drogi, biegnącej często dawną groblą, jednakże z zabudowaniami położonymi bliżej siebie niż w łańcuchówkach. Szeregówka jest typem wsi o jednostronnej zabudowie, małych działkach siedliskowych położonych blisko siebie. Zabudowę jednodworczą blokową cechują

regularnie lokowane zagrody w znacznym oddaleniu od siebie, o indywidualnych, z reguły prostopadłych dojazdach od drogi - osi wsi. W zabudowie jednodworczej liniowej zagrody oddalone są od głównej drogi jednakowo⁶².

Zachowane do dziś układy przestrzenne są wynikiem wielowiekowych przekształceń oraz nawarstwień, jednak zasadnicze ich zręby w wielu miejscowościach są nadal czytelne.

Formę owalnicy posiadają wsie: Lubieszewo, gm. Nowy Dwór Gdański (owalnica w pñ. i pñd.-zach. części rozproszona, kolonijna, przed 1255 r.), Marynowy, gm. Nowy Dwór Gdański (owalnica w osi pñ.-pñd., 1321 r.), Rychnowo Żuławskie, gm. Nowy Dwór Gdański (owalnica w osi pñ.-pñd. na drodze Malbork - Nowy Dwór Gd., 1321 r.), Tuja, gm. Nowy Dwór Gdański (owalnica w osi pñ. wsch.-pñd. zach. na dawnym trakcie prowadzącym z Mirowa do Nowego Dworu, 1318 r.).

Formę ulicówki posiadają wsie: Kępki, gm. Nowy Dwór Gdański (ulicówka przywałowa na zach. brzegu Nogatu, z zabudową wzdłuż drogi do Marzęcina), Myszewko, gm. Nowy Dwór Gdański (ulicówka w osi wsch.-zach., 1332 r.), Orłowo, gm. Nowy Dwór Gdański (ulicówka w osi pñ.-pñd. na drodze z Lubieszewa do Nowego Dworu, częściowo kolonijna na terpach, 1349 r.), Orłowskie Pole, gm. Nowy Dwór Gdański (częściowo ulicówka w osi pñ. - pñd. na drodze z Lubieszewa do Nowego Dworu, częściowo kolonijna na terpach, 1526 r.), Stobna, gm. Nowy Dwór Gdański (ulicówka wodna zabudowana po obu stronach rzeki Izbowej Łachy, 1293 r.), Gniazdowo, gm. Ostaszewo (ulicówka w osi pñ.-pñd. na drodze prowadzącej z Nowej Cerkwi do Ostaszewa, 1333 r.), Jeziernik, gm. Ostaszewo (ulicówka, 1334 r.), Nowa Kościelnica, gm. Ostaszewo (ulicówka, 1352 r.), Ostaszewo (owalnica w osi pñ.-pñd., 1333 r.), Palczewo, gm. Ostaszewo (częściowo ulicówka jednostronna, w części ulicówka przywałowa, przed 1321 r.), Piaskowiec, gm. Ostaszewo (ulicówka, częściowo kolonijna, wyodrębniona w XIX w. z Ostaszewa), Bronowo, gm. Stegna (ulicówka przywałowa po pñd. stronie Wisły Elbląskiej i ulicówka w osi pñ.-pñd., 1356 r.), Dworek, gm. Stegna (ulicówka, 1590 r.), Przemysław, gm. Stegna (ulicówka przywałowa po pñ. stronie Wisły elbląskiej, 2 poł. XIV w.), Stobieć, gm. Stegna (częściowo ulicówka przywałowa przy wale Starej Tugi, częściowo rzędówka bagienna, k. XVI w.), Tujsk, gm. Stegna (częściowo ulicówka przywałowa przekształcona w ulicówkę obustronną przy drodze Nowy Dwór – Stegna, 1349 r.), Łaszka, gm. Sztutowo (ulicówka przywałowa, częściowo ulicówka obustronna, XIX w.), Sztutowo (układ przestrzenny złożony z wsi i dworu, wieś, pierwotnie ulicówka, obecnie mocno rozbudowana, układ XIX w.).

Formę ulicowo-placową posiadają wsie: Kmiecín, gm. Nowy Dwór Gdański (ulicowo-placowa w osi wsch. – zach., 1332 r.), Nowa Cerkiew, gm. Nowy Dwór Gdański (ulicowo placowa w osi pñ. - pñd. drogi z Lichnowów do Ostaszewa, l. 1342-1345), Niedźwiedzica, gm. Stegna (ulicowo - placowa w osi pñ. - pñd., 1342 r.).

Formę wielodrożnicy posiadają wsie: Marzęcino, gm. Nowy Dwór Gdański (wielodrożna wykształcona z ulicówki wodnej położonej po obu stronach Kanału Panieńskiego, XIV w.), Drewnica, gm. Stegna (pierwotny nieznany, obecnie wielodrożna, 2 poł. XIV w.), Jantar, gm. Stegna (wielodrożnica, 1378 r., obecnie układ mocno zmieniony), Mikoszewo, gm. Stegna (wielodrożnica wykształcona w XIX w., wieś lokowana 1337 r.), Stegna (wielodrożny układ wykształcony głównie w XIX w., wieś założona ok. 1300 r.), Kąty Rybackie, gm. Sztutowo (wielodrożnica, wieś portowa, XIX w.).

Formę szeregówki posiadają wsie: Orliniec, gm. Nowy Dwór Gdański (szeregówka przywałowa po wsch. stronie Kanału Panieńskiego i kolonijna na terpach, 1703-1706 r.), Głębica, gm. Stegna (szeregówka na terpach, na osi drogi Jantar – Rybina, 1600 r.).

Formę rzędówki posiadają wsie: Jazowa, gm. Nowy Dwór Gdański (rzędówka przywałowa na zach. brzegu Nogatu, l. 1632 - 1640), Nowinki, gm. Nowy Dwór Gdański (rzędówka bagienna po wsch. stronie drogi ze Stobny do Marzęcina, 1715 r.), Wierciny, gm. Nowy Dwór Gdański (rzędówka

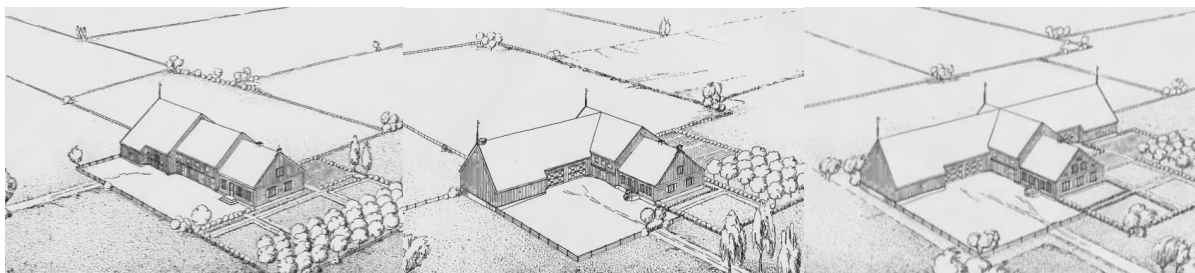
⁶² Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego w Polsce, hasło: Układy przestrzenne wsi, źródło: <http://holland.org.pl/art.php?kat=art&dzial=zul&id=7> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 30.05.2018 r.);

przywałowa na zach. brzegu Nogatu XVI w.), Izbiska, gm. Stegna (rzędówka przywałowa po zach. stronie lokalnego kanału, XIV w.)

Formę łańcuchówki posiadają wsie: Kępiny Małe gm. Nowy Dwór Gdański (łańcuchówka przywałowa po wsch. i płn. stronie rzeki Nogat, po 1700 r.), Powalina, gm. Nowy Dwór Gdański (łańcuchówka przywałowa po płn. stronie Kanału Rózewo, jednodworcza na terpach po obu stronach drogi Marzęcino - Nowy Dwór Gdański, ok. 1715 r.), Rakowiska, gm. Nowy Dwór Gdański (łańcuchówka przywałowa po zach. stronie Izbowej Łachy, częściowo ulicówka, 1395 r.), Solnica, gm. Nowy Dwór Gdański (łańcuchówka przywałowa na terpach, 1600 r.), Żelichowo, gm. Nowy Dwór Gdański (łańcuchówka przywałowa po wsch. stronie Tui, 1328 r.), Stegienka, gm. Stegna (łańcuchówka przywałowa na terpach – zachowana częściowo, 1650 r.), Żuławki, gm. Stegna (łańcuchówka przywałowa po wsch. stronie Wisły Elbląskiej, częściowo ulicówka, 1352 r.)

Zachowana wieś jednodworczna to Świerznica, gm. Stegna (układ wsi na terpach po płd. stronie Wisły – Szkarpawy – zachowany częściowo, 1591 r.).

Ze względu na złożone procesy osadnicze występujące na terenie Żuław (osadnictwo olęderskie, polskie i niemieckie) budownictwo Żuław wykazuje dużą różnorodność, ale i zarazem wyodrębnia się na tle budownictwa wiejskiego innych regionów Polski. Widoczne jest to nie tylko w układzie zagród, ale także w charakterystycznych formach domów, ich materiale i zdobnictwie. Odnajdziemy tu zagrody wzdłużne, które posiadały przylegające do siebie szczytami, ustawione w jednej linii budynki: mieszkalny, inwentarski, gospodarczy; następnie zagrody kątowe, gdzie do budynku obory prostopadle przylega z jednej strony stodoła i wreszcie zagrody krzyżowe, w których do obory z dwóch stron przylegają dwie stodoły⁶³.

Typy zagród według O. Kloeppela⁶⁴: wzdłużna, kątowa i krzyżowa.

W obrębie tych typów pojawiało się dużo rozmaitych odmian opartych na zredukowanych rozwiązaniach, np. budynki gospodarcze zblokowane, natomiast dom pozostał wolnostojący ewentualnie do domu przylegała jedynie obora. Cechą wyróżniającą zabudowania olęderskie było wznoszenie domostwa na niewielkim, zwykle metrowym, sztucznie utworzonym pagórku tzw. terpie, które wywarły ogromny wpływ na krajobraz Żuław.

Na wygląd samego domu, oprócz zamożności jego właściciela, wpływ miały też warunki terenowe, co przejawiało się w usytuowaniu głównego wejścia: występowały tu domy wąskofrontowe z podcieniem szczytowym, rozpowszechnione do XVII w., dom z podcieniem szczytowym i bocznym skrzydłem mieszkalnym, występujący od XVII w., dom szerokofrontowy z podcieniem od strony kalenicy, wykształcony w 2 poł. XVIII w. Zachowane do dziś domy żuławskie wznoszone były na fundamencie ceglany, rzadziej kamienny lub kamienno-ceglany, najpopularniejsze były domy drewniane w konstrukcji zrębowo-wieńcowej, sumikowo-łątkowej, ryglowej, stosowano również konstrukcje mieszaną gdzie stosowano łącznie kilka odmiennych konstrukcji. Domy kryte były

⁶³ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego w Polsce, hasło: Budownictwo, źródło:

<http://holland.org.pl/art.php?kat=art&dzial=zul&id=8> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 30.05.2018 r.);

⁶⁴ O. Kloeppel, Die bäuerliche Haus-, Hof und Siedlungsanlage im Weichsel-Nogat-Delta, s. 77 i 79;

stromymi, dwuspadowymi dachami, pierwotne pokrycie trzcinowe, wyparte zostało przez dachówkę esówkę.

Do spotykanych na tym terenie typów domów żuławskich należą⁶⁵:

- niewielki dom drewniany – wolnostojący parterowy z poddaszem użytkowym, o jedno- lub dwuosiowej ścianie szczytowej,
- drewniany dom z facjatą w połaci dachowej – występowały tu zarówno niewielkie, niskie facjatki o szerokości niewielkiego okna, jak i duże, o wysokości równej kalenicy głównego dachu, ze ścianą ryglową oszalowaną lub z eksponowanym rysunkiem konstrukcji ryglowej, a także facjaty nadwieszane na zaciosanych belkach,
- dom ze ścianką kolankową – jest to odmiana budynku z facjatami,
- dom z loggią – z cofniętą w głąb przestrzeni strychu ścianą facjaty,
- domy o dachach mansardowych – duże budynki drewniane o mansardowym dachu, ryglowych szczytach z facjatą w dolnej połaci, nawiązujące swoim wyglądem do kształtów dworów,
- dom z prostopadłym skrzydłem – dom drewniany złożony z dwóch części: jednej półtorakondygnacyjnej, ze ścianką kolankową i dostawionym prostopadle piętrowym skrzydłem
- dom z wiatrakiem - do dnia dzisiejszego niestety nie dotrwał na Żuławach ten typ budynku (na domu ustawiony był wiatrak),
- dom murowany – w formie powtarzały niewielkie domy drewniane lub domy ze ścianką kolankową i facjatami, wykonane były z cegły licówki z tynkowaną dekoracją naśladowującą detal kamienny,

Odrębną grupę stanowiły domy podcieniowe. Były to najbardziej reprezentacyjne budynki Żuław. Posiadały znaczne rozmiary: jednokondygnacyjne z dwukondygnacyjnym poddaszem, z drewnianą wystawką (wieńcowo-zrębową lub szkieletową) wspartą na czterech, sześciu lub ośmiu kolumnach – tworząc podcień. Na Żuławach występowały w trzech głównych typach – z podcieniem szczytowym (na cały front lub jego część), z budynkiem gospodarczym - wspólnie tworząc rzut litery L, ze skrzydłem bocznym i podcieniem przy szczytowej części, oraz z podcieniem przy ścianie kalenicowej. Różniły się też między sobą genezą i rozplanowaniem wnętrza. Podcienie przy ścianie wzdłużnej dostawione były zarówno bliżej osi domu, jak też niesymetrycznie bliżej obory (co wynikało z wielkości części gospodarczej). Na żywnych Żuławach, w pobliżu portów podcień spełniał początkowo funkcje dodatkowej powierzchni magazynowej (zasadnicza znajdowała się na poddaszu domu). Do pomieszczenia na piętrze przez otwór w podłodze lub okno, żurawiem transportowano worki ze zbożem. Wystawka mogła też mieścić pokój, używany przynajmniej w okresach cieplejszych lub zagrożenia powodziowego. Dostawienie wystawki pozwoliło nie tylko uzyskać dodatkową powierzchnię, która pełniła funkcję magazynu – spichrza, ale też funkcję reprezentacyjną. Często też podcień dostawiano wtórnie, a jego architektura była wyraźnie bogatsza od pozostałej części domu. Słupy wzmacniały wycięte fantazyjnie deski w płaskorzeźbiony motyw draperii, festonu czy kotary. Częściej podpory wzmacniały miecze, od prostych, przez odcinkowe tworzące z sąsiednimi rytm odcinkowych, ostrołukowych czy półkolistych arkad, po urozmaicone wcięciami, żabkami, wałkami nadając zamknięciom prześwitom formę fantazyjnych, falistych, pulsujących rytmów. Często słupy otrzymywały kształt kolumn ustawionych na bazach, cokołach z entazis i porządkową głowicą – tokańską.

Zabytki techniki są świadectwem rozwoju technologicznego społeczeństwa. Na ziemi nowodworskiej zachowała się spora i różnorodna grupa tych zabytków, stanowią ją zabytki przemysłowe, zabytki kolejnictwa, wieże ciśnień, mosty, stacje trafo, cegielnie, mleczarnie i najstarsze spośród nich – wiatraki. Ze względu na położenie geograficzne spotykamy tu także dużą grupę zabytków hydrotechniki: mosty, kanały, śluzy, zapory i przepompownie.

⁶⁵ Domy żuławskie. W poszukiwaniu zagubionej tradycji budownictwa, pr. zb., Nowy Dwór Gdański 2009; pozycja dostępna na stronie http://zulawyimierzeja.org.pl/download/Domy_zulawskie.pdf (strona Lokalnej Grupy Działania Żuławy i Mierzeja, dostęp: 30.05.2018 r.);

Dawne fabryki reprezentuje zespół budynków fabryki i browaru Stobbego przy ul. 3 Maja 2 w Nowym Dworze Gdańskim założony w 1776 r., rozbudowany pod kon. XIX w.

Z zabytków kolejnictwa zachował się dworzec kolejki wąskotorowej w Nowym Dworze Gdańskim z 1906 r., lokomotywnia w Nowym Dworze Gdańskim z 1906 r., tory kolejki wąskotorowej w Cyganku z pocz. XX w., most kolejowy obrotowy w ciągu linii kolei wąskotorowej nad rzeką Szkarpawą w Rybinie z 1935 r.,

Na terenie powiatu nowodworskiego znajdują się dwie wieże ciśnień w Nowym Dworze Gdańskim przy ul. Tuwima 5 z 1909 r. oraz przy ul. Polnej z pocz. XX w. Wieże te wznoszone były w celu zapewnienia stabilnego ciśnienia w sieci wodociągowej, pokrywając chwilowy wzrost zapotrzebowania na wodę. Wieża przy ul. Tuwima jest wieżą miejską, natomiast wieża przy ul. Polnej jest wieżą kolejową.

Inne zabytki techniki reprezentowane są pojedynczo: dawna cegielnia w Sztutowie z l. 30-tych XX w., dawna mleczarnia w Nowej Cerkwi z l. ćw. XX w., transformatory z l. poł. XX w. w Drewnicy i Stegnie oraz stacje trafo z Nowej Kościelniczy i Ostaszewa z l. ćw. XX w.

Spośród wielu wiatraków znajdujących się dawniej na ziemi nowodworskiej do dziś zachowały się jedynie dwa: wiatrak typu holenderskiego w Palczewie z przełomu XVII i XVIII w., wiatrak typu koźlak w Drewnicy z 1718 r. Wiatrak holender w Drewnicy spłonął 1989 r.

Zabytki hydrotechniki reprezentują: ruiny śluzy wałowej w Marzęcinie z 1884 r., przepompowni w Osłonce z czasów 2 wojny światowej, budynek przepompowni wraz zachowanymi urządzeniami technicznymi w Rybinie – Chłodniewie z l. 1929-1930, śluza „Gdańska Głowa” z 1895 r., stacja pomp w Grochowie Pierwszym z pocz. XX w. oraz most w Drewnicy przy śluzie „Gdańska Głowa” z kon. XIX w., most drogowy zwodzony na rz. Tudze (Tui) w ciągu ul. Sikorskiego w Nowym Dworze Gdańskim z 1936 r., most drogowy zwodzony na rz. Tudze (Tui) w ciągu drogi lokalnej Tujsk-Chełmek (nr 09167) w Stobcu z ok. 1934 r., most zwodzony na rz. Szkarpawie w ciągu drogi państwowej nr 502 w Rybinie z 1933 r., most drogowy zwodzony na rz. Wiśle Królewieckiej w ciągu drogi państwowej nr 502 w Rybinie z 1933 r., most drogowy zwodzony na rzece Wiśle Królewieckiej z ok. 1934 r.

Dzisiejszy krajobraz powiatu nowodworskiego nadal nosi żywe ślady krajobrazu olęderskiego. Układ drożny oraz sieć melioracyjna w swym ogólnym założeniu pozostał bez zmian, jednak w wyniku zniszczeń powstałych pod koniec II wojny światowej oraz w wyniku zerwania z tradycyjnie prowadzoną gospodarką w okresie powojennym dużo elementów krajobrazu kulturowego Żuław zostało zniekształconych lub całkowicie zniszczonych, dodatkowo wskutek przeorganizowania niektórych wsi lub ich części w Państwowe Gospodarstwa Rolne ich układy przestrzenne zostały zniekształcone, w tym rozłóg pól, wielkość gospodarstw, część dróg uległa likwidacji, a w innych miejscach powstały zupełnie nowe (związane z obsługą komunikacyjną PGR-ów), pojawiła się substandardowa zabudowa o niskich wartościach estetycznych. Zmiany dotknęły również zieleni, która była niegdyś sadzona wzdłuż dróg, uzupełniona w późniejszych czasach o pasy zieleni wzdłuż kanałów i między pól uprawnych, a w okresie powojennym została mocno przetrzebiona. W nasadzeniach przydrożnych wprowadzono nowe gatunki, jak choćby obce odmiany topoli.

Okres transformacji ustrojowej po 1989 r. przyniósł kolejne zmiany, mający wpływ na ukształtowanie krajobrazu, obok postępującej degradacji gospodarstw olęderskich, nasiliła się aktywność inwestycyjna, która trwa do dnia dzisiejszego: zabudowa pojawia się w nowych lokalizacjach, a jej forma zrywa z tradycyjnym, regionalnym budownictwem, zanika tradycyjne rozplanowanie zagród, pojawiają się zespoły zabudowy o charakterze przedmiejskim niż wiejskim.

Pomimo tych negatywnych procesów krajobraz powiatu nowodworskiego nadal posiada duże wartości kulturowe i historyczne, a także estetyczne.

Ze względu na jego unikatowość w skali kraju należy dążyć do jego zachowania w jak największym stopniu poprzez takie działania jak:

- w obszarach wiejskich:
 - należy lokalizować nową zabudowę w miejscach dawnych siedlisk z zachowaniem ich historycznych układów, kubatura i wysokość domów powinna być zbliżona do sąsiedniej historycznej zabudowy, jakkolwiek stylistyka architektoniczna budynków powinna być współczesna, należy przeciwdziałać powstawaniu zwartej zabudowy,
 - przy wprowadzaniu nasadzeń należy stosować gatunki rodzime, nasadzenia powinny powstać w formie sadów, ogrodów przydomowych i szpalerów wzdłuż dróg,
 - należy uzupełniać historyczną zielen przy drogach, ogrodach, cmentarzach, zgodnie z występującymi tam gatunkami,
- w miastach:
 - należy dążyć do zachowania i konserwacji zabytkowej substancji;
 - należy zachować zabytkowy układ i kompozycję przestrzenną (nie należy wprowadzać zabudowy w miejscu jej tradycyjnego braku – na historycznych placach, w parkach, skwerach, ogrodach itp.),
 - nowa zabudowa powinna być dostosowana charakterem i skalą do istniejących zabudowy historycznej,
 - ograniczenie wprowadzania reklam i informacji wizualnej, również w bezpośrednim sąsiedztwie obiektów zabytkowych.

Ochrona krajobrazu kulturowego w powiecie nowodworskim powinna następować poprzez stosowanie historycznej kolorystyki dachów i elewacji; wykorzystywanie elementów budownictwa regionalnego w budownictwie współczesnym, sytuowanie i komponowanie bryły zgodnie z ukształtowaniem terenu, ograniczenie gabarytów budynków oraz użycie lokalnych materiałów budowlanych (drewno, miejscowy kamień, ceramika).

5.2.4. Zabytkowe układy urbanistyczne i ruralistyczne

Krynica Morska

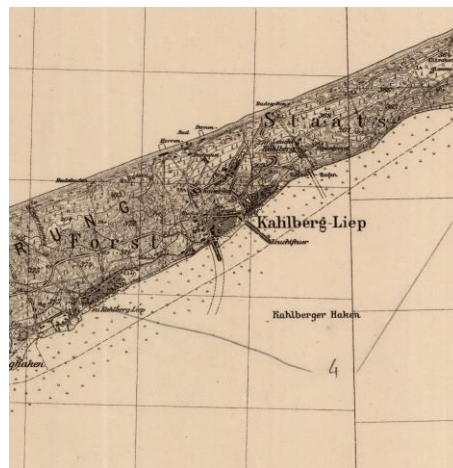
Dawne nazwy: *Lipa* (1258-1282), *Calenberg* (1350), *Kahlenberge* (1424 r.), *Kaleberg*, niem. *Kahlberg* (*Liep*), *Kahlberg-Liep*, *Łysica* (1947), *Krynica Morska* (1958).

Podstawowe dane historyczne: Pierwsze wzmianki o miejscowości Lipa (Liep) pochodzą z lat 1258-1282. W XIV w., za czasów panowania zakonu Krzyżackiego, terytorium Mierzei wraz z miejscowością Lipa weszło w skład komturii elbląskiej, której zarządzaniem zajmował się urząd rybacki, ulokowany we dworze w Skowronkach. Około 1350 r. w dokumencie biskupa pomezańskiego Arnolda, wymieniona została miejscowość Calenberg (Łysa Góra, Łysica) położona na Mierzei Wiślanej.

20 sierpnia 1424 r. komtur elbląski wystawił przywilej lokacyjny dla karczmy położonej *zu dem Kahlenberge*, powstałej zapewne w końcu XIV w.

W rachunkach miejskich Elbląga z 1481 r. znalazła się wzmianka o miejscowościach Łysa Góra (*Kahlenberge*), Skowronki (*Fogelsange*) i Przebrno (*Pribernow*), położonych na Mierzei Wiślanej, administrowanych przez elbląski urząd rybacki z siedzibą w Skowronkach.

Lustracja przeprowadzona w 1660 r. na żądanie Magistratu Gdańskiego odnotowała w miejscowości *Kahlberg* 7 zagród rybackich.

W końcu XVIII w. w Łysej Górze powstała stacja poczty królewskiej, na linii Gdańsk - Królewiec. Na początku XIX w. miasto Gdańsk ukończyło akcję flancowania nagich wydmy na Mierzei Wiślanej, także w Łysej Górze, a w specjalnie przystosowanych pokojach pocztowych, zaczęli gościć pierwsi w historii Mierzei letnicy z Elbląga i Braniewa.

W maju 1827 r. czterech elbląskich mieszczan zarejestrowało spółkę akcyjną, której celem było ustanowienie żeglugi pomiędzy Elblągiem a Pilawą i Królewcem. W 1840 r. elbląscy przedsiębiorcy złożyli Konsorcjum Parowcowe. Zakupili oni w Anglii nowoczesny parostatek, a w 1841 r. kolejny. Statki te kursowały na trasie Elbląg - Królewiec, a latem regularnie zawijały do Kahlbergu (Łysicy). W 1842 r. konsorcjum odkupiło od miasta Gdańska, który od 1509 r. był właścicielem całej Mierzei, kilka hektarów lasu. Wybudowano tam pensjonat "Belweder". Dziką plażę uporządkowano i wyposażono w kabiny.

W 1852 r. Krynica Morską odwiedziło 688 gości, zaś w 1857 r. już 814.

W latach 1894-1895 wybudowano latarnię morską.

Na początku XX w. powstawały kolejne pensjonaty.

W 1937 r. liczba zarejestrowanych gości zbliżyła się do 9000, a w 1939 r. liczba kuracjuszy przekroczyła 12000.

Wiosną 1945 r. dawni mieszkańcy Łysej Góry (Łysicy) opuścili teren Prus Wschodnich. Wielu z nich zginęło w czasie ewakuacji w wodach Bałtyku.

Po 1945 r. do Łysicy przybywali nowi mieszkańcy, między innymi z Wileńszczyzny i Lubelszczyzny. Miejscowość ma status osady rybackiej. Administracyjnie znajdowała się w województwie gdańskim, podlegając pod GRN w Tolkmicku.

W 1949 r. zbudowano nową latarnię morską i uruchomiono regularne rejsy do Elbląga i Tolkmicka.

W 1958 r. Łysicy nadano status osiedla i zmieniono nazwę na Krynica Morską. Liczba stałych mieszkańców wynosiła 684, na sezon przybywało tu 11000 wczasowiczów.

W 1991 r. powstała gmina miejska Krynica Morska, obejmująca następujące jednostki historyczne: wieś rybacką Liep, kurort i kąpielisko morskie Kahlberg, wieś rybacką Przebrno i wieś rybacką Nowa Karczma⁶⁶.

Położenie: na Mierzei Wiślanej, między Zatoką Gdańską a Zalewem Wiślanym, przy drodze wojewódzkiej nr 501, około 70 km na wschód od Gdańska, drogą lądową - około 60 km na północ od Elbląga, drogą wodną 25 km - około na północ od Elbląga, około 35 km na północny wschód od Nowego dworu Gdańskiego.

Układ historyczny: wieś powstała z połączenia dwóch wsi rybackiej i letniskowej - obydwie o nieregularnym układzie.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny zachowany stosunkowo dobrze, zachowane historyczne budynki pensjonatowe i mieszkalne.

⁶⁶ Historię Krynicy Morskiej opracowano na podstawie publikacji: Dariusz Barton, Dzieje kąpieliska i kurortu w Krynicy Morskiej, Sztutowo 1997;

Nowy Dwór Gdański

Dawne nazwy: niem. *Tiegengof, Tiegenhoff*.

Podstawowe dane historyczne: W 1543 r. Michał Loitz w obecnym rejonie ul. Chrobrego i 3 Maja Nowego Dworu wybudował zamek - rezydencję. W 1554 r. sprowadził osadników holenderskich dla zagospodarowania zniszczonych przez powódź z 1543 r. okolicznych terenów. Umowy dzierżawne podpisał w 1561 r. syn Michała Hans Loitz. Posiadłości Loitzów rozszerzone zostały o tereny wsi Żelichowo, Żelichowo - Cyganek, Neudorf i Atendorf. Nowy Dwór i nowodworską dzierżawę w 1579 r. otrzymał Ernest Wejher. Ok. 1600 r. nastąpiła rozbudowa wsi przy rezydencji Wejherów. Dzierżawę nowodworską w 1624 r. przejął Jacob Jacobsen, po Jakobsenach włości znalazły się w ręku rodziny Gembickich, a decyzją sejmu w 1680 r. przypadła polskiemu królowi Janowi III Sobieskiemu i jego spadkobiercom. Od 1743 r. Nowy Dwór Gdański odziedziczyła Józefa Antonina Zamojska, majątkiem zarządzał zaś założony przez nią Zakon Kanoniczek Świeckich. W 1762 r. z terenu zamkowego wydzielono 40 działek. Po rozbiorze Polski dobra nowodworskie zostały skonfiskowane na rzecz państwa pruskiego i zamienione na tzw. domenę, w skład której weszły 24 wsie z 7311 mieszkańcami. W 1889 r. cesarz Wilhelm I nadał osadzie prawa miejskie. W 1920 r. Nowy Dwór został włączony do Wolnego Miasta Gdańska, utworzona została też tu siedziba powiatu Krei Grosses Werder. W 1776 r. wymienione były nazwiska rodzin mennonickich - Allert, Bachler, Barg, Bestvader, Buhler, Konrad, Daniel, Doell, Fest, Friesen, Giesbrecht, Haage, Hensel, Claassen, Kliwer, Klingenberg, Cornelsen, Leben, Lemcke, Neufeldt, Neubauer, Oemsen, Penner, Schellenberg, Schirling, Stobbe, Walcke, Warkentin, Werner, Wiens, Woelke. W 1818 r. w Nowym Dworze mieszkało 228 mennonitów na ogólną liczbę 1694 mieszkańców⁶⁷.

Położenie: nad rzeką Tugą (Tui), w centralnej części Żuław Wiślanych, 40 km na południowy wschód od Gdańska, 21 km na północny zachód od Elbląga.

Układ historyczny: pierwotnie założenie rezydencjonalne, w XIX w. rozwinięte w układ nieregularny, wielodrożny, skupiony wokół rzeki Tui, wzbogacony o układ kolejowy.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny pierwotny zmieniony, obecny pochodzi z końca XIX w. i lat 30-tych XX w., kiedy to powstała większość istniejącej do dziś zabudowy, m.in.: mieszkalnej, przemysłowej (fabryka i browar Stobbego), administracyjnej (budynek starostwa i sala widowiskowa) i inżynierskiej (dworzec kolejowy, lokomotywnia, torowisko) i sakralnej (kościół p.w. Przemienienia Pańskiego).

⁶⁷ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego w Polsce, hasło: Nowy Dwór Gdański, źródło: <http://holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=404> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 30.05.2018 r.);

Kmiecin (gm. Nowy Dwór Gdański)

Dawne nazwy: niem. *Fürstenau*.

Podstawowe dane historyczne: Wieś założona w 1332 r. W 1776 r. wzmiankowane nazwiska: Jantzen, Penner, Stobbe; w 1820 r. liczyła 524 mieszkańców, w tym 58 mennonitów; w 1868 r. petycję podpisali Cornelius Claasen, Simon Dück, Jacob Penner, Wiens⁶⁸.

Położenie: około 2 km na południe od drogi krajowej nr 7, ok. 3 km na południowy wschód od centrum Nowego Dworu Gdańskiego, 36 km na południowy wschód od Gdańska, 17 km na zachód od Elbląga.

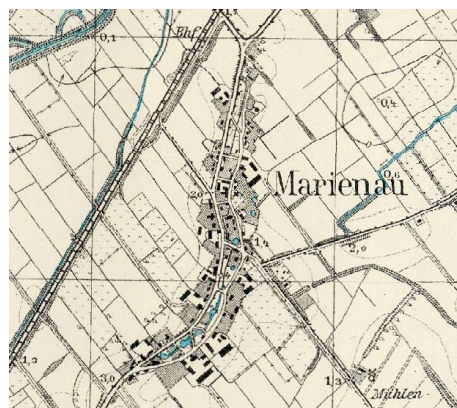
Układ historyczny: ulicowo-placowy.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny zachowany, zachowane historyczne zabudowania mieszkalne i gospodarcze (murowane i drewniane) z XIX i XX w., zagrody olenderskie, gotycki kościół p.w. Św. Jadwigi Królowej z XIV w. z wieżą z 1754 r. W zachodniej części wsi układ zatarty przez osiedle mieszkaniowe po byłym PGRze.

Marynowy (gm. Nowy Dwór Gdański)

Dawne nazwy: niem. *Marienau*.

Podstawowe dane historyczne: Wieś założona przez Wernera von Orseln w 1321 r. na prawie chełmińskim na dawnym osadzie Mergenow. Wieś liczyła wówczas 70 włók, równocześnie nastąpiło uposażenie parafii. W 1776 r. wzmiankowane były nazwiska Allert, Barckmann, Bargen, Dick, Epp, Fresk, Hein, Claassen, Puls, Penner, Regehr, Wargentín, Wiebe, Wieler. W 1820 r. w miejscowości było 724 mieszkańców, w tym 93 mennonitów. W 2 poł. XIX w. wieś liczyła 137 włók, stało tu 79 domów, oprócz 864 katolików i ewangelików mieszało tu 106 mennonitów. Wymienieni są najbogatsi właściciele gospodarstw: dwóch Janów Pennerów, Piotr Sens, Wilhelm Kling, Reinhold Lietz⁶⁹.

Położenie: około 5 km na południowy zachód od centrum Nowego Dworu Gdańskiego, 37 km na południowy wschód od Gdańska, 20 km na zachód od Elbląga.

Układ historyczny: owalnica.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny zachowany, zachowane historyczne zabudowania mieszkalne i gospodarcze (murowane i drewniane) z XIX i XX w., domy podcieniowe,

⁶⁸ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego w Polsce, hasło: Kmiecín, źródło: <http://holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=344> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 30.05.2018 r.);

⁶⁹ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego w Polsce, hasło: Marynowy, źródło: <http://holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=382> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 30.05.2018 r.);

gotycki kościół p.w. Św. Anny. z XIV-XVI w., z wieżą z 1873 r., z cmentarzem, na którym zgromadzono menonickie nagrobki.

Marzęcino (gm. Nowy Dwór Gdański)

Dawne nazwy: *niem. Jungfer*.

Podstawowe dane historyczne: Wieś złożona z dawnych dwóch miejscowości Jungfer i położonej przy drodze do Nowego Dworu na południe od niej osady Keitlan. Główna część wsi, dawne Jungfer to osada rybacka złożona w XIV w., położona wówczas nad brzegiem Zalewu. Na mocy przywileju Kazimierza Jagiellończyka włączona do terytorium elbląskiego. W XVII w. częściowo objęta kolonizacją przez osadników holenderskich. W 1820 r. Jungfer liczyło 639 mieszkańców, w tym 21 mennonitów. W latach 1814-20 wzmiankowane były nazwiska Bärg, Schröder. Wieś Keitelau nosi charakter ewidentnie rolniczy, powstała w wyniku osadnictwa holenderskiego. W 1820 roku liczyła 124 mieszkańców, w tym 13 mennonitów, wymieniane są nazwiska Bencken, Claasen, Dick, Ens, Fast, Friesen, 1868 podpisany pod petycją z Kępek kupiec J. Dyck⁷⁰.

Położenie: około 5,5 km na północ od drogi krajowej nr 7, 40 km na południowy wschód od Gdańska, 13 km na północny zachód od Elbląga, około 9 km na północny wschód od centrum Nowego Dworu Gdańskiego, nad kanałem Panieńskim.

Układ historyczny: wielodrożna wykształcona z ulicówki wodnej położonej po obu stronach Kanału Panieńskiego, z zabudową wzdłuż dróg w kierunku zachodnim; w południowej części dawne Keitelau ulicówka przywałowa⁷¹.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny zachowany, zachowane historyczne zabudowania mieszkalne i gospodarcze, zagrody olęderskie, kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny z cmentarzem wokół, po wschodniej i zachodniej stronie wsi zachowany czytelny układ rowów melioracyjnych i rozłóg pól.

Drewnica (gm. Stegna)

Dawne nazwy: *niem. Schönbaum, Alte Binnerung*.

Podstawowe dane historyczne: Wieś Drewnica obecnie tworzą dawne wsie Drewnica, Drewniczka, Leszkówki. W 2 poł. XIII w. teren wsi Drewnica była pasem granicznym między ziemią krzyżaków a księstwem pomorskim. Po zajęciu Pomorza wschodniego przez krzyżaków rozpoczęła się intensywna akcja kolonizacyjna na tych terenach oraz

⁷⁰ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego w Polsce, hasło: Marzęcino, źródło: <http://holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=383> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 30.05.2018 r.);

⁷¹ Tamże;

towarzysząca jej praca przy obwałowywaniu rzek, największe nasilenie tych robót trwało od 1325 r. do poł. XIV w. Wieś Drewnica została lokowana na pocz. 2 poł. XIV w. Udokumentowane wzmianki pochodzą z 1359 r., sołtys z Drewnicy wzmiankowany jest w 1364 r. Była to prawdopodobnie wieś kościelna założona na 54 łanach chełmińskich, ok. 1400 r. funkcjonowały tu 2 młyny, 2 karczmy. W 1454 r. Drewnica weszła w skład terytorium miasta Gdańska. W 1627 r. w rejonie położonego na pld. rozwidlenia Ramon Wisły, gdzie od średniowiecza istniała karczma wojska szwedzkie zaczęły wznosić umocnienia, przejęte potem przez Gdańsk, zdobyte przez Szwedów w 1656 r. oblegane i zdobyte przez gdańszczan w 1659 r. po czym rozebrane. Działania wojenne zniszczyły okolicę, w tym wieś Drewnica. Dla jej odbudowy osadzono osadników na prawie emfiteutycznym, jej areał w 1771 r. wynosił 21 włók i 17 morgów podzielonych na 10 dzierżawców. Wieś Drewniczka w pld. części liczyła 12 włók i 6 morgów ziemi podzielonej pomiędzy 11 dzierżawcami. W 1808 r. liczyła 20 budynków oraz wiatrak w zach. części Schonbaumer Weide, na mapie widać 4 większe zagrody w typie wzdłużnym i jedną w układzie kątowym. W 1864 roku w Drewnicy było 36 domów mieszkalnych, 42 gospodarcze, w Drewniczce 17 domów i 27 gospodarczych w Leszkówkach zaś 102 domy. Pod koniec XIX w. w Drewnicy mieszkało 414 mieszkańców, w tym 9 menonitów, w Drewniczce na 111 mieszkańców menonitów było 5. Układ przestrzenny uległ zmianie w chwili przekopu Wisły. Rozebranych zostało 67 domów mieszkalnych i dwie karczmy. W 1820 r. pośród 301 mieszkańców 11 należało do menonickiej gminy w Żuławkach - Niedźwiedzicy⁷².

Położenie: na północ od drogi krajowej nr 7, około 30 km na wschód od Gdańska, 37 km na zachód od Elbląga i około 15 km na północny wschód od Nowego Dworu Gdańskiego, nad Szkarpawą, na zachód od Żuławek.

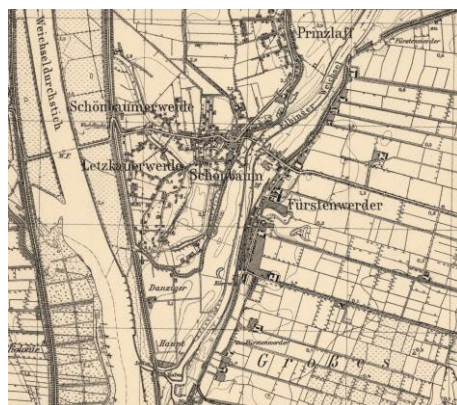
Układ historyczny: pierwotny nieznany, obecnie wielodrożna, z cmentarzem zamienionym na park w pñ. - wsch. części.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny zachowany stosunkowo dobrze, zabudowa i układ przestrzenny przeważnie z k. XIX w i pocz. XX w., zachowane historyczne zabudowania mieszkalne i gospodarcze (murowane i drewniane) oraz wiatrak.

Żuławki (gm. Stegna)

Dawne nazwy: niem. *Fürstenwerder*.

Podstawowe dane historyczne: Wieś założona przez Winricha von Kniprode w 1352 r. na prawie chełmińskim dla 18 kolonistów; powstał wówczas kościół parafialny; w 1510 r. wieś liczyła 26 gospodarstw łącznie z gospodarstwem sołtysa, proboszcza i trzech karczm, w ciągu następnego półwiecza zmniejszyła się liczba gospodarstw i funkcjonowały 2 karczmy Scottem Krug i Janken Krug. W 1659 roku wieś została spalona przez wojska szwedzkie. W 1772 roku Żuławki liczyły 62 włóki, mieszkało tu 17 rodzin menonickich - 81 osób. W 1776 r. wzmiankowane były nazwiska rodzin van Bergen, Bruhn, Dridger, Essau, van Riesen, Gruntu, Harder, Claassen, Manteler, Plett, Reimer, Thiesen, Warckentin, Wiebe. W 1820 r. wieś liczyła 564 mieszkańców, w tym 52 mennonitów. W

⁷² Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego w Polsce, hasło: Drewnica, źródło: <http://www.holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=313> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 19.02.2018 r.);

1864 r. zanotowano 787 mieszkańców, 67 budynków mieszkalnych, 92 gospodarcze. Petycje z 1868 r. z Żuławek podpisali - Jacob Dück, Dawid Heidebrecht, Joann Penner, Hermann Riesen, Jacob i Joann Wiebe, W 1889 r. na 794 mieszkańców 62 było menonitami, ziemia znajdowała się w rękach 19 właścicieli, stało 76 domów⁷³.

Położenie: na północ od drogi krajowej nr 7, około 30 km na wschód od Gdańska, 37 km na zachód od Elbląga i około 15 km na północny wschód od Nowego Dworu Gdańskiego, nad Szkarpawą, na wschód od Drewnicy.

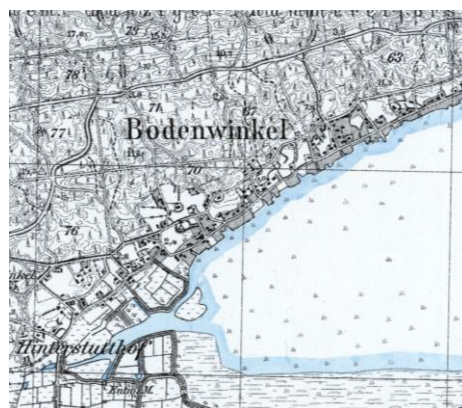
Układ historyczny: łańcuchówka przywałowa po wsch. stronie Wisły Elbląskiej, częściowo ulicówka.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny zachowany, zachowane historyczne zabudowania mieszkalne i gospodarcze (murowane i drewniane), zagrody holenderskie oraz kościół z lat 1840-1841 r.

Kąty Rybackie (gm. Sztutowo)

Dawne nazwy: niem. *Bodenwinkel*.

Podstawowe dane historyczne: w 2 poł XIX w. istniała osada Bodenwinkel w „samym kącie zatoki Świeżej”, należała do miasta Gdańska. W 1868 r. było tu 631 mieszkańców, z czego 616 ewangelików, 1 katolik i 14 Żydów, 52 dymy, 147,79 mórg powierzchni⁷⁴ oraz leśnictwo liczące 3573 morgi⁷⁵.

Położenie: 36 km na wschód od Gdańska, 23 km na północny zachód od Elbląga, 17 km na północny wschód od centrum Nowego Dworu Gdańskiego, nad Zalewem Wiślanym.

Układ historyczny: wielodrożnica, wieś portowa.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny zachowany, zachowane historyczne zabudowania mieszkalne i gospodarcze (murowane i drewniane).

5.2.5. Zabytki nieruchome

Na terenie powiatu nowodworskiego znajduje się 107 zespołów i obiektów nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków województwa pomorskiego. Zespoły i obiekty wpisane do rejestru zabytków stanowią różnorodną grupę zabytków od obiektów sakralnych do zabytków techniki.

Do jednej z cenniejszych grup zabytków powiatu nowodworskiego należy grupa zabytków architektury sakralnej. Świątynie gotyckie reprezentowane są przez: kościół p.w. Św. Mikołaja (ob. grecko-katolicki) w Żelichowie (d. Cyganku-Żelichowie) – zasadniczy zrąb budowli pochodzi z 2 poł.

⁷³ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego w Polsce, hasło: Żuławki, źródło: <http://www.holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=482> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 19.02.2018 r.);

⁷⁴ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W.

Walewskiego, Warszawa 1886 r., tom VII, s. 111;

⁷⁵ Tamże t. I, s. 528;

XIV w., powiększony został o nawę w l. 1637-1647 i kruchtę w 1847 r., kościół parafialny p.w. Św. Jadwigi Królowej w Kmiecinie z XIV w. z wieżą z 1679 r., kościół parafialny p.w. Św. Elżbiety Węgierskiej w Lubieszewie z 2 poł. XIV w., z wieżą z 1573 r., kościół parafialny p.w. Św. Anny w Marynowach wzniesiony w l. 1330-151, wieża z l. 1872-1873, kościół parafialny p.w. Św. Jakuba w Niedźwiedzicy wzniesiony z XIV w., kościół filialny p.w. Św. Barbary w Orłowie z poł. XIV w., dzwonnica z pocz. XVIII w., kościół filialny p.w. Św. Jakuba Apostoła w Tui z 2 poł. XIV w., kościół filialny p.w. Św. Jerzego w Jezierniku z XIV w., kościół p.w. Św. Jana Chrzciciela w Ostaszewie z 1400 r. (obecnie od 1945 r. w formie trwałej ruiny). Kościoły drewniane reprezentowane są przez trzy obiekty: wzniesiony w konstrukcji wieńcowo-zrębowej kościół filialny p.w. Matki Boskiej Częstochowskiej w Palczewie z 1712 r. oraz dwa kościoły szkieletowe (konstrukcja drewniana wypełniona cegłą licówką) - parafialny p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Steganie z l. 1681-1683 oraz parafialny p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP w Marzęcinie z 2 ćw. XIX w. Drewniana kaplica menonicka w Niedźwiedzicy z XVIII w. niestety już nie istnieje. Kościoły neogotyckie to kościół parafialny p.w. Narodzenia NMP w Żuławkach z l. 1840-1841, kościół parafialny p.w. Przemienienia Pańskiego w Nowym Dworze Gdańskim z poł. XIX w., kościół parafialny p.w. Św. Marcina w Nowej Cerkwi z l. 1878-1879, kościół parafialny p.w. Św. Jana Chrzciciela w Ostaszewie z 1874 r.

Znaczącymi zabytkami dla historii i kultury powiatu są nekropolie; cmentarz rzymskokatolicki wraz z układem zieleni wysokiej i bramą cmentarną w Marynowach, na którym zgromadzono nagrobki menonickie; cmentarz mennonicki w Różewie; cmentarz mennonicki w Stawcu; cmentarz przykościelny w Nowej Cerkwi; teren cmentarza ewangelickiego ob. rzymskokatolickiego w Mikoszewie; cmentarz przykościelny oraz cmentarz ewangelicki w Żuławkach.

Budynki użyteczności publicznej reprezentowane są przez budynek administracyjno-produkcyjny przy ul. Morskiej 83 w Nowym Dworze Gdańskim, budynek Żuławskiego Ośrodka Kultury przy ul. Sikorskiego 21 w Nowym Dworze Gdańskim.

Wartościową grupą zabytków są domy, wille i pensjonaty w Nowym Dworze Gdańskim i Krynicy, jednak najbardziej charakterystyczną zabudowę Żuław stanowią olęderskie zagrody składające się z domu, budynków gospodarczych i inwentarskich w różnych konfiguracjach. Spotykamy tu zagrody tzw. wzdłużne (wszystkie budynki, przylegając do siebie, ustawione były w jednej linii), kątowe (do budynku obory prostopadłe przylega z jednej strony stodoła) oraz krzyżowe (do obory z dwóch stron przylegają dwie stodoły)⁷⁶. W obrębie tych typów pojawiało się dużo rozmaitych odmian opartych na zredukowanych rozwiązaniach, np. zblokowane były budynki gospodarcze, natomiast dom był wolnostojący lub do domu przylegała jedynie obora. Różnice w ich układzie wynikały z ukształtowania terenu, gęstości zabudowy i dostępu do drogi. Cechą charakterystyczną zabudowania olęderskie było wznoszenie domostwa na niewielkim, zwykle metrowym, sztucznie utworzonym pagórku tzw. terpie. Najbardziej znanym typem domu żuławskiego jest dom podcieniowy. Najstarsze pochodzą z 2 połowy XVIII w., budowane były do początku XX w. Liczna grupa domów podcieniowych wpisana została do rejestru zabytków. Są to dom podcieniowy w Gniazdowie 28/29, gm. Ostaszewo (1 poł. XIX w.), Lubieszewie 29, gm. Nowy Dwór Gdański (poł. XIX w.), Marynowach ul. Nowodworska 70/70 A, gm. Nowy Dwór Gdański (1804 r.), Marynowach ul. Podcieniowa 19, gm. Nowy Dwór Gdański (1803 r.), Mikoszewie ul. Gdańska 68, gm. Stegna (ok. poł. XIX w.), Nowej Cerkwi 12/13, gm. Ostaszewo (1820 r.), Nowej Cerkwi 17, gm. Ostaszewo (1831 r.), Nowej Kościelnicy 50/51, gm. Ostaszewo (1840 r.), Nowej Kościelnicy 64/65, gm. Ostaszewo (poł. XVIII w.), Orłowie Pierwszym 1, gm. Nowy Dwór Gdański (1802 r.), Orłowie ul. Mennonicka 11, gm. Nowy Dwór Gdański (ok. poł. XIX w.), Przemysławie 4, gm. Stegna (1789 r.), Żuławkach 6,

⁷⁶ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego w Polsce, hasło: Budownictwo, źródło: <http://holland.org.pl/art.php?kat=art&dzial=zul&id=8> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 30.05.2018 r.);

gm. Stegna (1825 r.), Żuławkach 32/33, gm. Stegna, (1797 r.), Żuławkach 64, gm. Stegna. (1803 r.). Przykład zagrody wzdłużnej reprezentowany jest przez zabudowania w Steganie - dom nr 6 z 1801 r.

Oprócz wymienionych powyżej wpisanych do rejestru na terenie powiatu zachowała się liczna grupa typowych zagród olęderskich (w tym z domami podcieniowymi), znajdują się one w: Marynowach, Lubieszewie, Orłówku, Myszewku, Rychnowie i Tui (gmina Nowy Dwór Gdański), Gniazdowo, Jeziernik, Nowa Cerkiew, Nowa Kościelnica, Palczewo (gm. Ostaszewo), Drewnica, Mikoszewo, Przemysław, Rybina, Wiśniówka, Żuławki (gm. Stegna). Ciekawą grupę stanowią zabytki budownictwa rybackiego w Kątach Rybackich (gm. Sztutowo) i Krynicy Morskiej (m.in. przy ul. Gdańskiej, Rybackiej i Zabytkowej) – niewielkie domy w konstrukcji drewnianej lub murowanej, z bogatą dekoracją snycerską szczytów i werand oraz ozdobnymi okiennicami.

Ponadto na terenie powiatu znajduje się zabytki techniki, a mianowicie wieża ciśnień w Nowym Dworze Gdańskim z l. 1908 -1909, zespół budynków fabryki i browaru Stobbego złożony z budynku magazynowo-produkcyjnego i produkcyjno-administracyjnego w Nowym Dworze Gdańskim – fabryka założona w 1776 r., zachowane do dziś budynki pochodzą z XIX w., wiatraki w Palczewie typu holenderskiego z przełomu XVII/XVIII w. i w Drewnicy koźlak z 1718 r., mosty w Nowym Dworze Gdańskim - most drogowy zwodzony na Tui (Tudze) z 1936 r., w Rybinie – most drogowy zwodzony na Szkarpace z 1933 r., w Rybinie – most drogowy zwodzony na Wiśle Królewskiej z 1933 r., w Rybinie - most kolejowy obrotowy w ciągu linii kolei wąskotorowej nad rzeką Szkarpace z 1935 r., w Stobcu - most drogowy zwodzony na rzece Tui (Tudze) z ok. 1934 r., w Sztutowie - most drogowy zwodzony na Wiśle Królewskiej z ok. 1934 r., śluza „Twierdza Gdańska Głowa” zlokalizowana w rozwidleniu się Wisły na Martwą Wisłę i Szkarpace, w pobliżu Drewnicy wybudowana 1895 roku w miejscu dawnego posterunku obronnego Gdańska z XVII w. (początkowo szaniec z czterema bastionami, później rozbudowany twierdzę wodno-ziemną typu holenderskiego), a także odbudowana kolej wąskotorowa – związana początkowo z przemysłem cukrowniczym, obecnie pełniąca funkcje turystyczne – jej początki sięgają około 1886 r., a na terenie dzisiejszego powiatu nowodworskiego pojawiła się w 1905 roku, kiedy to połączono Gdańsk ze Sztutowem (45 km) przeprawą promową na Wiśle pomiędzy Świbnem i Mikoszewem promem kolejowym „Aegir” oraz okrężną linią Przejazdowo – Giełlice – Koszwały (33 km), w 1906 r. Sztutowo – Nowy Dwór Gdański z obrotowymi mostami kolejowymi na Szkarpace oraz Tui (15 km). W Nowym Dworze Gdańskim zachowane są budynki dworca i lokomotywni kolei wąskotorowej z pocz. XX w.

Znaczącym świadkiem historii na skalę światową jest zespół dawnego hitlerowskiego obozu koncentracyjnego Stutthof (Konzentrationslager Stutthof) położony w odległości 300 m na zachód od zabudowań wsi Sztutowo, który działał od 2.09.1939 r. do 9.05.1945 r. na powierzchni około 4 ha.

5.2.6. Zabytki ruchome

Zabytki ruchome z terenu powiatu nowodworskiego wpisane do rejestru zabytków to wyposażenie kościołów: kościoła filialnego rzymskokatolickiego p.w. Św. Jerzego w Jezierniku (ambona i rzeźby), kościoła parafialnego rzymskokatolickiego p.w. Św. Jadwigi Królowej w Kmiecinie (ołtarz, rzeźby, obraz, ambona – korpus), kościoła parafialnego rzymskokatolickiego p.w. Św. Elżbiety Węgierskiej w Lubieszewie (ołtarze, ambona, chrzcielnica, rzeźby, obrazy, stopy, empora, prospekt organowy, konfesjonały, ławki, ława kolatorska, dzwon, płyta nagrobna, epitafia, utensylia), kościoła parafialnego rzymskokatolickiego p.w. Św. Anny w Marynowach (ołtarze, rzeźby), kościoła parafialnego rzymskokatolickiego p.w. Św. Jakuba w Niedźwiedzicy (ołtarze, ambona, chrzcielnice, rzeźby, obrazy, malowidła ściennie, empora, prospekt organowy, konfesjonały, stalle, dzwon, portal zakrystii, balustrada komunijna), kościoła parafialnego rzymskokatolickiego p.w. Przemienienia Pańskiego w Nowym Dworze Gdańskim (ołtarze, chrzcielnica, ambona, witraże, prospekt organowy), kościoła filialnego rzymskokatolickiego p.w. Matki Boskiej Częstochowskiej w

Palczewie (ołtarz, prospekt organowy, empora, rzeźba, chrzcielnica, ławki, boazeria, utensylia), kościoła parafialnego rzymskokatolickiego p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Stegnie (strop, ołtarz, ambona, chrzcielnica, obrazy, rzeźby, kurdyban, model okrętu żaglowego, utensylia, prospekt organowy, empora), kościoła filialnego rzymskokatolickiego p.w. Św. Jakuba Apostoła w Tui (ołtarze, ambona, prospekt organowy), kościoła parafialnego rzymskokatolickiego p.w. Narodzenia NMP w Wiercinach (ołtarze, ambona, chrzcielnica, obrazy, rzeźba, prospekt organowy, świecznik wiszący), kościoła parafialnego grekokatolickiego p.w. Św. Mikołaja Biskupa w Żelichowie (ołtarze, ambona, chór muzyczny, chrzcielnice, ławy, konfesjonał, strop, cyborium ściennie, rzeźby, kurdybany, obrazy, drzwi główne, zamek do drzwi zakrystii, ikona, utensylia).

5.2.7. Zabytki archeologiczne

Na terenie powiatu nowodworskiego występują niezwykle cenne poznawczo zabytki archeologiczne zarówno wpisane do rejestru zabytków jak i do wojewódzkiej ewidencji zabytków. Na podstawie siedmiu decyzji ochroną prawną objęte zostały: osada otwarta z okresu wpływów rzymskich oraz późnego średniowiecza w Lubieszewie (gm. Nowy Dwór Gdański) oraz neolityczne osady bursztyniarskie Wybicku i Niedźwiedziówce (gm. Stegna).

Stanowisko w Lubieszewie składa się z osady późnoneolitycznej, osady kultury pomorskiej (wczesna epoka żelaza, IV-II w p.n.e.), cmentarzyska kultury oksywskiej i wielbarskiej (młodszy okres przedrzymski - okres wpływów rzymskich; od fazy A2 po fazę C2), osady wczesnośredniowiecznej i późnośredniowiecznej (XII-XIV w.). Badania archeologiczne prowadzone były tutaj już w latach 1967-1968. Ujawniły one zabytki datowane na okres wpływów rzymskich oraz okres wczesnośredniowieczny⁷⁷. W wyniku dokonanych odkryć stanowisko to zostało wpisane do rejestru zabytków w 1971 roku. Podczas badań prowadzonych w roku 1992, 1995, 1996 oraz 1997 w tej samej strefie znaleziono kilkadziesiąt grobów ciałałpalnych i szkieletowych, datowanych od I w p.n.e. do II w n.e., kilkanaście obiektów osadniczych z okresu schyłkowego neolitu, wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza⁷⁸. Wśród różnego typu znalezisk na szczególną uwagę zasługuje jamowy grób wojownika należący do kręgu kultury oksywskiej oraz jamowy grób podwójny, dwa szkieletowe groby kobiece, w których znaleziono bogaty materiał badawczy (m.in. elementy uzbrojenia i wyposażenia wojownika, ozdoby kobiece, przedmioty toaletowe, narzędzia i liczny materiał ceramiczny).

Osady bursztyniarskie w Wybicku (gm. Stegna) odkryte zostały w 1981 r.⁷⁹, wydатовane zostały na schyłkowy okres neolitu. Znaleziono tu wielki kompleks pracowni specjalistycznych zajmujących się sezonową obróbką bursztynu. Należały one do ludności kultury rzucewskiej, zamieszkującej krawędzie Wysoczyzn nad Zalewem Wiślanym i Zatoką Gdańską. Osady w Wybicku należą do jednego pasma tego typu znalezisk, ciągnącego się na przestrzeni kilkudziesięciu kilometrów od Rybiny do Drewnicy i dalej w kierunku Gdańska. Do kompleksu tego należą też stanowiska w Niedźwiedziówce (gm. Stegna), w której centrum obróbki bursztynu funkcjonowało już w okresie od 3200-2400 p.n.e. Na powierzchni około 1 km² istniało tu około 900 pracowni

⁷⁷ R. Barnycz-Gupieniec, Badania wczesnego średniowiecza, w: Acta Universitatis Lodzianis, Folia Archeologica 19, 1995, s. 72;

⁷⁸ Wyniki badań opublikowane zostały w: M. Jonakowski, Lubieszewo, st. 2, gm. Nowy Dwór Gdański, woj. elbląskie, AZP 15-47/14, w: Informator archeologiczny, badania 30, 1996, s. 171-173, dostępne na stronie internetowej bazy polskich naukowych czasopism humanistycznych i społecznych: [http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Informator_Archeologiczny_badania/Informator_Archeologiczny_badania-r1996-t30-s171-173/Informator_Archeologiczny_badania-r1996-t30-s171-173.pdf](http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Informator_Archeologiczny_badania/Informator_Archeologiczny_badania-r1996-t30/Informator_Archeologiczny_badania-r1996-t30-s171-173/Informator_Archeologiczny_badania-r1996-t30-s171-173.pdf) [strona: Muzeum Historii Polski w Warszawie, dostęp: 3.07.2018 r.], M. Jonakowski, Lubieszewo, st. 2, gm. Nowy Dwór Gdański, woj. elbląskie, AZP 15-47/14, w: Informator archeologiczny, badania 31, 1997, s. 145 ([http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Informator_Archeologiczny_badania/Informator_Archeologiczny_badania-r1997-t31-s145/Informator_Archeologiczny_badania-r1997-t31-s145.pdf](http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Informator_Archeologiczny_badania/Informator_Archeologiczny_badania-r1997-t31/Informator_Archeologiczny_badania-r1997-t31-s145/Informator_Archeologiczny_badania-r1997-t31-s145.pdf) [strona: Muzeum Historii Polski w Warszawie, dostęp: 3.07.2018 r.]), M. Jonakowski, Grób szkieletowy kultury wielbarskiej z cmentarzyska w Lubieszewie, pow. Nowy Dwór Gdański, stanowisko 2, w: Wiadomości archeologiczne LIV (2001), s. 185;

⁷⁹ Skarb dawnych kultur. Katalog wystawy. Muzeum w Elblągu, czerwiec – wrzesień 1997 r., dostępne na stronie: <http://dlibra.bibliotekaelblaska.pl/dlibra/plain-content?id=37143> [strona Elbląskiej Biblioteki Cyfrowej, dostęp: 3.07.2018 r.];

bursztyniarskich. Jest to najstarszy i największy, znany nauce, ośrodek obróbki bursztynu na świecie. Ówczesnie znajdowało się tu ujście do morza jednej z odnóg Wisły tworzących rozległą deltę. Wyrzucany bursztyn zbierała ludność kultury rzucewskiej, która zakładała tu sezonowe obozowiska i na miejscu obrabiała bursztyn. Znalaziono tu dużą ilość odpadów z bursztynu (odłupki, okruchy, łuski), półwytwory ozdób reprezentujące wszystkie stadia obróbki, w mniejszej ilości - ozdoby całkowicie wykończone. Oprócz samego bursztynu znajdowano narzędzia związane z obróbką oraz ceramikę o formach charakterystycznych dla stanowisk kultury rzucewskiej z terenu Wysoczyzny Elbląskiej⁸⁰. Badania w Niedźwiedziówce prowadzone są od 1980 r. po dzień dzisiejszy pod kierownictwem prof. Uniwersytetu Warszawskiego dr hab. Ryszarda F. Mazurowskiego⁸¹, odkryte tu zabytki świadczą o tym, że znajdowało się tu największe, znane obecnie na świecie, centrum pozyskiwania bursztynu i produkcji z niego ozdób w epoce kamienia. Stanowiska w Wybicku i Niedźwiedziówce wpisano do rejestru zabytków w 1982 r.

Ze względu na niezwykle bogatą i interesującą substancję zabytkową oraz długi okres użytkowania, stanowiska te należą do najważniejszych na obszarze Żuław, w skali kraju stanowią unikat, natomiast na archeologicznej mapie Europy mają istotne znaczenie badawcze.

W wojewódzkiej ewidencji zabytków znajduje się 208 stanowisk (w tym też te wpisane do rejestru zabytków). 14,9 % z nich objętych jest ochroną na podstawie zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. Część stanowisk, pomimo tego, że znajduje się na obszarach, które posiadają miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, nie są w nich ujawnione ze względu na to, że zostały odkryte już po uchwaleniu planu. Sytuacja ta dotyczy gminy Nowy Dwór Gdański, gdzie poza planami znajdują się 22 stanowiska.

Stanowiska archeologiczne zewidencjonowane zostały w wyniku weryfikacji terenowej (obszar powiatu obejmuje 28 arkuszy AZP) podczas badań powierzchniowych prowadzonych na tych terenach od roku 1981, większość terenu przebadana została w latach 1984-1987 i 1993-1994. Pojedyncze stanowiska były ewidencjonowane już wcześniej – w wyniku przypadkowych odkryć. Ponadto wiedzę wzbogaciły prowadzone w l. 2012-2017 badania archeologiczne w związku z budową trasy S-7. Najslabiej przebadana jest część centralna powiatu ark. AZP 14-48 – ze względu na niekorzystne warunki fizjograficzne, natomiast na terenie objętym ark. 14-49 zlokalizowano jedynie pojedyncze ślady osadnictwa z XVIII w. we wsi Marzęcino i we wsi Gozdawa, co związane jest prawdopodobnie ze zniszczeniami, jakie nastąpiły w wyniku zalania tych terenów pod koniec II wojny światowej.

Ze względu na specyfikę terenu rozwój osadnictwa pradziejowego i wczesnośredniowiecznego możliwy był tu jedynie wyłącznie w okresach osuszenia i ocieplenia klimatu, w momencie poprawienia się warunków osiedleńczych. Dodatkowo wschodnia część obszaru powiatu (wschodni fragment gminy Nowy Dwór Gdański oraz wschodnia część gminy Stegna) do około XIV w. zajęta była przez wody Zalewu Wiślanego, w związku z czym osadnictwo pojawiło się tu po tym okresie - co znajduje potwierdzenie w przeprowadzonych badaniach. Nie ujawniono żadnych znalezisk czy stanowisk pradziejowych czy wczesnośredniowiecznych, jedynie w okolicach Rybiny znane są znaleziska pradziejowe (schyłkowy neolit) związane z działalnością bursztyniarską ludności kultury rzucewskiej. Pojedyncze zagrody czy zespoły zagród pojawiły się dopiero w XVIII w., wznoszone były na naturalnych wyniesieniach tzw. kępach, na których dodatkowo usypywano terpy, chroniące przez powodzią. Historię tych działań obrazują nazwy wsi Kępiny Małe, Kępki czy położne już poza powiatem Kępiny Wielkie i Kępa Rybacka.

⁸⁰ R. F. Mazurowski, Niedźwiedziówka, gm. Stegna, woj. elbląskie. Stanowisko I, w: Informator archeologiczny, badania 16, 1982, s. 45;

⁸¹ Niedźwiedziówka. Mikroregion Osadniczy (NMO) Ludności Kultury Rzucewskiej. Badania W Latach 1980-2017, dostępne na stronie: <http://www.archeo.uw.edu.pl/szablon.php?id=134>; <http://www.archeo.uw.edu.pl/szablon.php?id=318> [strona Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, dostęp: 3.07.2018 r.];

W części centralnej i zachodniej powiatu znajdują się, omówione powyżej, pozostałości osad bursztyniarskich: w Wybicku i Niedźwiedziówce – wpisane do rejestru zabytków. W rozwidleniu Wisły i Szarpawy znajdują się pozostałości szanca obronnego z 1628 r. tzw. Gdańskiej Głowy, zaś w okolicach Przemysława zlokalizowane jest grodzisko z XII-XIII w., prawdopodobnie założone w 1242 r. przez Krzyżaków w miejscu wcześniejszego umocnienia obronnego. Prowadzone w północnym fragmencie gminy Nowy Dwór Gdański oraz południowo-zachodniej części gminy Stegna w l. 2012-2017 badania archeologiczne ujawniły pozostałości osadnictwa z epoki kamienia oraz z okresu od XVI do XIX w. Oprócz pojedynczych artefaktów jak półwytwory krzemienne, fragmenty ceramiki, elementy metalowe czy kości zwierzęce, ujawniono konstrukcje terpowe z gospodarstw z XVIII i XIX w., wiatraki odwadniające z okresu nowożytnego.

Stanowiska części południowej powiatu (południowa i środkowa część gminy Nowy Dwór Gdański) reprezentują osadnictwo kultury rzucewskiej z późnego neolitu, druga fala napływowa przypada na wczesną epokę żelaza i związana jest z osadnictwem ludności kultury pomorskiej. Kolejny etap osiedleńczy przypada na okres późnolateński i wpływów rzymskich, kiedy pojawiają się odpowiednio kultura oksywska i wielbarska. Poza tym znane są stanowiska związane z okresem wczesno- i późnośredniowiecznym oraz okresem nowożytnym. W Jazowej odnaleziono ślady wskazujące na prowadzenie wytopu rud darniowych prawdopodobnie z XVI w. W rejonie tym znajduje się również, omówione powyżej, cenne poznawczo stanowisko w Lubiszewie, wpisane do rejestru zabytków.

W południowo-zachodnim rejonie powiatu – na terenie leżącym tuż przy Wiśle (gm. Ostaszewo) pierwsze osadnictwo pojawiło się dopiero we wczesnym średniowieczu, co znajduje potwierdzenie w odnalezionych tu zabytkach, datowanych najwcześniej na XII w.

Na terenie Mierzei Wiślanej odnajdywane są ślady penetracji osadniczej z okresu neolitu. Występujące tu złoża bursztynu przyciągały ludność kultury rzucewskiej, która zajmowała się pozyskiwaniem i obróbką tego surowca.

5.2.8. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych

Na terenie powiatu znajduje się dwa muzea wpisane do rejestru Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Pierwsze z nich to Muzeum Stutthof w Sztutowie – były niemiecki nazistowski obóz koncentracyjny. Muzeum składa się z terenu obejmującego obszar około 20 ha z m.in. dawnym budynkiem komendantury, komorą gazową i krematorium, a także tzw. „starym obozem” wraz z ogrodzeniem, „obozem żydowskim”, budynkiem krematorium oraz obozową szklarnią.

Drugie to Muzeum Zalewu Wiślanego w Kątach Rybackich, które jest oddziałem Narodowego Muzeum Morskiego w Gdańsku, prezentuje głównie historię skutnictwa i rybołówstwa nad Zalewem Wiślanym.

Ponadto na terenie powiatu nowodworskiego znajduje się jedno gminne muzeum - Muzeum Żuławski Park Historyczny. Zbiory muzeum obejmują następujące ekspozycje stałe:

1. Stolica Żuław. Delta Wisły,
2. Na polskim polderze. Z dziejów mennonitów – niderlandzkiej mniejszości religijnej,
3. Strych pełen osobliwości,
4. Magazynek strażnika wałowego.

Do muzeum należy również Lapidarium - Cmentarz Jedenastu Wsi – filia w Żelichowie-Cyganku oraz flota śródlądowa Klubu Nowodworskiego złożona z dwóch jednostek (łodzi patrolowo-holowniczej oraz jednostki typu Striż) – udostępniona do zwiedzania.

W prywatnym Muzeum w Krynicy Morskiej znajduje się wystawa dawnych fotografii i eksponaty związane z historią miasta.

Prywatne Muzeum Bursztynu w Stegnie prezentuje kolekcję bursztynu (bryły bursztynu i inkluzje), historię początków burszynnictwa, historię zaginionej Bursztynowej Komnaty.

5.2.9. Dziedzictwo niematerialne

17 października 2003 r. w Paryżu sporządzono Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Polska stała się jej sygnatariuszem 8 lutego 2011 r. Jest to pierwszy międzynarodowy traktat, który stwarza ramy prawne, administracyjne i finansowe umożliwiające prowadzenie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego i podnoszenia jego rangi. Stanowi zachętę dla krajów świata do dostrzegania wagi tego dziedzictwa i do otaczania go opieką. Głównymi celami Konwencji jest:

- ochrona niematerialnego dziedzictwa,
- zapewnianie poszanowania niematerialnego dziedzictwa wspólnot, grup i jednostek,
- wzrost na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym, świadomości znaczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz zapewnienie, aby dziedzictwo to było wzajemnie doceniane,
- zapewnianie międzynarodowej współpracy i pomocy w tym zakresie.

Przyjęcie przez nasze Państwo w/w Konwencji powinno skutkować podjęciem na poziomie nie tylko rządu, ale też samorządów działań ochronnych i działań mających na celu podniesienie świadomości na temat znaczenia dziedzictwa niematerialnego i promowania działań edukacyjnych na rzecz tego dziedzictwa. Wypełnienie tych zobowiązań polegać powinno na tworzeniu spisów regionalnego niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz angażowaniu w proces jego identyfikacji i ochrony grup, wspólnot i jednostek z nim związanych, a także organizacji pozarządowych. Dlatego też Powiat Nowodworski powinien tworzyć ramy do działania oraz podejmować współpracę z instytucjami zajmującymi się działalnością kulturalną w celu badania, dokumentowania i propagowania dziedzictwa niematerialnego ziemi nowodworskiej.

Kultura Żuław współtworzona była przez kilka, odmiennych pod względem kulturowym, etnicznym i wyznaniowym grup, bowiem przez wieki na te tereny napływali osadnicy z Polski, Niderlandów i Niemiec.

Ze względu na dramatyczne dzieje powojenne Żuław tj. wysiedlenie rdzennych mieszkańców i osiedlenie tutaj Ukraińców i Polaków z różnych regionów Polski, dziedzictwo niematerialne Olędrow zanikło.

Obecnie promocję samych Żuław aktywnie prowadzi Żuławski Dom Kultury w Nowym Dworze Gdańskim. Realizuje projekty, które mają na celu wzmocnienie tożsamości regionalnej i poczucia przynależności tutejszych mieszkańców do swojej małej ojczyzny, m.in.:

- „Żuławy – stąd jesteśmy” projekt skierowany do seniorów, podczas którego uczestnicy odkrywają nieoczywiste strony Żuław, zgłębiając ich historię i kulturę w trakcie wycieczek oraz wykładów, poznając smaki regionalne na warsztatach kulinarnych, tworząc własne rękodzieła oparte na wzorach żuławskich.

Do zrealizowanych projektów należą m.in.:

- „Diagnoza i inicjatywy lokalne w gminie Nowy Dwór Gdański” był to konkurs na organizację wydarzenia kulturalnego, opartego o inicjatywę lokalną,
- "Z muzyką wokół miast partnerskich" – program zrealizowany dzięki wsparciu Fundacji Współpracy Polsko-Niemieckiej: orkiestra dęta z Uckerath zagrała w Kątach Rybackich, w Nowym Dworze Gdańskim, brała też udział we wspólnej biesiadzie niemiecko-polskiej w Nowym Dworze Gdańskim;
- „Portret z historią w tle” – w wyniku realizacji tego projektu powstała ciemnia fotograficzna, w której do tej pory odbywają się warsztaty fotografii analogowej;

- „Razem lepiej!” - zryw młodzieży i seniorów, wspólne wycieczki, warsztaty, spotkania z historią miasta i z językiem współczesnej młodzieży.

Popularyzacją współczesnej kultury muzycznej zajmuje się zespół Żuławskie Bursztyнки, który powstał w 1991 r. w Nowym Dworze Gdańskim. Oprócz repertuaru złożonego z popularnych piosenek wykonuje także piosenki o tematyce żuławskiej, opisujące krajobraz Żuław.

Z zachowanych niematerialnych elementów dziedzictwa kulturowego pozostały nazwy geograficzne i historyczne (regionu – Żuławy Wielkie oraz nazwy większości miejscowości na terenie powiatu), są one nośnikami tradycji, świadectwem minionych pokoleń oraz historii i wielokulturowości regionu. Sposobem ich utrwalenia i zachowania jest możliwość wpisu do rejestru zabytków (art. 9 ust. 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

5.3.1. Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków

Lp.	miejscowość	adres	nr	obiekt	nr rejestru zabytków woj. pomorskiego	organ wpisujący do rejestru zabytków	data wpisu do rejestru zabytków
Miasto Krynica Morska							
1.	Krynica Morska	ul. Gdańska	72	dom	1304	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	12.02.1990
2.	Krynica Morska	ul. Gdańska	102	willa	1467	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	22.06.1994
3.	Krynica Morska	ul. Górników	20	dom z ogrodem	1454	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	29.04.1994
4.	Krynica Morska	Krynica Morska		układ ruralistyczny Krynicy Morskiej	1301	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	25.01.1990
5.	Krynica Morska	ul. Młodzieży	1	willa z działką - d. Villa Kolkmann	1618	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	30.12.1996
6.	Krynica Morska	ul. Młodzieży	2	willa	1460	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	10.06.1994
7.	Krynica Morska	ul. Portowa	28	willa	1472	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	4.08.1994
8.	Krynica Morska	ul. Przyjaźni	22	dom - ob. Przychodnia Rejonowa	1462	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	14.06.1994
9.	Krynica Morska	ul. Szkolna	4	dom	1627	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	23.04.1997
10.	Krynica Morska	ul. Teleexpressu	2	pensjonat "Bałtyk"	1353	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	5.07.1991
11.	Krynica Morska	ul. Teleexpressu	6	dwie wille - "Św. Katarzyna" i "Meta"	1370	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	26.10.1992
12.	Krynica Morska	ul. Teleexpressu	8	willa z ogrodzeniem - Villa Marta	1631	Wojewódzki Konserwator Zabytków	21.05.1997

						w Elblągu	
13.	Krynica Morska	ul. Teleexpressu	10	willa	1466	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	22.06.1994
14.	Krynica Morska	ul. Teleexpressu	12	willa	1387	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	15.06.1993
15.	Krynica Morska	ul. Teleexpressu	17	willa	1465	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	20.06.1994
16.	Krynica Morska	ul. Turystyczna	10/12	dom	1468	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	13.07.1994
17.	Krynica Morska	ul. Żeromskiego	8	willa	1461	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	11.06.1994
Miasto i Gmina Nowy Dwór Gdański							
18.	Cyganek-Żelichowo (d. Cyganek-Tujce)	Cyganek-Żelichowo		kościół grecko-katolicki p.w. Św. Mikołaja	236	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	25.09.1961
19.	Jazowa	Jazowa	6	gospoda z częścią mieszkalną (ob. budynek mieszkalny) wraz z działką nr 182, na której przedmiotowy zabytek jest usytuowany i znajdującym się na tej działce starodrzewem	1907	Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków	31.12.2014
20.	Kmiecin	ul. Jaśminowa	13	brama wjazdowa	1939	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	01.12.1961
21.	Kmiecin	ul. Żuławska		kościół parafialny p.w. Św. Jadwigi Królowej	128	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	2.12.1959
22.	Lubieszewo	Lubieszewo		kościół parafialny p.w. Św. Elżbiety Węgierskiej	237	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	26.09.1961
23.	Lubieszewo	Lubieszewo	29	dom	238	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	26.09.1961
24.	Lubieszewo	Lubieszewo	50	dom podcieniowy	172	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	5.04.1960
25.	Marynowy	ul. Nowodworska	70/70 A	dom	231	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	20.09.1961
26.	Marynowy	ul. Podcieniowa		kościół parafialny p.w. Św. Anny	239	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	27.09.1961
27.	Marynowy	ul. Podcieniowa		cmentarz rzymskokatolicki wraz z układem zieleni wysokiej i bramą cmentarną	1458	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	27.05.1994
28.	Marynowy	ul. Podcieniowa	19	dom	232	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	20.09.1961
29.	Marynowy	Marynowy	52	dom	798	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	21.12.1973
30.	Marzęcino	ul. Główna	12	kościół parafialny p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP	796	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	21.12.1973

31.	Myszewko	Myszewko	4	dom	241	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	27.09.1961
32.	Nowy Dwór Gdański	ul. Chrobrego	2	budynek mieszkalny (d. organistówka) wraz z gruntem w zewnętrznym obrysie fundamentowania usytuowany na części działki nr 729 obr. ewid. 02	1952	Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków	30.10.2017
33.	Nowy Dwór Gdański	ul. Chrobrego	7	dom	1321	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	29.08.1990
34.	Nowy Dwór Gdański	ul. Drzymały	3	kościół parafialny p.w. Przemienienia Pańskiego	1419	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	13.10.1993
35.	Nowy Dwór Gdański	ul. Kopernika	17	magazyn	1499	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	21.12.1994
36.	Nowy Dwór Gdański	ul. 3 Maja	2	zespół budynków fabryki i browaru Stobbego złożony z budynku magazynowo- produkcyjnego i produkcyjno- administracyjnego	1471	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	1.08.1994
37.	Nowy Dwór Gdański	ul. Morska	74	dom	1578	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	24.01.1996
38.	Nowy Dwór Gdański	ul. Morska	83	budynek administracyjno- produkcyjny	1097	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	20.09.1985
39.	Nowy Dwór Gdański	ul. Sikorskiego		most drogowy zwodzony na rz. Tudze w ciągu ul. Sikorskiego	1534	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	7.04.1995
40.	Nowy Dwór Gdański	ul. Sikorskiego	5	dom	734	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	21.12.1972
41.	Nowy Dwór Gdański	ul. Sikorskiego	9	dom	1608	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	23.09.1996
42.	Nowy Dwór Gdański	ul. Sikorskiego	14	dom	1585	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	28.03.1996
43.	Nowy Dwór Gdański	ul. Sikorskiego	21	budynek Żuławskiego Ośrodka Kultury	1687	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	23.12.1998
44.	Nowy Dwór Gdański	ul. Sikorskiego	23	budynek administracyjny wraz z łącznikiem w granicach działki	1686	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	23.12.1998
45.	Nowy Dwór Gdański	ul. Tuwima	5	wieża ciśnień	1371	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	26.10.1992
46.	Nowy Dwór Gdański	ul. Wejhera	2	dom	1322	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	29.08.1990
47.	Nowy Dwór Gdański	Plac Wolności	10	dom	1320	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	29.08.1990
48.	Orłowo	Orłowo	32/33	dom	246	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	30.09.1961
49.	Orłowo	ul. Żuławska		kościół filialny p.w. Św. Barbary	244	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	29.06.1961
50.	Orłowo	ul. Żuławska	66	dom podcieniowy	186	Wojewódzki Konserwator Zabytków	17.06.1960

						w Gdańsku	
51.	Orłowo Pierwsze	Orłowo Pierwsze	1	zagroda /dom, stodoła/	245	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	30.09.1961
52.	Orłowo Drugie	ul. Mennonicka	11	dom	1096	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	13.05.1985
53.	Różewo	Różewo		cmentarz mennonicki	1244	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	14.08.1988
54.	Rychnowo Żuławskie	Rychnowo Żuławskie (d. Rychnowy)	18-18a	zagroda (dom, brama, dwie obory, warsztat, spichlerz, park)	1215	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	25.04.1988
55.	Stawiec	Stawiec		cmentarz mennonicki	1243	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	14.08.1988
56.	Stobna	Stobna	5	budynek mieszkalny dawnej zagrody holenderskiej typu wzdłużnego wraz z działkami nr 133/1 i 133/2, stanowiącymi teren historycznej zagrody	1916	Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków	19.06.2015
57.	Tuja	Tuja		kościół filialny p.w. Św. Jakuba Apostoła	250	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	3.10.1961
Gmina Ostaszewo							
58.	Gniazdowo	Gniazdowo	28/29	dom	731	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	21.12.1972
59.	Groblica	Groblica	6	dom przewoźnika	1345	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	6.02.1991
60.	Jeziernik	Jeziernik		kościół filialny p.w. Św. Jerzego	181	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	8.04.1960
61.	Nowa Cerkiew	Nowa Cerkiew		kościół parafialny p.w. Św. Marcina oraz cmentarz przykościelny	1234	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	15.07.1988
62.	Nowa Cerkiew	Nowa Cerkiew	12/13	dom	732	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	21.12.1972
63.	Nowa Cerkiew	Nowa Cerkiew	28/29	zagroda /dom, spichlerz/	733	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	21.12.1972
64.	Nowa Kościelnica	Nowa Kościelnica	50/51	dom	333	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	26.09.1962
65.	Nowa Kościelnica	Nowa Kościelnica	64/65	dom	243	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	29.09.1961
66.	Ostaszewo	Ostaszewo		ruina kościoła p.w. Św. Jana Chrzciciela	738	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	21.12.1972
67.	Ostaszewo	Ostaszewo		kościół parafialny p.w. Św. Jana Chrzciciela	1422	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	21.10.1993
68.	Palczewo	Palczewo		wiatrak	58	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	17.02.1956
69.	Palczewo	Palczewo		kościół filialny p.w. Matki Boskiej Częstochowskiej	1282	Wojewódzki Konserwator Zabytków	25.07.1989

						w Elblągu	
Gmina Stegna							
70.	Drewnica	Drewnica		wiatrak	129	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	4.12.1959
71.	Drewnica	Drewnica		wiatrak	282	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	23.02.1962
72.	Drewnica	Kasztanowa	11	gburski dom holenderski z zagrody holenderskiej typu wzdłużnego wraz z działką, na której zabytek jest zlokalizowany	1867	Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków	28.09.2010
73.	Izbiska	Izbiska	12	dom	219	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	25.03.1961
74.	Izbiska	Izbiska	13	stodoła	331	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	26.09.1962
75.	Jantar	ul. Rybacka	54	chata	1056	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	7.06.1984
76.	Mikoszewo	ul. Gdańska	55	dom	240	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	27.09.1961
77.	Mikoszewo	ul. Gdańska	68	dom	1003	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	30.04.1982
78.	Mikoszewo	ul. Gdańska	17	karczma	1363	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	14.05.1992
79.	Mikoszewo	ul. Gdańska	47	teren cmentarza ewangelickiego ob. rzymskokatolickiego z dzwonnica i starodrzewem wraz z częścią działki	1874	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	29.03.2011
80.	Niedźwiedzi ca	Niedźwiedzi ca		kościół parafialny p.w. Św. Jakuba	242	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	28.09.1961
81.	Przemysław	Przemysław	1	dom	799	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	21.12.1973
82.	Przemysław	Przemysław	4	dom	248	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	2.10.1961
83.	Przemysław	Przemysław	63	dom	1006	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	14.05.1982
84.	Rybina	Rybina	12	dom	1349	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	29.04.1991
85.	Rybina	Rybina		most zwodzony na rz. Szkarpiawie w miejscowości Rybina w ciągu drogi państwowej nr 502	1530	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	3.03.1995
86.	Rybina	Rybina		most drogowy zwodzony na rz. Wiśle Królewskiej w ciągu drogi państwowej nr 502	1533	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	7.04.1995
87.	Rybina	Rybina		most kolejowy obrotowy w ciągu linii kolei wąskotorowej nad rzeką Szkarpiawą	1625	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	3.04.1997

88.	Rybina	Rybina-Chłodniewo		budynek przepompowni wraz zachowanymi urządzeniami technicznymi w Rybinie - Chłodniewie	1513	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	1.02.1995
89.	Stegna	ul. Cisewo	6	zagroda nr 6 /dom, obora, stodoła/	797	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	21.12.1973
90.	Stegna	ul. Gdańska	1	budynek plebanii	249	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	21.12.1973
91.	Stegna	ul. Gdańska	20	kościół parafialny p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa	249	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	3.10.1961
92.	Stegna	ul. Gdańska	66	dom	1351	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	16.05.1991
93.	Stobiec	Stobiec		most drogowy zwodzony na rz. Tudze w ciągu drogi lokalnej Tujsk-Chełmek (nr 09167)	1561	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	7.08.1995
94.	Żuławki	Żuławki	6	dom	735	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	21.12.1972
95.	Żuławki	Żuławki		kaplica cmentarna wraz z cmentarzem ewangelickim	1450	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	12.04.1994
96.	Żuławki	Żuławki	32/33	dom podcieniowy nr 32/33 wraz z gruntem wobrysie budynku	1812	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	7.08.2007
97.	Żuławki	Żuławki	41	kościół p.w. Narodzenia NMP wraz z otaczającym cmentarzem; układem wysokiej zieleni cmentarnej; ogrodzeniem cmentarza i dwoma dzwonami na terenie cmentarza	1449	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	12.04.1994
98.	Żuławki	Żuławki	52	dom	736	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	21.12.1972
99.	Żuławki	Żuławki	64	dom	187	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	30.06.1960
100.	Żuławki	Żuławki	75	dom	737	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	21.12.1972, 4.09.1986
101.	Żuławki	Żuławki	79	dom	1505	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	16.01.1995
102.	Żuławki	Żuławki	80	zagroda holenderska, w skład której wchodzi: budynek mieszkalny (1), budynek inwentarski (2), stodoła (3), spichlerz (4), zieleń komponowana: aleja wierzbowa – jesionowa (A) wzdłuż drogi dojazdowej do zagrody, szpaler jesionów wyniosłych (J) wzdłuż pld. - zach. granicy działki 293/1, szpaler świerków pospolitych (S) wzdłuż pld. - zach. granicy działki 293/2 oraz teren, na którym przedmiotowa zagroda jest usytuowana, tj. część działki nr 293/2 oraz działki	1912	Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków	26.03.2015

				nr: 293/1, 284, 285, 286			
103.	Zuławki i Drewnica	Zuławki i Drewnica		układ ruralistyczny wsi Zuławki i Drewnica	874	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	28.11.1977
Gmina Sztutowo							
104.	Sztutowo	ul. Gdańska (droga powiatowa 2314G)		most drogowy zwodzony na rz. Wiśle Królewskiej w ciągu drogi nr 09171	1551	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	3.07.1995
105.	Sztutowo	ul. Gdańska	31	dom z budynkiem gospodarczym	1373	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	18.11.1992
106.	Sztutowo	ul. Muzealna	6	zespół obozu koncentracyjnego Stutthof wraz z zabudowaniami; układem drożnym; układem zieleni i pozostałościami urządzeń obozowych (część SS: wartownia; komendantura; garaże; budynek gospodarczy; barak administracyjny-kantyna; barak administracyjny - Rapportabteillung; psiania, willa komendanta obozu; bunkry ziemne w skarpie pld.; budynek ogrodnictwa i ogrodzenie; Stary Obóz - blok kobiecy; blok VIII i VIII a, komora gazowa, krematorium, fundamenty nieistniejących baraków, ogrodzenie z wieżami strażniczymi i bramami; Nowy Obóz: 21 bloków-pomników w miejscach niezachowanych baraków; tereny fabryczne z 3 halami d. Niemieckich Zakładów Zbrojeniowych; Nowa Kuchnia-obiekt gospodarczy; Stos Całopalny) wraz z terenem obozu	1361	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	19.02.1992
107.	Sztutowo	ul. Szkolna	13	szkoła z budynkiem gospodarczym	1372	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	27.10.1992

5.3.2. Wykaz zabytków ruchomych wpisanych do rejestru zabytków

Lp.	Miejscowość	Obiekty	ilość	Nr rejestru*	Data wpisu
1.	Jeziernik	Ambona, rzeźby	3	B/160	31.05.1975 11.01.2018
2.	Kmiecín	Ółtarz, rzeźby, obraz, ambona (korpus)	7	B/324	03.07.2009 31.01.2011
3.	Lubieszewo	Ółtarze, ambona, chrzcielnica, rzeźby, obrazy, strop, empora, prospekt organowy, konfesjonały, ławki, ława kolatorska, dzwon, płyta nagrobna, epitafia, utensylia	46	B/2	24.05.1956, 18.01.1994

4.	Marynowy	Ołtarze, rzeźby	7	B/307	30.08.2007
5.	Niedźwiedzica	Ołtarze, ambona, chrzcielnice, rzeźby, obrazy, malowidła ścienne, empora, prospekt organowy, konfesjonały, stalle, dzwon, portal zakrystii, balustrada komunijna	43	B/157	31.05.1975, 27.07.1982, 12.11.2009
6.	Nowy Dwór Gdański	Ołtarze, chrzcielnica, ambona, witraże, prospekt organowy	11	B/358	07.11.2014
7.	Palczewo	Ołtarz, prospekt organowy, empora, rzeźba, chrzcielnica, ławki, boazeria, utensy lia	26	B/301	20.06.2006
8.	Stegna	Strop, ołtarz, ambona, chrzcielnica, obrazy, rzeźby, kurdyban, model okrętu żaglowego, utensy lia, prospekt organowy, empory	18	B/84	06.03.1972, 08.06.1983, 06.05.2014, 19.12.2017
9.	Tuja	Ołtarze, ambona, prospekt organowy	5	B/322	18.02.2009
10.	Wierciny	Ołtarze, ambona, chrzcielnica, obrazy, rzeźba, prospekt organowy, świecznik wiszący	9	B/334	21.06.2011
11.	Żelichowo	Ołtarze, ambona, chór muzyczny, chrzcielnice, ławy, konfesjonał, strop, cyborium ścienne, rzeźby, kurdybany, obrazy, drzwi główne, zamek do drzwi zakrystii, ikona, utensy lia	80	B/208	21.06.1987, 06.02.2017

* nowy numer w rejestrze zabytków ruchomych województwa pomorskiego po scaleniu w wyniku reformy administracyjnej z 1999 r.

5.3.3. Wykaz zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków

Lp.	Numer rejestru	Stary numer	Wpis do rejestru (nr decyzji, data)	Przedmiot ochrony	Zakres ochrony	Miejscowość	Gmina
1.	C-197	152/A	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku KI.IV/6200/2175/ 71 z dnia 14.05.1971 r.	osada	osada otwarta z okresu wpływów rzymskich oraz późnego średniowiecza położona na piaszczystym wzniesieniu ok. 1 km na zachód od wsi	Lubieszewo	Nowy Dwór Gdański
2.	C-456	63/A/8 2	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Olsztynie KL-I/1037/82 z dnia 5.05.1982 r.	osada	neolityczna osada bursztyniarska położona 2 km na zachód rzeki Liniały, usytuowana na terenie płaskim, na zaznaczającym się lekko wyniesieniu	Wybicko	Stegna
3.	C-457	64/A/8 2	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Olsztynie KL-I/1037/82 z dnia 5.05.1982 r.	osada	neolityczna osada bursztyniarska położona około 700 m na wschód od zakrętu szosy biegnącej z PGR Wybicko do PGR Szarpawa, 1800 m na południowy wschód od stanowiska nr 1, usytuowane na terenie	Wybicko	Stegna

					płaskim na słabo zaznaczającym się wzniesieniu		
4.	C-458	65/A/8 2	Wojewódzki Konservator Zabytków w Olsztynie KL- I/1037/82 z dnia 5.05.1982 r.	osada	neolityczna osada bursztyniarska położona 200 m na północny zachód od rzeki Liniawy w miejscu gdzie położona jest wyspa i około 1350 m od mostu na tej rzece, na terenie płaskim	Wybicko	Stegna
5.	C-459	66/A/8 2	Wojewódzki Konservator Zabytków w Olsztynie KL- I/1037/82 z dnia 5.05.1982 r.	osada	neolityczna osada bursztyniarska położona około 1300 m na wschód od zakrętu szosy biegnącej z PGR Wybicko do PGR Szarpawa, 600 m na wschód od stanowiska nr 2; usytuowane na płaskim terenie na słabo zaznaczającym się wzniesieniu	Wybicko	Stegna
6.	C-460	67/A/8 2	Wojewódzki Konservator Zabytków w Olsztynie KL- I/1036/82 z dnia 5.05.1982 r.	osada	neolityczne osady bursztyniarskie położone około 1300 m na wschód od południowego krańca zabudowań Niedźwiedziówki i rozciąga się o około 0,5 km w kierunku północnym i południowym, zlokalizowana na niewielkich wzniesieniach w kształcie „rozmytych wałów” – ma charakter umowny	Niedźwiedziówka	Stegna
7.	C-461	68/A/8 2	Wojewódzki Konservator Zabytków w Olsztynie KL- I/1036/82 z dnia 5.05.1982 r.	osada	neolityczna osada bursztyniarska położona na gruntach PGR Niedźwiedziówka, 2 ki na wschód od północnego skraju zabudowań Niedźwiedziówki i 700 m na południe od zabudowań gospodarczych wsi Bronowo; położona na terenie płaskim	Niedźwiedziówka	Stegna

5.4. Zabytki na terenie powiatu ujęte w gminnych ewidencjach zabytków

Na terenie Powiatu Nowodworskiego w gminnych ewidencjach zabytków ujętych zostało łącznie 1329 zabytków nieruchomych. W Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Krynica Morska znajduje się 75 zespołów i obiektów nieruchomych⁸², do ewidencji włączone zostały układy

⁸² na podstawie wykazu gminnej ewidencji zabytków w Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami Gminy Miasta Krynica Morska na lata 2013-2016 (Dz. Urz. Woj. Pom. z dnia 8 lipca 2013 r., poz. 2759);

przestrzenne i obiekty nieruchome wpisane do rejestru zabytków tj. układ ruralistyczny Krynicy Morskiej o proveniencji średniowiecznej, w Krynicy Morskiej: dom przy ul. Gdańskiej 72 z l. 20-30-tych XX w., willa przy ul. Gdańskiej 102 z pocz. XX w., dom letniskowy przy ul. Górników 20 z l. 20-tych XX w., willa przy ul. Młodzieży 1 z ok. 1900 r., willa przy ul. Młodzieży 2 z pocz. XX w., budynek mieszkalny przy ul. Przyjaźni 22 z pocz. XX w., willa przy ul. Portowej 28 z pocz. XX w., dom letniskowy przy ul. Szkolnej 4 z ok. 1900 r., budynek pensjonatu przy ul. Teleexpressu 2 z pocz. XX w., wille „Meta” i „Św. Katarzyna” przy ul. Teleexpressu 6 z l. 1890-1910, willa przy ul. Teleexpressu 8 z pocz. XX w., willa przy ul. Teleexpressu 10 z pocz. XX w., willa przy ul. Teleexpressu 12 z pocz. XX w., willa przy ul. Teleexpressu 17 z pocz. XX w., willa przy ul. Żeromskiego 8 z początku XX w., ponadto obiekty i zespoły z wojewódzkiej ewidencji zabytków i wytypowane przez burmistrza; grupa ta obejmuje: budynki dawnych pensjonatów i hoteli w Krynicy z pocz. XX w., które utrzymały swoją funkcję do dziś, wille, budynki letniskowe oraz budynki mieszkalne i gospodarcze w Krynicy z pocz. XX w., ponadto zespół leśniczówki przy ul. Gdańskiej w Krynicy z pocz. XX w., zespół zabudowań szkolnych przy ul. Gdańskiej w Krynicy, dawna centrala elektryfikacji i wodociągów przy ul. Przyjaźni w Krynicy z l. 20 XX w., kościół św. Piotra Apostoła i św. Franciszka z Asyżu przy ul. Teleexpressu 4 w Krynicy z 1939 r., zespół latarni morskiej w Krynicy z 1951 r., zespół leśniczówki w Przebrnie z k. XIX w., budynki mieszkalne i gospodarcze (w tym murowane i drewniane) w Przebrnie z k. XIX i pocz. XX w., teren dawnego cmentarza ewangelickiego w Przebrnie z k. XIX w., zespół leśniczówki w Piaskach z k. XIX w., budynki mieszkalne w Piaskach z k. i pocz. XX w., dawny cmentarz ewangelicki w Piaskach z XIX w., kamienie graniczne na granicy Wolnego Miasta Gdańska z Niemcami z 1920 r.

W Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta i Gminy Nowy Dwór Gdański znajduje się 386 zespołów i obiektów nieruchomych⁸³, do ewidencji włączone zostały obiekty nieruchome i zespoły wpisane do rejestru zabytków tj.: gotycki kościół grecko-katolicki p.w. Św. Mikołaja w Cyganku-Żelichowie, drewniana gospoda z częścią mieszkalną w Jazowej 6 z 1887 r., drewniana brama wjazdowa przy ul. Jaśminowej 13 w Kmiecinie z XIX w., gotycki kościół parafialny p.w. Św. Jadwigi Królowej w Kmiecinie, gotycki kościół parafialny p.w. Św. Elżbiety Węgierskiej w Lubieszewie, drewniany dom podcieniowy nr 29 w Lubieszewie z poł. XIX w., drewniany dom podcieniowy nr 50 w Lubieszewie z 1747 r., drewniany dom podcieniowy przy ul. Nowodworskiej 70/70A w Marynowach z 1804 r., gotycki kościół parafialny p.w. Św. Anny w Marynowach, cmentarz rzymskokatolicki przy kościele w Marynowach pochodzący z czasów budowy kościoła, dom podcieniowy przy ul. Podcieniowej 19 w Marynowach z 1803 r., drewniany dom podcieniowy przy ul. Podcieniowej 23/25 (d. nr 51/52) w Marynowach z przełomu XIX i XX w., szachulcowy kościół parafialny p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP w Marzęcinie z 2 ćw. XIX w., drewniany dom podcieniowy nr 4 w Myszewku z 1793 r., drewniany budynek mieszkalny (d. organistówka) przy ul. Chrobrego 2 w Nowym Dworze Gdańskim z 2 lub 3 ćw. XIX w., drewniany dom przy ul. Chrobrego 7 w Nowym Dworze Gdańskim z poł. XIX w., neogotycki kościół parafialny p.w. Przemienienia Pańskiego w Nowym Dworze Gdańskim z poł. XIX w., murowany magazyn przy ul. Kopernika 15/17 w Nowym Dworze Gdańskim z 1902 r., zespół budynków fabryki i browaru Stobbego przy ul. 3 Maja 2 w Nowym Dworze Gdańskim założony w 1776 r., rozbudowany pod kon. XIX w., drewniany dom podcieniowy przy ul. Morskiej 74 w Nowym Dworze Gdańskim z kon. XVIII w., budynek administracyjno-produkcyjny przy ul. Morskiej 83 w Nowym Dworze Gdańskim z kon. XIX i pocz. XX w., most drogowy zwodzony na rz. Tui (Tudze) w ciągu ul. Sikorskiego w Nowym Dworze Gdańskim z 1936 r., drewniany dom przy ul. Sikorskiego 5 w Nowym Dworze Gdańskim z kon. XVIII w., szachulcowy dom przy ul. Sikorskiego 9 w Nowym Dworze Gdańskim z kon. XIX w., dom przy ul. Sikorskiego 14 w Nowym Dworze Gdańskim z poł. XIX w., budynek Żuławskiego Ośrodka

⁸³ na podstawie wykazu gminnej ewidencji zabytków w Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami Gminy Nowy Dwór Gdański na lata 2015-2019 (Dz. Urz. Woj. Pom. z dnia 30 grudnia 2015 r., poz. 4572);

Kultury przy ul. Sikorskiego 21 w Nowym Dworze Gdańskim z 1935 r., budynek administracyjny przy ul. Sikorskiego 23 w Nowym Dworze Gdańskim z 1936 r., wieża ciśnień przy ul. Tuwima 5 w Nowym Dworze Gdańskim z 1909 r., drewniany dom przy ul. Wejhera 2 w Nowym Dworze Gdańskim z 1 poł. XIX w., drewniany dom przy Placu Wolności 10 w Nowym Dworze Gdańskim z poł. XIX w., drewniany dom podcieniowy nr 32/22 w Orłowie z 1798 r., gotycki kościół filialny p.w. Św. Barbary w Orłowie, drewniany dom podcieniowy przy ul. Żuławskiej 66 w Orłowie z 1802 r., zagroda w Orłowie Pierwszym 1 z 1802 r., drewniany dom podcieniowy przy ul. Mennonickiej 11 w Orłowie Drugim z poł. XIX w., cmentarz mennonicki w Różewie z XVII w., zagroda w Rychnowie Żuławskim z okresu od 1867 do 1921 r., cmentarz mennonicki w Stawcu z poł. XVIII w., drewniany budynek mieszkalny dawnej zagrody holenderskiej w Stobnej 5 z 1888 r., gotycki kościół filialny p.w. Św. Jakuba Apostoła w Tui. Ponadto do gminnej ewidencji zabytków włączono obiekty i zespoły z wojewódzkiej ewidencji zabytków i zabytki wytypowane przez burmistrza. Grupa ta obejmuje: układy ruralistyczne o średniowiecznej proveniencji wsi Kmiecina, Marynowy i Marzęcino, cmentarze przykościelne w Cyganku, Kmiecinie, Marynowach, Marzęcinie i Orłowie z czasów budowy kościołów, cmentarze mennonickie z XVIII w. w Cyganku-Żelichowie, Kępinach Małych, Orłowskim Polu, cmentarze ewangelickie z XIX w. w Kmiecinie, Lubieszewie i Wiercinach, budynki plebani z 2 poł. XIX w. i z pocz. XX w. w Cyganku, Lubieszewie, Nowym Dworze Gdańskim i Wiercinach, zabytki techniki tj.: dworzec kolejki wąskotorowej w Nowym Dworze Gdańskim z 1906 r., lokomotywnia w Nowym Dworze Gdańskim z 1906 r., wieża ciśnień w Nowym Dworze Gdańskim z pocz. XX w., tory kolejki wąskotorowej w Cyganku z pocz. XX w., ruiny śluzy wałowej w Marzęcinie z 1884 r., przepompowni w Osłonce z czasów 2 wojny światowej, budynki szkół w Jazowej, Kępkach, Nowym Dworze Gdańskim z k. XIX i pocz. XX w., budynki pocztowe w Jazowej i Nowym Dworze Gdańskim z pocz. XX w., zagrody olenderskie i drewniane domy podcieniowe z k. XVIII i z pocz. XIX w., drewniane i murowane budynki mieszkalne i gospodarcze z k. XIX i pocz. XX w., kapliczki przydrożne w Marynowach, Myszewku i Wiercinach z pocz. XX w.

W Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Ostaszewo znajdują się 222 zespoły i obiekty nieruchome⁸⁴. Do ewidencji włączone zostały obiekty nieruchome i zespoły wpisane do rejestru zabytków tj.: drewniany dom podcieniowy w Gniazdowie 28/29 z 1 poł. XIX w., drewniany dom przewoźnika w Groblicy 6 z 1796 r., gotycki kościół filialny p.w. Św. Jerzego w Jezierniku, kościół parafialny p.w. Św. Marcina wraz cmentarzem przykościelnym w Nowej Cerkwi z l. 1878-1879, dom podcieniowy w Nowej Cerkwi 12/13 z 1820 r., zagroda w Nowej Cerkwi 28/29, w skład której wchodzi drewniany dom podcieniowy z 1831 r. oraz drewniany spichlerz z 1 poł. XIX w., drewniany dom podcieniowy w Nowej Kościelnicy 50/51 z 1840 r., drewniany dom podcieniowy w Nowej Kościelnicy 64/65 z poł. XVIII w., ruina gotyckiego kościoła p.w. Św. Jana Chrzciciela w Ostaszewie, neogotycki kościół parafialny p.w. Św. Jana Chrzciciela w Ostaszewie z l. 1873-1874, wiatrak typu holenderskiego w Palczewie z przełomu XVII i XVIII w., wieńcowo-zrębowy kościół filialny p.w. Matki Boskiej Częstochowskiej w Palczewie z 1712 r. Ponadto do gminnej ewidencji zabytków włączono obiekty i zespoły z wojewódzkiej ewidencji zabytków i zabytki wytypowane przez wójta. Grupa ta obejmuje: budynek szkoły w Ostaszewie z XIX w., budynek plebani w Ostaszewie z przełomu XIX i XX w., zabytki techniki tj. dawną mlecznnię w Nowej Cerkwi z 1 ćw. XX w., stację trafo z Nowej Kościelnicy i Ostaszewa z 1 ćw. XX w., a ponadto zagrody olenderskie i drewniane domy podcieniowe z k. XVIII i z pocz. XIX w., drewniane i murowane budynki mieszkalne i gospodarcze z k. XIX i pocz. XX w. w Gniazdowie, Groblicy, Jezierniku, Nowej Cerkwi, Nowej Kościelnicy, Ostaszewie, Palczewie i Piaskowcu.

⁸⁴ na podstawie wykazu gminnej ewidencji zabytków w Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami Gminy Ostaszewo na lata 2012-2016 (Dz. Urz. Woj. Pom. z dnia 3 grudnia 2014 r., poz. 4273);

W Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Stegna znajduje się 419 zespołów i obiektów nieruchomych⁸⁵. Do ewidencji włączone zostały obiekty nieruchome i zespoły wpisane do rejestru zabytków tj.: wiatrak typu koźlak w Drewnicy z 1718 r., wiatrak typu holender w Drewnicy (spłonął w 1989 r.), gburski dom holenderski z zagrody holenderskiej typu wzdłużnego przy ul. Kasztanowej 11 w Drewnicy z 1894 r., drewniany dom podcieniowy w Izbiskach 12 z 1778 r., drewniana stodoła w Izbiskach 13 z 1743 r., chata przy ul. Rybackiej 54 w Jantarze z poł. XIX w., drewniany dom podcieniowy przy ul. Gdańskiej 55 w Mikoszewie z przełomu XIX i XX w., dom przy ul. Gdańskiej 68 w Mikoszewie z ok. poł. XIX w., karczma przy ul. Gdańskiej 17 w Mikoszewie z I ćw. XX w., teren cmentarza ewangelickiego ob. rzymskokatolickiego z dzwonnica i starodrzewem przy ul. Gdańskiej 47 w Mikoszewie z końca XVIII w., kościół parafialny p.w. Św. Jakuba w Niedźwiedzicy z XIV w., drewniany dom z zagrody holenderskiej w Przemysławie 1 z 1844 r., drewniany dom podcieniowy w Przemysławie 4 z 1789 r., murowany dom z gospodą w Przemysławie 63 z pocz. XX w., drewniany dom podcieniowy w Rybinie 12 z ok. 1830 r., most zwodzony na rz. Szkarpace w ciągu drogi państwowej nr 502 w Rybinie z 1933 r., most drogowy zwodzony na rz. Wiśle Królewskiej w ciągu drogi państwowej nr 502 w Rybinie z 1933 r., most kolejowy obrotowy w ciągu linii kolei wąskotorowej nad rzeką Szkarpace w Rybinie z 1935 r., budynek przepompowni wraz zachowanymi urządzeniami technicznymi w Rybinie – Chłodniewie z l. 1929-1930, zagroda ul. Cisewo 6 w Stegnie z 1801 r., budynek plebanii przy ul. Gdańskiej 1 w Stegnie z pocz. XX w., szachulcowy kościół parafialny p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Stegnie z l. 1681-1683, drewniany dom przy ul. Gdańskiej 66 w Stegnie z 2 poł. XIX w., most drogowy zwodzony na rz. Tui (Tudze) w ciągu drogi lokalnej Tujsk-Chełmek (nr 09167) w Stobcu z ok. 1934 r., drewniany dom podcieniowy w Żuławkach 6 z 1825 r., kaplica cmentarna wraz z cmentarzem ewangelickim w Żuławkach z 1890 r., drewniany dom podcieniowy w Żuławkach 32/33 z 1797 r., neogotycki kościół p.w. Narodzenia NMP wraz z otaczającym cmentarzem w Żuławkach z l. 1840-1841, dom w Żuławkach 52 z pocz. XX w., drewniany dom podcieniowy w Żuławkach 64 z 1803 r., drewniany dom podcieniowy w Żuławkach 75 z 1859 r., drewniany dom podcieniowy w Żuławkach 79 z 1860 r., zagroda holenderska w Żuławkach 80 z 1859 r., układ ruralistyczny wsi Żuławki i Drewnica o proveniencji średniowiecznej.

Ponadto do gminnej ewidencji zabytków włączono obiekty i zespoły z wojewódzkiej ewidencji zabytków i zabytki wytypowane przez wójta. Grupa ta obejmuje: zabytki techniki tj.: most i śluza „Gdańska Głowa” z 1895 r., transformatory z I poł. XX w. w Drewnicy i Stegnie, budynek poczty w Drewnicy z pocz. XX w. budynek plebanii w Żuławkach z 1879 r., cmentarz przykościelny w Stegnie z XIX w. i cmentarz parafialny w Stegnie z 1945 r. Ponadto zagrody holenderskie i drewniane domy podcieniowe z k. XVIII i z pocz. XIX w., drewniane i murowane budynki mieszkalne i gospodarcze z k. XIX i pocz. XX w. w Drewnicy, Dworku, Globicy, Izbiskach, Jantarze, Junoszynie, Mikoszewie, Niedźwiedzicy, Przemysławie, Rybinie, Stegience, Stegnie, Stobcu, Świerznicy Tujsku, Wiśniówce, Żuławkach.

W Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Sztutowo znajduje się 227 zespołów i obiektów nieruchomych⁸⁶, do ewidencji włączone zostały obiekty nieruchome wpisane do rejestru zabytków tj. zespół obozu koncentracyjnego Stutthof z l. 1939-1945, szkoła z budynkiem gospodarczym przy ul. Szkolnej 13 w Sztutowie z l. 1864 – 1867, dom z budynkiem gospodarczym z 1901 r., most drogowy zwodzony na rzece Wiśle Królewskiej z ok. 1934 r., ponadto obiekty i zespoły z wojewódzkiej ewidencji zabytków i wytypowane przez wójta; grupa ta obejmuje: budynki mieszkalne i gospodarcze w tym domy podcieniowe z XIX w. i związaną z nimi zabudowę zagrodową, budynki mieszkalne i

⁸⁵ na podstawie wykazu gminnej ewidencji zabytków w Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami Gminy Stegna na lata 2016-2019 (Dz. Urz. Woj. Pom. z dnia 14 marca 2016 r., poz. 1050);

⁸⁶ na podstawie wykazu gminnej ewidencji zabytków w Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami Gminy Sztutowo na lata 2017-2020 na terenie Gminy Sztutowo (Dz. Urz. Woj. Pom. z dnia 4 grudnia 2017 r., poz. 4229);

gospodarcze – mniejszych rozmiarów niż domy podcieniowe, pochodzące z końca XIX i początku XX w. z terenu Kątów Rybackich, Grochowa, Grochowa Pierwszego, Groszkowa, Kobylej Kępy, Łaszki, Płoniny i Sztutowa, budynek szkoły w Łasce z 2 poł. XIX w., stacja pomp w Grochowie Pierwszym z pocz. XX w., układ ruralistyczny Kątów Rybackich, kapliczka przydrożna w Płoninie, dawna cegielnia w Sztutowie z l. 30-tych XX w.

5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu

Drewnica, gm. Stegna.

Wiatrak typu koźlak z 1718 r., remontowany w 1892 r., drewniany, w konstrukcji szkieletowej, opieranej deskami w układzie pionowym, na planie prostokąta. Trzon wsparty na nieruchomej podstawie tzw. koźle, który osadzony jest na płytkim ceglany fundamencie. Ruchomy trzon wiatraka opierany jest deskami w układzie pionowym, do jednej ze ścian przymocowane skrzydła (obecnie mocno zniszczone). W ścianie przeciwległej do ściany, w której umieszczono skrzydła znajduje się wejście do wnętrza poprzedzone drewnianymi schodami z drewnianą krzyżową balustradą. Dach dwuspadowy wygięty w ośli grzbiet, kryty deskami obitymi papą, na chorągiewce daty 1718, 1892 oraz inicjały „J.N.”.

Drewnica ul. Kasztanowa 11 (d. Drewnica 48), gm. Stegna.

dom gburski z 1894 r. z zagrody wzdłużnej. Drewniany, wzniesiony w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, na ceglanej podmurówce. Budynek jednokondygnacyjny, częściowo podpiwniczony, przekryty dachem dwuspadowym, krytym dachówką holenderką. W zachodniej połaci dachu dwuosiowa wystawka, kryta dachem dwuspadowym, nieznacznie wysunięta przed lico elewacji, wsparta na ozdobnych kroksztynach. Wzniesiony na rzucie prostokąta, z dwiema przelotowymi sieniami. Elewacje o harmonijnym wystroju, naroża przesłonięte listwami, szczyty odeskowane, końcówki desek wykończone koronką. Drzwi frontowe dwuskrzydłowe z nadświetlem, skrzydła ozdobione płycinami, ujęte szerokimi listwami ościeżnicowymi. W nadświetlu ozdobne kolorowe szybki z ornamentem rozety i datą budowy „1894”.

Gniazdowo 28/29, gm. Ostaszewo.

Dom zbudowany w 1 poł. XIX w., remontowany i przebudowywany w latach 60-tych XIX w. oraz w XX w.

Założony na planie prostokąta, drewniany, na ceglanej podmurówce, parterowy, podpiwniczony,

z wysokim dwuspadowym dachem, krytym holenderką. Pośrodku wzdłużnej ściany frontowej pd.-wsch. usytuowany płytki sześciostupowy podcień, dźwigający na wysokości drugiej kondygnacji wystawkę o konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą. Drewniane kolumny podtrzymujące podcień, wsparte na wysokich cokołach, układ rygli regularny, szachownicowy. Na belce podcienia napis „P.E.B.H. Renovirt 1864 J.P.B.M.” oznaczający datę remontu i dobudowy podcienia, nad nim dekoracyjny fryz ząbkowy. Szczyty ścian bocznych drewniane, odeskowane, listwowane, końce desek ażurowo wycięte. W narożnikach obu szczytów po trzy analogiczne dekoracyjne otwory: półokrągły w części górnej i dwa w formie ćwierćkoli – po bokach. Elewacje zwieńczone płaskim profilowanym gzymsem, ostatki belek stropowych wychodzące przed lico ścian wzdłużnych służą jako konsole, naroża budynku opilastrowane. Okna dwuskrzydłowe, 8-polowe, w profilowanych opaskach, z okiennicami. Drzwi główne późnoklasycystyczne, płycinowe, zdobione rozetami.

Groblica 6, gm. Ostaszewo.

Dawny dom przewoźnika pochodzi z 1796 r., należał do rodziny Grabnau – przewoźników przez Wisłę, do 1939 r. Drewniany, wzniesiony z bali w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, na rzucie prostokąta, składa się z części mieszkalnej i gospodarczej. Przekryty dwuspadowym dachem dawniej krytym strzechą (ob. blacha). Część mieszkalna z wejściem od zachodu przez sień w narożniku północno-wschodnim, na prawo duża izba, na wprost sień ze schodami na poddasze, z której na prawo wiedzie wejście do czarnej kuchni i kolejnego pomieszczenia. W narożniku południowo-wschodnim małe podpiwniczone pomieszczenie. Szczyty budynku odeskowane, naroża części mieszkalnej opilastrowane.

Izbiska 12, gm. Stegna.

Dom podcieniowy, wzniesiony w 1778 r. Założony na planie prostokąta, jednokondygnacyjny, podpiwniczony, z podcieniem w elewacji frontowej i z użytkowym, dwukondygnacyjnym poddaszem, kryty dwuspadowym dachem, dach kryty dachówką holenderką. Drewniany, w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, na ceglanej podmurówce. Podcień w konstrukcji ryglowej, wypełnionej cegłą holenderką. Zachowany zabytkowy układ wnętrza. W zwieńczeniu szczytu napis „1778 E B”, a na belce podcienia białą farbą wykonano napis „RN 1876”.

Budynek obecnie znajduje się w ruinie – spłonął 1 listopada 2017 r.

Izbiska 13, gm. Stegna.

Stodoła wzniesiona w 1743 r., w konstrukcji drewnianej, słupowej, odeskowanej. Zbudowana na planie wydłużonego prostokąta, trzyklepiskowa, dach dwuspadowy kryty eternitem, dawnej słomą. Na belce przy klepisku bela z wyrytą datą 1734 i monogramem H.W.

Jantar ul. Rybacka 54, gm. Stegna.

Chata rybacka z poł. XIX w.

Budynek drewniany, reprezentujący typ chaty rybackiej. Wzniesiony jest z bali drewnianych w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, na podmurówce ceglanej, pokryty dwuspadowym dachem trzcinowym. Zbudowany na planie prostokąta, składa się z części mieszkalnej, oddzielonej ścianą szczytową od części inwentarskiej i pomieszczenia na łódź. We wnętrzu zachowany komin komorowy, zachowana oryginalna stolarka drzwiowa z k. XIX w.

Jazowa 6, gm. Nowy Dwór Gdański.

Gospoda z częścią mieszkalną usytuowana przy nadrzecznym trakcie łączącym dwie położone na lewym brzegu Nogatu żuławskie przewoźnicze wsie przywałowe (Hackendorf-Robach i Einlage). Wybudowana została w 1887 r., drewniana, wzniesiona konstrukcji wieńcowo-zrębowej, z węglami przesłoniętymi listwami imitującymi pilastry tokańskie, na wysokiej, kamiennie-ceglanej podmurówce. Budynek jednokondygnacyjny, z dwukondygnacyjnym poddaszem, przekryty dwuspadowym dachem (krytym dawniej dachówką holenderką). Wzniesiony na rzucie prostokąta, z wydzielonymi wewnątrz trzema poprzecznymi traktami. Część środkowa (dwudzielna, przelotowa sień) rozdzielała część mieszkalną od zachodu i usługową (pomieszczenia gospody) od wschodu. Elewacje były malowane (miejscami zachowały się ślady pierwotnej kolorystyki). Otwory okienne w ozdobnym ramowaniu, z okiennicami. Ze względu na funkcję istniały trzy wejścia do domu i gospody, poprzedzone drewnianymi gankami. Obecnie budynek jest w ruinie w wyniku pożaru 28.09.2017 r.

Jeziernik, gm. Ostaszewo.

Kościół filialny p.w. Św. Jerzego – wzniesiony w XIV w., gotycki, orientowany, na rzucie prostokąta, bez wydzielonego w bryle prezbiterium, murowany z cegły. Na narożnikach oraz w połowie korpusu nawowego dwustopniowe szkarpy. Korpus przekryty dachem dwuspadowym, krytym dachówką. Ściana wschodnia zwieńczona płaskim, tynkowanym fryzem, nad którym wznosi się trójkątny szczyt, rozczłonkowany sterczynami. Od zachodniej strony znajduje się drewniana wieża z izbicą przekrytą ośmiobocznym dachem, krytym, dawniej gontem, obecnie blachą. Od strony południowej do korpusu nawowego przylega kruchta przekryta dachem dwuspadowym, ze schodkowym szczytem. Do kruchty prowadzi ostrołukowy otwór drzwiowy, flankowany po bokach okrągłymi, tynkowanymi ślepymi oknami, nad otworem drzwiowym tynkowany fryz, w szczycie okrągłe, tynkowane ślepe okno.

Kmiecin, ul. Żuławska, gm. Nowy Dwór Gdański. Kościół p.w. Św. Jadwigi Królowej - część murowana została wzniesiona w XIV w., natomiast budowa wieży miała miejsce w 1679 r. W latach 1344 – 1564 kościół katolicki, od 1564 r. do II wojny światowej – ewangelicki. Po wojnie przeszedł na własność Skarbu Państwa i zamieniony został na muzeum regionalne Ziemi Żuławskiej. 1 lipca 1981 r. kościół został zwrócony poprzedniemu właścicielowi, w wyniku czego przywrócono parafię rzymskokatolicką.

Kościół gotycki, orientowany, jednonawowy, oszkarpowany, nakryty dwuspadowym dachem, krytym dachówką holenderka, z niewydzielonym z bryły prezbiterium, od strony zachodniej drewniana wieża z sobotami – jedyne tego rodzaju założenie w regionie. Wieża z izbicą przekrytą ośmiobocznym dachem, krytym gontem. Ściana wschodnia zwieńczona schodkowym szczytem ze sterczynami. Od północy do korpusu przylega zakrystia, przekryta wspólnym z korpusem dachem.

Kmiecin ul. Jaśminowa, gm. Nowy Dwór Gdański.

Brama wjazdowa – przeniesiona z zagrody w Jasionnie. Drewniana, wsparta na ośmiu słupach, trójdzielna, część środkowa wyższa i szersza od bocznych. Każda część kryta dwuspadowym dachem, pokrytym dachówką holenderką. Gzymsy okapowe profilowane, pośrodku na belce napis „Anno AP BH IG BM 1806”.

Krynica Morska, gm. *loco*.
Układ ruralistyczny.

Krynica Morska jest organizmem urbanistycznym powstałym z połączenia dwu wsi rybackich w ciągu XX w. – pierwszej o metryce średniowiecznej, drugiej – letniskowej, założonej w połowie XIX w. Posiada dwa centra zabudowy. Jednym jest dawna wieś

rybacka położona nad Zalewem Wiślanym i rozciągająca się wzdłuż ul. Gdańskiej i Rybackiej, drugim – osiedle letniskowe położone w rejonie ul. Bałtyckiej, Portowej, Teleexpressu, Korczaka, Gdańskiej i połączone z przystanią żeglugową. Na całym tym obszarze znajduje się historyczna zabudowa, pochodząca z kilku okresów historycznych, tj.: w rejonie dawnego centrum wsi rybackiej znajdują się domy z poł. XIX w. (zbieg ul. Rybackiej i Gdańskiej), wzdłuż ul. Gdańskiej od wyżej omówionego centrum do ul. Portowej domy rybackie oraz rybacko-letniskowe z okresu 1880-1920, w rejonie ulic Tkaczy, Bałtyckiej, Teleexpressu, Korczaka – zabudowa wczasowa z okresu 1900-1915. Zabudowa założona jest na skomplikowany układ drożny. Są to dwa ciągi komunikacyjne biegnące wzdłuż Mierzei, na który nałożyła się sieć ulic: ul. Przyjaźni, leśna droga przebiegająca w głębi Mierzei równoległe do jej brzegów, jest dawnym traktem pocztowym z okresu średniowiecznego, prowadzącym z Gdańska do Królewca i dalej w kierunku Kłajpedy, Rygi i Tallina. Ciąg ulicy Gdańskiej od zachodniej rogatki miasta do ul. Portowej i dalej ul. Portową i Górników dochodzi do traktu pocztowego – to droga łącząca poszczególne wsie rybackie nad Zalewem, funkcjonująca zapewne już od XVIII w.

Krynica Morska ul. Gdańska 72, gm. *loco*.

Budynek wzniesiony w l. 20-tych lub 30-tych XX w. Usytuowany kalenicowo w południowej pierzei ul. Gdańskiej, na skarpie. Zbudowany z cegły licowej, wzniesiony na planie prostokąta, parterowy z użytkowym poddaszem, werandą od północy oraz dwiema przybudówkami od południa. Nakryty dachem dwuspadowym krytym holenderką, częściowo podpiwniczony. Weranda północna z dwuspadowym dachem o niskim nachyleniu połąci. Wejście do budynku z ganku północnego oraz południowego. W ścianach szczytowych po dwa okna w parterze, w poddaszu trzy prostokątne w dolnej części i jedno okrągłe w górnej. W elewacjach bocznych gzyms rolkowy nad parterem. Wnętrze dwutraktowe, w części zachodniej schody na poddasze.

Krynica Morska ul. Gdańska 102, gm. *loco*.

Budynek mieszkalny – willa – wybudowany został na pocz. XX w., bez cech stylowych. Budynek wolnostojący, usytuowany szczytowo do ulicy Gdańskiej. Murowany z cegły, otynkowany, wzniesiony na planie prostokąta, z dwoma trójbocznymi ryzalitami w elewacji wschodniej, analogicznym ryzalitem w elewacji zachodniej i pięciobocznym ryzalitem w elewacji północnej oraz prostokątną, współczesną dobudówką od południa. Budynek jednokondygnacyjny, z dwukondygnacyjnym użytkowym poddaszem, kryty dachem dwuspadowym (dachówka esówka). W połaciach lukarny kryte dachami jednospadowymi. Poddasze oraz ryzalit w elewacji północnej w konstrukcji szkieletowej. Wnętrze trzytraktowe, z klatką schodową na poddasze w części północno-zachodniej.

Krynica Morska ul. Górników 20, gm. *loco*.

Dom powstał w latach 20-tych XX w., bez cech stylowych. Jest typowym dla swojego okresu domem letniskowym wzorowanym na chatach rybackich, przeznaczony do wynajmu letnikom, swój charakter zachował do dziś. Wzniesiony na planie prostokąta, z trójbocznym ryzalitem w elewacji południowej, dwutraktowy, z wejściem w elewacji wschodniej. Dwukondygnacyjny, ostatnia kondygnacja w formie poddasza z wysoką ścianką kolankową, nadwieszona od strony południowej. Budynek na ceglanej podmurówce, ryglowy, otynkowany, ścianka kolankowa i szczyty odeskowane. Dach dwuspadowy kryty dachówką holenderką z lukarną od zachodu.

Krynica Morska ul. Młodzieży 1, gm. *loco*.

Dom mieszkalny został wzniesiony ok. 1900 r. w części reprezentacyjnej kurortu Kahlberg, jako Villa Kolkmann. Nie posiada cech stylowych, jest natomiast utrzymany w charakterystycznym, dla zabudowy dawnego uzdrowiska, klimacie architektury kurortowej. Ma charakter dużej willi przeznaczonej do całorocznego użytkowania. Położony jest na skarpie, od południa znajduje się niewielki taras ogrodowy. Budynek murowany z cegły, w górnych kondygnacjach ryglowy, w partii cokołu z cegły licowej. Wzniesiony na rzucie zbliżonym do kwadratu, z ryzalitem wejściowym od wschodu, oraz płytko ryzalitowaną częścią elewacji południowej, dwukondygnacyjny z użytkowym poddaszem, nakryty dachem naczółkowym nad wyższą częścią i czterospadowym - nad niższą, z pokryciem ceramicznym (karpiówka) na deskowaniu. W połaciach dachowych wysokie, ceglane kominy z daszkami dwuspadowymi. Budynek posadowiony na wysokim cokole z cegły licowej. W połaci dachowej dwie

wystawki z daszkami pulpitowymi. Wszystkie okapy budynku wysunięte, z dekoracyjnie zaciosanymi końcówkami belek.

Krynica Morska ul. Młodzieży 2, gm. *loco*.

Budynek mieszkalny – willa – wybudowany został na pocz. XX w., bez cech stylowych. Budynek wolnostojący, usytuowany kalenicowo do ulicy. Murowany z cegły, otynkowany, wzniesiony na planie prostokąta z prostokątnym ryzalitem w elewacji wschodniej. Wnętrze dwutraktowe z klatką schodową na poddasze w narożniku pld.-zach. Elewacja wschodnia czteroosiowa, z dwukondygnacyjnym ryzalitem na dwóch osiach środkowych, ryzalit w drugiej kondygnacji w konstrukcji ryglowej, oddzielony od parteru gzymsem kordonowym. Elewacje szczytowe dwuosiowe, okna prostokątne analogiczne jak w elewacji wschodniej. Budynek jednokondygnacyjny, podpiwniczony, z mieszkalnym poddaszem, poddasze w konstrukcji ryglowej, bryła nakryta dachem mansardowym z naczółkami od strony szczytów, ryzalit dachem trójkąciowym prostopadłym do kalenicy, w połaci dachowej po obu stronach ryzalitu facjaty nakryte daszkami pulpitowymi, całość kryta dachówką karpiówką ułożoną w koronkę.

Krynica Morska ul. Przyjaźni 22, gm. *loco*.

Budynek mieszkalny (ob. nieużytkowany, dawniej pełnił rolę przychodni rejonowej) wybudowany został na pocz. XX w., bez cech stylowych. Pełnił rolę willowej zabudowy letniskowej. Murowany z cegły, otynkowany, wzniesiony na planie prostokąta, z przybudówką od strony północnej, w której mieściło się wejście i prostokątnym ryzalitem w elewacji zachodniej. Budynek dwukondygnacyjny, podpiwniczony, z użytkowym poddaszem, nakryty dachem dwuspadowym krytym dachówką karpiówką. Otwory okienne ujęte płaskimi opaskami, elewację wieńczy profilowany gzyms. Wnętrze dwutraktowe z klatką schodową w ryzalicie północno-zachodnim.

Krynica, ul. Portowa 28, gm. *loco*.

Budynek mieszkalny – willa, wzniesiony został na początku XX w. jako dom letniskowy, w stylu tzw. kurortowym. Budynek wolnostojący, usytuowany kalenicowo do ulicy. Murowany z cegły, na podmurówce kamiennej, otynkowany wzniesiony na planie zbliżonym do kwadratu z nieznacznie wyryzalitowanym narożnikiem północno-wschodnim, mieszczącym przeszkloną, drewnianą werandę i przybudówką wejścia w części północno-zachodniej. Budynek

podpiwniczony, jednokondygnacyjny, z użytkowym poddaszem, poddasze w konstrukcji ryglowej, bryła nakryta dachem dwuspadowym. W połaciach dachowych niewielkie lukarny kryte dachami jednospadowymi. Dach kryty dachówką karpiówką. Wnętrze dwutrakowe z klatką schodową na poddasze w części zachodniej.

Krynica Morska ul. Szkolna 4, gm. *loco*.

Budynek mieszkalny wzniesiony został ok. 1900 roku jako dom letniskowy, nie posiada cech stylowych. Drewniany, w konstrukcji wieńcowo-zrębowej na ceglany fundamencie. Parterowy z użytkowym poddaszem, częściowo podpiwniczony, nakryty dwuspadowym dachem krytym dachówką holenderką. Dom na planie prostokąta z drewnianą werandą przy elewacji wschodniej i murowanym gankiem wejściowym przy elewacji północnej. Ściany domu deskowane poziomo, szczyty listwowane pionowo z dekoracyjnym zakończeniem listew, w narożnikach listwy imitujące pilastry.

Krynica Morska ul. Teleexpressu 2, gm. *loco*.

Budynek pensjonatu („Bałtyk”) wzniesiony w pocz. XX w., utrzymany w stylu stanowiącym połączenie tzw. stylu szwajcarskiego i miejscowej tradycji rzemieślniczej. Usytuowany w północnej części miasta. Wzniesiony na planie prostokąta, w dolnej kondygnacji murowany z cegły licówki, w górnych kondygnacjach ryglowy, z dekoracyjnym układem rygli i zastrzałów. werandy słupowe przeszklone. Balkony słupowe, wsparte na dekoracyjne zaciosanych belkach i słupach. Budynek trójtaktowy, z ryzalitami na skrajnych osiach w elewacji północnej oraz południowej oraz trójosiowym ryzalitem pośrodku elewacji wschodniej i zachodniej. Pomiędzy ryzalitami północnym i południowym drewniane werandy.

Krynica Morska ul. Teleexpressu 6, gm. *loco*.

Wille „Meta” i „Św. Katarzyna” powstały w latach 1890-1910, nie posiadają cech stylowych. Wzniesione zostały jako obiekty wolnostojące, następnie połączone dobudowanym łącznikiem. Wzniesione w jednej linii zabudowy po południowej stronie ul. Teleexpressu. Budynki wzniesione na planie prostokąta, murowane z cegły, tynkowane, trójkondygnacyjne, podpiwniczone, kryte stromymi dachami nakrytymi dachówką esówką. W połaci dachu willi „Meta” wieżyczka widokowa.

Krynica Morska ul. Teleexpressu 8, gm. *loco*.

Budynek mieszkalny wzniesiony został na początku XX w. w stylu tzw. „kurortowym”. Budynek wolnostojący, murowany z cegły licówki, w wątku krzyżowym. Wzniesiony na planie litery „T” z pięciobocznym ryzalitem w elewacji zachodniej i ryzalitem mieszczącym wejście w elewacji północnej. Budynek dwukondygnacyjny, z mieszkalnym poddaszem, wewnątrz dwu- i półtraktowe z klatką schodową na piętro w części północno-wschodniej. Bryła budynku niejednolita rozczłonkowana, bryła główna i ryzalit nakryte dachem dwuspadowym, całość kryta dachówką karpiówką ułożoną w koronkę.

Krynica Morska ul. Teleexpressu 10, gm. *loco*.

Willa wybudowana została na pocz. XX w., bez cech stylowych, stanowi przykład zabudowy willowej letniskowej. Budynek wolnostojący, usytuowany szczytowo do ulicy. Murowany z cegły, otynkowany, wzniesiony na planie prostokąta z prostokątnym ryzalitem w elewacji wschodniej i prostokątną przybudówką wejścia od strony zachodniej. Budynek jednokondygnacyjny, częściowo podpiwniczony, z użytkowym poddaszem. Poddasze w konstrukcji szkieletowej. Nakryty dachem dwuspadowym (dawniej kryty dachówką karpiówką). Połacie dachowe wsparte na ozdobnych kroksztynach. Wnętrze dwutraktowe z klatką schodową na poddasze w części północno-zachodniej.

Krynica Morska ul. Teleexpressu 12, gm. *loco*.

Willa wybudowana w pocz. XX w., wolnostojąca, usytuowana kalenicowo do ulicy, w części dolnej murowana z cegły, na kamiennym cokole, częściowo tynkowana, druga kondygnacja w konstrukcji ryglowej. Budynek wzniesiony na rzucie prostokąta z wielobocznym, jednokondygnacyjnym ryzalitem na osi środkowej w elewacji frontowej. Nad ryzalitem, wysuniętym ponad połacie dachową, szachulcowa facjata ze szczytem zdobionym drewnianymi, ażurowymi wachlarzami wspartymi na kroksztynach, po jej obu stronach lukarny kryte daszkami dwuspadowymi o załamanych połaciach. Budynek dwu i pół traktowy, dwukondygnacyjny, podpiwniczony, przykryty dachem dwupołaciowym, krytym dachówką karpiówką ułożoną w koronkę.

Krynica Morska ul. Teleexpressu 17, gm. *loco*.

Willa wybudowana została na początku XX w. w stylu tzw. kurortowym. Budynek wolnostojący, usytuowany kalenicowo do ulicy. Murowany z cegły, otynkowany, wzniesiony na planie prostokąta z dwoma prostokątnymi ryzalitami w elewacji wschodniej i ryzalitem w narożniku płn.-zach. Budynek trójkondygnacyjny, podpiwniczony, wewnątrz dwu i pół traktowe. Elewacja frontowa wschodnia czteroosiowa, rozczłonkowana dwoma asymetrycznie ustawionymi ryzalitami. Ryzalit północny

jednoosiowy, czterokondygnacyjny, boniowany w przyziemiu, wyżej bonie jedynie na narożach, ryzalit podzielony horyzontalnie fryzem ograniczonym gzymsami, z tynkowaną, prostokątną płyciną na osi, w przyziemiu odcinkowo zamknięte okno, powyżej w wysokiej, tynkowanej, odcinkowo zamkniętej płycinie umieszczone dwa pojedyncze okna analogicznie jak niżej. Ryzalit południowy trójkondygnacyjny, trójosiowy, w przyziemiu poprzedzony schodami ganek z tralkową balustradą, z wejściem i dwoma wąskimi oknami po bokach, wyżej loggia z gzymsem wspartym na filarach z dekoracją stiukową. Pomiędzy ryzalitami zamknięty półkoliście otwór wejściowy z głową kobiecą w zworniku, na drugiej kondygnacji prostokątne okno w tynkowej opasce, nad nim okno owalne. Elewacja północna dwuczęściowa, część zachodnia wysunięta, z przeszkloną loggią w pierwszej i trzeciej kondygnacji, loggia w drugiej kondygnacji otwarta, część wschodnia analogiczna jak ryzalit północny elewacji wschodniej, bez otworów okiennych i wysokiej, tynkowanej płyciny. Elewacja zachodnia czteroosiowa, w trzeciej kondygnacji pięcioosiowa, z jednoosiowym ryzalitem w części północnej. Elewacja południowa trójosiowa, w trzeciej kondygnacji dwuosiowa, z wejściem w osi środkowej.

Krynica Morska, ul. Turystyczna 10/12, gm. *loco*.

Budynek mieszkalny wybudowany został pod koniec XIX w., bez cech stylowych. Budynek wolnostojący, usytuowany kalenicowo do ulicy. Wzniesiony w konstrukcji ryglowej z wypełnieniem ceglanym, otynkowany na planie prostokąta z prostokątną przybudówką od strony zachodniej. Budynek jednokondygnacyjny, z mieszkalnym poddaszem. Wnętrze dwutraktowe, z klatką schodową na poddasze w środkowej części elewacji północnej. Elewacja północna pięcioosiowa, z wejściem na osi. Nad osią środkową facjata. Na elewacjach pod oknami ozdobne rygle w kształcie czwórliścia. Elewacje boczne częściowo przesłonięte, od wschodu ryglową przybudówką, od zachodu – współczesną, murowaną z cegły. Budynek nakryty wysokim dachem dwuspadowym, nad facjatą dach dwuspadowy. Całość kryta dachówką holenderką.

Krynica Morska, ul. Żeromskiego 8, gm. loco.

Budynek mieszkalny – willa wybudowana na początku XX w., bez cech stylowych. Budynek wolnostojący, usytuowany szczytowo do ulicy. Murowany z cegły licówki, z detalem architektonicznym wykonanym w tynku. Wzniesiony na planie zbliżonym do kwadratu z werandą i współczesną przybudówką od północy, jednokondygnacyjny z użytkowym poddaszem, częściowo podpiwniczony. Dach mansardowy, kryty dachówką karpieńską. W połaci wschodniej lukarna kryta dachem pulpitowym. W narożniku północno zachodnim znajduje się dwukondygnacyjna wieżyczka zwieńczona hełmem cebulastym z iglicą, krytym blachą. Elewacje jednoosiowe, otwory okienne ujęte tynkowanymi opaskami, z odcinkowo zamkniętymi naczółkami. Wieżyczka zdobiona płaskimi gzymsami nadokiennym, kordonowym i wieńczącym. Wnętrze dwutraktowe, z klatką schodową w narożniku północno-zachodnim.

Lubieszewo, gm. Nowy Dwór Gdański.

Kościół parafialny p.w. Św. Elżbiety Węgierskiej – korpus kościoła wraz z zakrystią i przedsionkiem południowym wzniesiony w 2 poł. XIV w. Wieża z 1573 r. drewniana, konstrukcji słupowej, obmurowana cegłą do wysokości dachu korpusu, W 1892 r. powiększono okna kościoła. Kościół gotycki, orientowany, na planie prostokąta, salowy, ceglany, oskarpowany. Od zachodu wieża na rzucie kwadratu, od północy zakrystia, od południa kruchta. Dach dwuspadowy kryty holenderką, hełm – gontem. Szczyty: wschodni kościoła, zakrystii i kruchty – sterczynowe, z blendami. Wnętrze kryte stropem kolebkowym z desek, polichromowanym, z XVIII w. W zakrystii sklepienie krzyżowe, otynkowane, dekorowane stiukiem z ok. 1700 r.

Lubieszewo 29, gm. Nowy Dwór Gdański.

Dom podcieniowy, z poł. XIX w., założony na planie prostokąta, drewniany, na ceglanej podmurówce, jednokondygnacyjny, z użytkowym, dwukondygnacyjnym poddaszem, podpiwniczony, z dwuspadowym dachem, krytym holenderką. Pośrodku wzdłużnej ściany frontowej usytuowany głęboki podcień, wsparty na sześciu drewnianych kolumnach, dźwigających na wysokości drugiej kondygnacji wystawkę o konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą holenderką. Szczyty ścian bocznych drewniane, odeskowane, listwowane.

Wszystkie elewacje zwieńczone profilowanym gzymsem, ostatki belek stropowych wychodzące przed lico ścian wzdłużnych służą jako konsole, naroża budynku opilastrowane. Okna dwuskrzydłowe, 8-polowe, w profilowanych opaskach, z okiennicami. Drzwi główne płycinowe.

Lubieszewo 50 (d. 37), gm. Nowy Dwór Gdański.
Dom podcieniowy, z 1747 r., założony na planie prostokąta, drewniany, na ceglanej podmurówce, jednokondygnacyjny, z użytkowym, dwukondygnacyjnym poddaszem, podpiwniczony, kryty dwuspadowym dachem (bryła główna kryta dachówką zakładkową, podcień kryty eternitem). Podcień w elewacji frontowej (zachodniej) ustawiony osiowo, w konstrukcji ryglowej wypełnionej cegłą holenderką, wsparty na sześciu słupach. Szczyty ścian bocznych drewniane, odeskowane, listwowane. Wszystkie elewacje zwieńczone profilowanym gzymsem, naroża budynku opilastrowane. Okna dwuskrzydłowe, 6-polowe, w profilowanych opaskach, z okiennicami. Drzwi główne płycinowe, na nadprożu napis: „Anno 1747 B.H.”.

Marynowy ul. Nowodworska 70/70 A, gm. Nowy Dwór Gdański.

Dom podcieniowy z 1804 r., założony na planie prostokąta, drewniany, na ceglanej podmurówce, jednokondygnacyjny, z użytkowym, dwukondygnacyjnym poddaszem, podpiwniczony, z wysokim dwuspadowym dachem, krytym holenderką. wzdłużnej ściany frontowej usytuowany głęboki podcień, wsparty na sześciu drewnianych kolumnach, dźwigających na wysokości drugiej kondygnacji wystawkę w konstrukcji ryglowej, wypełnionej cegłą holenderką układaną w jodełkę. W tylnej elewacji podcień gospodarczy. Zachowany zabytkowy układ wnętrza. Główne i wewnętrzne drzwi klasycystyczne. Na belce podcienia napis „Jacob Dirksen Bauherr Anno 1804 Herman Hekker Baumeister”.

Marynowy, ul. Podcieniowa, gm. Nowy Dwór Gdański.

Kościół p.w. Św. Anny – prezbiterium wraz z zakrystią wschodnią wzniesione ok. 1330 r., kościół rozbudowany w XIV w., nawa ukończona ok. 1515 r., z tego czasu pochodzi zapewne zakrystia zach. i wieża, przebudowana potem w 1872/3 r. W 1895 r. remont szczytu wschodniego i pokrycia dachu nawy dachówką mnich-mniszka. Kościół gotycki, ceglany, oskarpowany, z wieżą częściowo drewnianą, orientowany, na planie prostokąta, jednonawowy, z prezbiterium

wydzielonym we wnętrzu łukiem tęczowym. Od zachodu wieża na planie kwadratu, od północy przy prezbiterium dwie zakrystie, od południa przy nawie przedsionek. Szczyt wschodni sterczynowy, z blendami, dach dwuspadowy kryty mnich-mniszką. Dach wieży namiotowy, kryty blachą. we wnętrzu strop drewniany, polichromowany.

Marynowy, ul. Podcieniowa, gm. Nowy Dwór Gdański.

Cmentarz rzymsko-katolicki wraz z układem zieleni wysokiej i bramą cmentarną - założony prawdopodobnie wraz z budową kościoła tj. ok. 1300 r. stanowi bezpośrednie otoczenie gotyckiego kościoła. Założony na działce zbliżonej do trójkąta, podstawą przylegającego do drogi, nie posiada wyraźnego podziału na kwatery, ewentualny wcześniejszy podział został zatarty w XIX w. Zachowały się liczne nagrobki o dużych wartościach artystycznych i historycznych pochodzące z I i II poł. XIX w., nagrobki ustawione rzędowo i orientowane. Podstawową grupę stanowią piaskowcowe stele (7 sztuk) w wielu przypadkach bogato zdobione z typową dla wyznania menonickiego symboliką. Drugą grupę stanowią żeliwne krzyże nagrobne (4 sztuki) o bogato zdobionych zakończeniach ramion. Na terenie cmentarza zachował się nieliczny drzewostan w postaci rzędu lip na zachodniej granicy działki i pojedynczych drzew różnego gatunku wewnątrz działki. W południowo-wschodniej linii ogrodzenia żeliwna brama z 4 ćw. XIX w.

Marynowy ul. Podcieniowa 19, gm. Nowy Dwór Gdański.

Dom podcieniowy, z 1803 r., drewniany, konstrukcji zrębowej, na planie prostokąta, z frontowym podcieniem, podcień i szczyty konstrukcji ryglowej, wypełnionej cegłą holenderką. Dachy nad bryłą główna i podcieniem dwuspadowe, kryte holenderką. Zachowany zabytkowy układ wnętrza. Nadproże portalu głównego rzeźbione. Zespół drzwi o motywach klasycystycznych, szafy ścienne - klasycystyczne. Na belce podcienia napis „Johan Jacob Ziemer Bau Herr Anno 1803 Peter Loewen Bau Meister”. Na nadprożu portalu głównego: „Johan Jacob Ziemer Ba Elizabeth Ziemer B F 1803”.

Marynowy ul. Podcieniowa 23, gm. Nowy Dwór Gdański.

Dom podcieniowy, wzniesiony na przełomie XVIII i XIX w., kilkakrotnie remontowany, podcień remontowany 1955 r. Ustawiony kalenicowo do ulicy, murowany z cegły, otynkowany, na planie prostokąta, jednokondygnacyjny z dwupoziomowym poddaszem, podpiwniczony od strony północno-wschodniej. Część ścian wewnętrznych zbudowana w konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą. Wysoki dwuspadowy dach z prostokątną lukarną od podwórza, pokryty holenderką, od frontu w miejscu nieistniejącego podcienia – daszek okapowy. Szczyty wschodni i zachodni trójkątne, otynkowane, podzielone poziomo i pionowo lizenami. W zwieńczeniu obu szczytów identyczne, dekorowane, murowane przyczółki o falistym profilu, na narożnikach czworoboczne sterczyny, przyczółki i sterczyny zwieńczone drewnianymi wazami empire. Elewacje domu obiega wydatny profilowany gzyms., naroża ujęte płaskimi pilastrami. Zachowała się część oryginalnych, dwuskrzydłowych, ośmiopółowych okien. Drzwi główne od strony północnej dwuskrzydłowe, płycinowe, klasycystyczne, z nadświetłem.

Marzęcino, ul. Gówna 12, gm. Nowy Dwór Gdański.

Kościół parafialny p.w. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny. Kościół wzniesiony w 2 ćwierci XIX w. w stylu neogotyckim. Zbudowany w konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą, orientowany, jednonawowy, założony na rzucie regularnego prostokąta, z nieco niższym, wyodrębnionym prezbiterium, zamkniętym pięciobocznie, zakrystią od północy i drewnianą wieżą od zachodu. Dachy nad nawą i zakrystią – dwuspadowe, nad prezbiterium – pięcioboczny, pokryte dachówką holenderką. Na elewacjach pn. i pd. dwa rzędy identycznych, wąskich otworów okiennych, zamkniętych tzw. łukiem Tudora, rozmieszczonych rytmicznie parami w płaszczyznach między szerokimi, pionowymi ryglami, wystającymi przed lico muru. Analogiczne pojedyncze okna, w drewnianych, profilowanych obramieniach, umieszczone w trzech czołowych ścianach prezbiterium i ścianie zach. Układ rygli w murach prostokątny i krzyżowy: okap dachu wzdłuż ścian bocznych opiera się na dekoracyjnych drewnianych konsolkach; krawędzie okapu nad szczytem wsch. i przerwany bryłą wieży szczytem zach. – zdobi drewniany fryz o motywie trójliścia. Od zach. wtopiona w dach korpusu głównego wznosi się smukła, czworoboczna trzykondygnacyjna wieża zegarowa, zwieńczona ośmiobocznym namiotowym hełmem, krytym blachą. Ściany dwóch dolnych kondygnacji wieży do wysokości kalenicy dachu kościoła oszalowane w układzie poziomym, górna część wieży i cztery trójkątne szczyty u podstawy hełmu, mieszczące tarcze zegarowe, odeskowane pionowo, z listwami na stykach desek. Między drugą i trzecią kondygnacją biegnie gzyms uskokowy, ozdobiony fryzem z drewnianych konsolek. W przyziemiu wieży, od zachodu, główne wejście kościoła, w którym osadzone są dwuskrzydłowe, płycinowe drzwi, nad otworem wejściowym dwuspadowy daszek, wsparty na drewnianych profilowanych kroksztynach, z krzyżem w zwieńczeniu. Analogiczne drzwi z ozdobnym daszkiem we wschodniej

ścianie zakrystii. Wnętrze kościoła pokryte drewnianym, belkowym stropem o sfazowanych krawędziach belek.

Mikoszewo ul. Gdańska 17, gm. Stegna.

Karczma z 1 ćw. XX w., drewniana w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, wzniesiony na planie prostokąta, usytuowany kalenicowo wzdłuż ulicy, jednokondygnacyjny z użytkowym poddaszem, przekryty dachem dwuspadowym, w elewacji frontowej ryzalit, przekryty dachem dwuspadowym. Od wschodu dobudowana weranda, od południa niewielki taras przed wejściem gospodarczym. Układ wnętrza symetryczny, dwutraktowy, wejście główne od północy, od południa – gospodarcze z niewielką sienią. Elewacje deskowane w układzie poziomym, górna partia ryzalitu w układzie pionowym, okna ujęte listwowymi opaskami.

Mikoszewo ul. Gdańska 47, gm. Stegna.

Teren cmentarza ewangelickiego ob. rzymskokatolickiego z dzwonnica i starodrzewem z kon. XVIII w., 1910 r., po 1979 r.

Cmentarz w Mikoszewie związany był przypuszczalnie z istniejącym tu pierwotnie kościołem, który wzmiankowany był już w poł. XIV w. Najwcześniejsza wzmianka o samym cmentarzu pochodzi z 1799 r. Dzwonnica powstała najprawdopodobniej pod koniec XIX w. W jej wnętrzu zachował się katafalk z inskrypcją, dzwon „Gustaw” z 1899 r. oraz Simon z 1901 r. Zachowany starodrzew pochodzi z końca XIX w.

Dzwonnica jest wolnostojąca, w formie dwukondygnacyjnej, drewnianej wieży o konstrukcji słupowej, odeskowanej w układzie pionowym. Pierwsza kondygnacja szersza, nakryta daszkami pulpituowymi, druga węższa z dachem dwuspadowym, krytym blachą. Założona na rzucie kwadratu z przelotowymi wrotami. Z dawnej kompozycji cmentarza przetrwała główna aleja oraz obsadzenia graniczne.

Mikoszewo ul. Gdańska 55, gm. Stegna.

Dom podcieniowy, z przełomu XVIII/XIX w., założony na planie prostokąta, drewniany, na kamienno-ceglanej podmurówce, jednokondygnacyjny, z użytkowym, dwukondygnacyjnym poddaszem, podpiwniczony, kryty dwuspadowym dachem (dachówka holenderka). Podcień w elewacji frontowej ustawiony osiowo, w konstrukcji zrębowej, na sześciu słupach. Szczyty ścian bocznych drewniane, odeskowane, listwowane, u

dołu końcówki belek opracowane snycersko. Wszystkie elewacje zwieńczone profilowanym gzymsem, naroża budynku obłożone pseudobiniowaniem. Okna dwuskrzydłowe, 8-polowe, w profilowanych opaskach. Drzwi główne płycinowe.

Mikoszewo ul. Gdańska 68, gm. Stegna.

Dom podcieniowy z ok. poł. XIX w. z drewnianym gankiem podcieniowym od frontu. Usytuowany jest po północnej stronie głównej ulicy wsi, zwrócony elewacją frontową na południe, założony na rzucie prostokąta z dostawionym od południa podcieniem czterosłupowym. Pokryty dachem dwuspadowym, na podcieniu dach prostopadły do kalenicy, pokrycie ceramiczne dachówką holenderką. Wnętrze dwutraktowe, przebudowane. Elewacje budynku bogato dekorowane elementami

snycerskimi: gzymсами podokapowymi, dekoracyjnie wycinanymi zakończeniami desek szczytów, zakończeniami belek stropowych pod okapem, listwami biegnącymi na krawędzi szczytów, dekoracyjnie opracowanymi kolumnami podcienia z głowicami kostkowymi. Okna ujęte dekoracyjnymi obramieniami wycinanymi z desek; w podcieniu okna sześciokwaterowe, w szczytach okna półkoliste z promienistymi szczeblinami. Zachowana też częściowo stolarka drzwiowa z końca XIX w.

Myszewko 4, gm. Nowy Dwór Gdański.

Dom podcieniowy, z 1793 r., założony na planie prostokąta, drewniany, na kamiennie-ceglanej podmurówce, jednokondygnacyjny, z użytkowym, dwukondygnacyjnym poddaszem, podpiwniczony, z dwuspadowym dachem, krytym holenderką. Pośrodku wzdłużnej ściany frontowej usytuowany głęboki podcień, wsparty na sześciu drewnianych kolumnach, dźwigających na wysokości drugiej kondygnacji wystawkę o konstrukcji ryglowej wypełnionej cegłą holenderką. W dolnej kondygnacji podcień wtórnie zabudowany ścianami drewnianymi. Szczyty ścian bocznych drewniane, odeskowane, listwowane, u dołu deski posiadają snycerskie wykończenie. Wszystkie elewacje zwieńczone profilowanym gzymsem, ostatki belek stropowych wychodzące przed lico ścian wzdłużnych służą jako konsole. Okna dwuskrzydłowe, 6-polowe (część oryginalnych okien wymieniona na okna dwuskrzydłowe bez szprosów), z trójkątnymi naczółkami i z okiennicami.

Niedźwiedzica, gm. Stegna.

Kościół filialny p.w. Św. Jakuba – prezbiterium kościoła wzniesione przed połową XIV w. Część południowa budowana prawdopodobnie w latach 1350-1360. W 1660 r. spłonęła część wieży. W 1823 r. odnowiono szczyt ryglowy przy wieży, wybito 5 nowych okien. Około 1856 r. rozebrano zniszczoną wieżę, a w 1858 r. ustawiono wolnostojącą dzwonnice i dodano przedsionek południowy na miejscu dawnej wieży. Kościół gotycki, zwrócony prezbiterium na północ, ceglany, oskarpowany, w części północnej i na narożach. Założony na planie prostokąta, salowy, z zakrystią przy prezbiterium od zachodu i przedsionkiem od południa. Szczyt północny sterczynowy, trójkondygnacyjny, z blendami. Dach dwuspadowy, kryty holenderką, Wnętrze kryte stropem płaskim, więźba storczykowa.

Nowa Cerkiew, gm. Ostaszewo.

Kościół parafialny p.w. Św. Marcina wraz z cmentarzem przykościelnym istnieje w Nowej Cerkwi od XIV w. W 1366 r. wzniesiono pierwszy kościół, który ze względu na zły stan techniczny rozebrany został w 1876 r. Nowy kościół powstał w latach 1878-1879 na miejscu poprzedniego. Wzniesiony w stylu neogotyckim, orientowany, wymurowany z cegły licówki, na kamiennym cokole, na planie prostokąta, do korpusu nawowego od południa przylega kruchta, prezbiterium wieloboczne, po jego południowej stronie znajduje się prostokątna w rzucie zakrystia, korpus nawowy przekryty dachem dwuspadowym, prezbiterium i zakrystia wielopiętrowym, od zachodu wieża przekryta ostrosłupowym hełmem. Do wieży od północy dostawiona jest klatka schodowa. Korpus i prezbiterium oskarpowane.

Nowa Cerkiew 12/13, gm. Ostaszewo.

Dom podcieniowy zbudowany w 1820 r. według projektu Petera Lange; remontowany i częściowo przebudowywany w końcu XIX w. oraz po 1945 r. w związku z adaptacją na dwa mieszkania. Założony na planie prostokąta, drewniany, odeskowany, na ceglanej podmurówce, parterowy, podpiwniczony, z wysokim dwuspadowym dachem krytym holenderką. Pośrodku dłuższej ściany frontowej, po stronie zach., usytuowany sześciostłupowy podcień, dźwigający na wysokości II kondygnacji wystawkę, pierwotnie cały w konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą, obecnie ze ścianą szczytową odeskowaną. Do wnętrza prowadzą klasycystyczne drzwi, drewniane, w szerokim gładkim obramieniu, dwuskrzydłowe, połówkowe, zdobione żłobkowanymi płycinami, gzymsami, stylizowanymi muszlami, rozetami, motywami wolic oczu i ornamentem cekinowym, ze starymi, wtórnie użytymi

barokowymi okuciami. W nadprożu wyryty napis „Peter Conrad B.H. 1820 Peter Lang B.M.”. Pod gzymsem okapowym wzdłuż wszystkich elewacji biegnie fryz o motywach półkoli. Miecze podcienia ozdobnie profilowane, prostokątne, dwuskrzydłowe, 8-polowe okna ujęte opaskami, ze starymi, drewnianymi okiennicami. We wnętrzu, częściowo przebudowanym, zachowana obszerna sień przelotowa (przedzielona ścianką po 1945 r.) i czarna kuchnia z dawnym przewodem kominowym. Od wschodu przylega ceglana przybudówka z przełomu XIX/XX w.

Nowa Cerkiew 28/29, gm. Ostaszewo.

Dom podcieniowy wzniesiony w 1831 r., rozbudowany od strony zachodniej w 2 poł. XIX w. Założony na planie prostokąta, drewniany, na kamiennym cokole, podpiwniczony, kryty dachem mansardowym z naczółkami, pokrycie górnej połaci dachówką holenderką, dolnej – karpiówką. Naroża budynku opilastrowane, elewacje zwieńczone profilowanym gzymsem. Szczyty boczne pn. i pd. zbudowane w konstrukcji szkieletowej, wypełnionej cegłą, pola między ryglami otynkowane. W 2 poł. XIX w. pośrodku dłuższej ściany frontowej, od strony zachodniej dobudowano drewnianą werandę z ażurową balustradą, krytą dwuspadowym daszkiem, wspartym na profilowanych konsolach oraz facjatkę w dachu o konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą, zwieńczoną trójkątnym szczytem mieszczącym wąskie okno, zamknięte łukiem odcinkowym, w promienistym okratowaniu. Drzwi główne drewniane, klasycystyczne, płycinowe, zdobione rozetami, muszlami, kostką, osadzone na starych kutych zawiasach, z datą budowy 1831 r. – w nadświetlu. Okna prostokątne, dwudzielne, czteroskrzydłowe, 10-polowe, w opaskach z okiennicami. Z pierwotnego układu i wyposażenia wnętrza zachowały się sień przelotowa, czarna kuchnia, klatka schodowa oraz klasycystyczne drzwi płycinowe. Od strony wschodniej w końcu XIX w. dobudowano drewniany podcień gospodarczy.

Nowa Cerkiew 28/29, gm. Ostaszewo.

Spichlerz – zbudowany w 1 poł. XIX w. w zespole zagrody nr 17, na wschód od domu mieszkalnego, przebudowany w części wschodniej na przełomie XIX i XX w. Założony na planie prostokąta, drewniany, oszalowany – o poziomym układzie desek, dwukondygnacyjny, z dachem dwuspadowym krytym dachówką holenderką, elewacje zwieńczone profilowanym gzymsem. Trójkątny szczyt zachodni w konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą, mieści trzy prostokątne okna. W przyziemiu zachodniej ściany szczytowej dwa drewniane, prostokątne, dwuskrzydłowe wrota, oszalowane w układzie poziomym, zawieszone na kutych barokowych zawiasach. W ścianach bocznych, wzdłużnych dwa rzędy otworów okiennych: prostokątne, z podnoszonymi okiennicami z cienkich poziomych klepek w drugiej kondygnacji oraz małe wąskie, poziome – w przyziemiu, niektóre okna na starych kutych zawiasach o barokowych formach. Ściana wschodnia przebudowana na początku XX w., ceglana, zwieńczona trójkątnym szczytem. We wnętrzu drewniany belkowy strop z początku XIX w.

Nowa Kościelnica 50/51, gm. Ostaszewo.

Dom podcieniowy z 1840 r., drewniany, na kamiennym cokole, założony na planie prostokąta, z frontowym podcieniem ryglowym, wypełnionym cegłą holenderką, wspartym na dziesięciu kolumnach, pomiędzy którymi rozpostarta została snycersko rzeźbiona, drewniana kotara, narożniki domu obite deskami w formie pilastrów, szczyty elewacji bocznych opierane deskami, listwowane. Okna ujęte drewnianymi opaskami i drewnianymi okiennicami. Dach wysoki, dwuspadowy kryty dachówką holenderką. Zachowany zabytkowy układ wnętrza, drzwi główne ze starymi okuciami, zdobione rozetami. Na nadprożu wejścia głównego napis „Wilhelm Klaasen Bauherr 1840”.

Nowa Kościelnica 64/65, gm. Ostaszewo.

Dom podcieniowy z poł. XVIII w., na planie wydłużonego prostokąta, z krótkim bocznym skrzydłem i podcieniem frontowym od osi wzdłużnej. Dwukondygnacyjny, dolna kondygnacja drewniana, konstrukcji zrębowej, górna i szczyt frontowy ryglowe, wypełnione cegłą, tynkowane. Dach dwuspadowy, kryty holenderką. Układ wnętrza zachowany na obydwu kondygnacjach, reprezentuje typ przejściowy domu żuławskiego. Sień frontowa na wysokości drugiej kondygnacji obiega balkon z balustradą. Portal główny zamknięty półkołem. Drzwi o ozdobnych płycinach.

Nowy Dwór Gdański ul. Chrobrego 2, gm. loco.

Budynek mieszkalny powstał w 2 lub 3 ćw. XIX w. jako dom przeznaczony dla organisty nieistniejącego obecnie kościoła ewangelickiego w Nowym Dworze Gdańskim. Budynek usytuowany kalenicowo w stosunku do ulicy, reprezentuje typ żuławskiej wiejskiej drewnianej zabudowy mieszkalnej dla charakterystycznej dla pierwszej i drugiej połowy XIX w. Do drewniany, w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, na ceglanej podmurówce, jednokondygnacyjny, nakryty wysokim dachem dwuspadowym krytym dachówką holenderką. Szczyty budynku oszalowane pionowo deskami zakończonymi dekoracyjną koronką. Zbudowany na planie prostokąta, dwutraktowy. Elewacje posiadają oryginalną kompozycję z czasów budowy. Naroża budynku osłonięte deskami imitującymi pilastry.

Nowy Dwór Gdański ul. Chrobrego 7, gm. *loco*.

Dom mieszkalny wzniesiony w połowie XIX w., drewniany, w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, na ceglanej, otynkowanej podmurówce, na planie prostokąta, podpiwniczony, parterowy, z poddaszem użytkowym. Elewacja frontowa czteroosiowa, z drzwiami wejściowymi na drugiej osi od zachodu, jednoskrzydłowymi z dekoracją płycinową. Elewacje boczne dwuosiowe. Otwory okienne prostokątne z drewnianymi opaskami (okna współczesne). Ściany zwieńczone drewnianym gzymsem podokapowym. Dach wysoki, dwuspadowy kryty eternitem (pierwotnie dachówka holenderka). Konstrukcja więźby dachowej płatiwo-krokwiowa. Wnętrze dwutraktowe z sienią przelotową, w pomieszczeniach stropy belkowe. Schody na poddasze drewniane.

Nowy Dwór Gdański ul. Drzymały 3, gm. *loco*.

Kościół parafialny p.w. Przemienienia Pańskiego powstał w poł. XIX w. Usytuowany na osi północ-południe z niewielkim odchyleniem w kierunku wschodnim, wybudowany w stylu neogotyckim, murowany z cegły, wzniesiony na planie prostokąta z wyodrębnionym, pięciobocznym prezbiterium od południa i dwoma kwadratowymi zakrystiami po obu stronach korpusu nawowego w części południowej. Prezbiterium oszkarpowane wysokimi, płaskimi, jednokoskowymi przyporami z ostrołukowymi blendami w części górnej. Okna ostrołukowe, w profilowanych otworach zamkniętych łukiem ostrym, w prezbiterium nad oknami, w zwieńczeniu fryz utworzony z triad niewielkich ostrołukowych okienek w każdej ze ścian. Portal w elewacji frontowej, rozglifiony, ostrołukowy, wyżej na osi tondo i dwa małe, ostrołukowe okienka po bokach, w szczycie siedem blend, ze zdwojoną na osi. Ściany szczytowe zwieńczone uskokowymi sterczynami, frontowa zwieńczona na osi kwadratową wieżyczką z ostrołukowymi oknami w trzech ścianach, nakrytą daszkiem stożkowym krytym blachą, ściany boczne i prezbiterium wieńczy fryz uskokowy. Bryła kościoła jednoprzestrzenna z wydzielonym, niższym prezbiterium i zakrystiami, nawa przykryta płaskim stropem belkowym, prezbiterium sklepieniem żebrowym. Korpus nawowy i zakrystie nakryte dachami dwuspadowymi, prezbiterium dachem pięciopółaciowym, całość kryta dachówką holenderką.

Nowy Dwór Gdański ul. Kopernika 15/17, gm. *loco*.

Budynek magazynowy powstał w 1902 r., eklektyczny o cechach neogotyku. Murowany z cegły licowej, usytuowany szczytem do ulicy, wolnostojący, na rzucie wydłużonego prostokąta, bryła złożona z trzech części: południowej - dwukondygnacyjnej, ze ścianką kolankową i spłaszczonym, dwuspadowym dachem krytym

papą, środkowej - poprzecznej, trójkondygnacyjnej, z analogicznym dachem, oraz północnej - parterowej, z płaskim dachem. Elewacja południowa, szczytowa, z dwuskrzydłowymi drzwiami na osi, obok których okna zamknięte łukiem odcinkowym podkreślonym ceglany gzymsem; zamknięta trójkątnym szczytem ze schodkową sterczyną, w szczycie data „1902”, gzyms koronujący ceglany, schodkowy. Elewacja wschodnia (boczna) z analogicznymi podziałami, trójczęściowa; część południowa dwu i pół kondygnacyjna, w górnej partii wydzielone za pomocą lizen płyciny zamknięte podokapowym gzymsem schodkowym, otwory okienne jak w elewacji południowej, część środkowa trójkondygnacyjna zwieńczona szczytem trójkątnym podkreślonym schodkowym gzymsem, zwieńczonym sterczynami; część północna parterowa podzielona na trzy segmenty za pomocą lizen, gzyms koronujący ceglany, schodkowy. Elewacja zachodnia (frontowa) analogiczna do wschodniej, szczyt części środkowej zwieńczony półkolistym profilowanym gzymsem z klinem, pod którym okulus, poniżej płycina wydzielona lizenami zwieńczona łukiem kotarowym, narożniki opilastrowane ze sterczynami wyprowadzonymi ponad połac dachu. Silnie zaakcentowane podziały wertykalne za pomocą lizen. Elewacja północna przysłonięta współczesną dobudówką. Budynek magazynowy przy ul. Kopernika 15/17 w Nowym Dworze Gdańskim zlokalizowany został w północno - zachodniej części miasta w pobliżu Tui (Tugi), gdzie w końcu XIX w. i na początku XX w. wznoszono zabudowę przemysłową związaną z dynamicznym rozwojem gospodarczym miasta.

Nowy Dwór Gdański ul. 3 Maja 2, gm. *loco*.

Zespół fabryki i browaru Stobbego.

Fabryka wódek gatunkowych i likierów Stobbego została założona w 1776 r., w 1784 r. powstał browar. Intensywna rozbudowa zespołu fabrycznego miała miejsce ok. 1880 r. Zespół budynków fabrycznych usytuowany jest w centrum miasta nad Tugą (Tui), na jej południowym brzegu. Z XIX-wiecznej zabudowy do czasów obecnych przetrwały dwa budynki: magazynowo-produkcyjny i produkcyjno-administracyjny.

Budynek magazynowo-produkcyjny powstał w 1878 r. (data budowy uwidoczniła w szczycie), zajmuje północny fragment dziedzińca fabrycznego, bezpośrednio przylegający do rzeki Tui, neogotycki, murowany z cegły licowej, wzniesiony na planie wydłużonego prostokąta z aneksem klatki schodowej od zachodu, dwu- i półkondygnacyjny, nakryty dwuspadowym dachem z pokryciem ceramicznym (holenderka). Narożniki budynku zaakcentowane pilastrami zwieńczonymi sterczynami, szczyty podkreślone fryzem arkadkowym, analogiczny fryz artykułuje elewację wschodnią i wieńczy szczyt zachodni aneksu klatki schodowej. Na wysokości drugiej kondygnacji fryz kordonowy ceramiczny złożony z kolistych kształtek różnej wielkości. Do budynku prowadzi dwoje drzwi metalowych; dwuskrzydłowe magazynowe w elewacji wschodniej flankowane pilastrami, zwieńczone łukiem odcinkowym podkreślonym fryzem z kółek ceramicznych oraz jednoskrzydłowe w elewacji południowej aneksu klatki schodowej. W elewacji szczytowej wschodniej występują ponadto drzwi ładunkowe w ostatniej kondygnacji, nad fryzem, zwieńczone łukiem odcinkowym podkreślonym układem cegieł. Analogiczne drzwi znajdują się w elewacji południowej (wzdłużnej) budynku, w drugiej osi od wschodu, na wysokości drugiej kondygnacji z zachowanymi pozostałościami dźwigu towarowego. Okna w budynku, zróżnicowanej wielkości, wąskie, zamknięte łukiem odcinkowym, stolarka metalowa. Pod oknami pierwszej kondygnacji szczytu wschodniego dwa okrągłe otwory wentylacyjne zamknięte żeliwnymi drzwiczkami z dekoracją roślinną. Wnętrze jednoprzestrzenne - w partii przyziemia sklepienie kolebkowe wsparte na masywnych filarach, w pierwszej kondygnacji

belkowy strop na słupach, więźba dachowa powiązana z konstrukcją nośną drugiej kondygnacji, płatwiowo-kleszczowa.

Budynek produkcyjno-administracyjny powstał w 1883 r., nosi cechy neogotyku, (data powstania w sterczynie wieńczącej szczyt wschodni), obecnie przylega doń od strony południowej współczesny garaż i budynek administracyjny Straży Pożarnej. Wzniesiony na planie litery "L", zajmuje zachodni fragment dziedzica fabrycznego. Murowany z cegły licowej, nakryty dachem dwuspadowym z pokryciem ceramicznym (holenderka), dwukondygnacyjny, bryła wielostopniowa, przekształcona na skutek podniesienia kondygnacji poddasza w partii centralnej, w osi południowej ryzalit ze ściętym narożnikiem pn., w którym drzwi wejściowe, nakryty poprzecznym dachem krytym holenderką, zamknięty trójkątnym szczytem z fryzem arkadkowym i sterczynami. Kondygnacje budynku artykułowane kordonowym fryzem ze skośnie kładzionej cegły. Na osi ryzalitu wrota wjazdowe, stolarka okienna w większości wymieniona, otwory okienne prostokątne, tylko w partii parteru w części środkowej zamknięte łukiem odcinkowym pokreślonym układem cegieł. Układ wnętrz w zasadzie dwutraktowy, uległ znacznym zmianom na skutek powojennych przebudów i adaptacji.

Nowy Dwór Gdański ul. Morska 74, gm. loco.

Dom podcieniowy – zbudowany pod koniec XVIII w. Około 1880 r. przebudowany, remont kapitalny w 1963 r. podczas którego znacznie przebudowano wnętrze. W 1994 r. ponownie remontowany. Budynek drewniany w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, na kamiennej podmurówce, jednokondygnacyjny, z częściowo użytkowym poddaszem, w ¼ podpiwniczony, przy ścianie frontowej (północnej) podcień wsparty na pięciu słupach o ozdobnych mieczach, dach dwuspadowy nad częścią główną i podcieniem, w południowej połaci dachu współczesna lukarna przekryta dachem jednospadowym. Dach kryty dachówką holenderką. Podcień szalowany deskami w układzie poziomym. Wnętrze budynku znacznie przebudowane.

Nowy Dwór Gdański ul. Morska 83, gm. loco.

Obiekt o funkcji administracyjno-produkcyjnej, wzniesiony etapami w końcu XIX i początku XX wieku. Do budynku głównego przylega od zachodu część administracyjna, od wschodu natomiast budynek produkcyjny. Całość murowana z cegły, otynkowana. Częściowo podpiwniczona. Część środkowa parterowa, pięciosiowa, ujęta dwoma ryzalitami. Ryzality dwukondygnacyjne, naroża boniowane. W partii górnej, naroża ryzalitów zdobione pilastrami. Ryzality nakryte dachami dwuspadowymi, z ażurowymi, snycersko zdobionymi wiatrownicami, zwieńczonymi pazdurami. Nad oknami parteru trójkątne naczółki. Część parteru pomiędzy ryzalitami trójosiowa, parterowa, z wysokim poddaszem. Drzwi główne na osi środkowej, ujęte dwoma pilastrami, zwieńczone trójkątnym naczółkiem, zdobionym stylizowaną palmetą. Stolarka okienna współczesna – nie naśladuje historycznych form okien.

Nowy Dwór Gdański ul. Sikorskiego 5, gm. *loco*.

Dom wzniesiony w końcu XVIII w., remontowany i przebudowany w 2 poł. XIX i XX w., Założony na planie prostokąta, północną ścianą szczytowa zwrócony do ulicy, drewniany, odeskowany, parterowy, na podmurówce z kamieni polnych częściowo podpiwniczony, pokryty wysokim dwuspadowym dachem z dwoma lukarnami od wschodu i zachodu, krytym holenderką. Od pn. i pd. trójkątne, odeskowane szczyty, z listwami na styku desek, pod okapem, szczytu pn. fragment gzymsu ząbkowego. Elewacje boczne wieńczy drewniany, profilowany gzyms okapowy wsparty na konsolach utworzonych z ostatków belek stropowych; na narożach budynku – drewniane bonie. W czasie remontu 1972 r. zlikwidowano wszystkie stare okiennice, elewacje pomalowano na olejno. We wnętrzu budynku, przekrytym drewnianym, belkowym stropem, zachowana drewniana klatka schodowa ze słupkami wolutowymi, drzwi płycinowe z nadświetlem na kutyh zawiasach.

Nowy Dwór Gdański ul. Sikorskiego 9, gm. *loco*. Budynek mieszkalny zbudowany został pod kon. XIX w. Usytuowany szczytowo do ulicy. Wolnostojący, wzniesiony na planie prostokąta. w konstrukcji ryglowej wypełnionej cegłą, obecnie oszalowany deskami w układzie poziomym, na kamiennej, otynkowanej podmurówce, częściowo podpiwniczony. Budynek jednokondygnacyjny z mieszkalnym poddaszem. Dach dwuspadowy kryty dachówką holenderką.

Nowy Dwór Gdański, ul. Sikorskiego 14, gm. *loco*.

Budynek mieszkalny zbudowany został ok. poł. XIX w. Usytuowany kalenicowo do drogi. Drewniany, w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, na planie prostokąta, na podmurówce, oszalowanej deskami. Naroża budynku oszalowane deskami naśladującymi boniowanie. Budynek jednokondygnacyjny, z użytkowym poddaszem. Dach dwuspadowy kryty dachówką holenderką. Wydatny okap wsparty na ozdobnie opracowanych końcówkach belek.

Nowy Dwór Gdański ul. Sikorskiego 21, gm. *loco*.

Budynek powstał w 1935 r. jako część planowanego dużego kompleksu budynków domu niemieckiej wspólnoty narodowej, przeznaczony był na reprezentacyjną salę widowiskową i luksusową restaurację. Po 1945 r. budynek po dobudowie ze zniszczeń wojennych został wraz z sąsiadującym budynkiem hotelowym przeznaczony na pierwszy w Polsce Dom Kultury. Po utworzeniu Powiatu Nowodworskiego w 1954 r. placówka zmieniła nazwę na Powiatowy Dom Kultury, po 1975 r. zaś na Miejsko - Gminny Ośrodek Kultury. Od 1991 r. mieści się tu Żuławski Ośrodek Kultury. Budynek wzniesiony w stylu modernizmu z odniesieniami do klasycyzmu.

Budynek przy ul. Sikorskiego 21 jest środkowym skrzydłem planowanego kompleksu ulokowanego w północnym zakolu rzeki Tui, na jej wschodnim brzegu, połączony za pomocą parterowego łącznika z drugim budynkiem z zespołu – obecnie siedzibą Starostwa Powiatowego. Murowany z cegły ceramicznej, podpiwniczony, wzniesiony na rzucie prostokąta z wejściem głównym w ścianie szczytowej od północy i rozbudowanym tarasem ze schodami wejściowymi. Budynek dwukondygnacyjny, nakryty wysokim, czterospadowym dachem z pokryciem ceramicznym (holenderką). W bocznych połaciach dachu pojedyncze wystawki, na kalenicy wywietrzniki. Elewacje budynku ze skromnym detalem w postaci opasek okiennych i gzymsu koronującego z fryzem podokapowym. Elewacja północna - fasada, szczytowa, drzwi wejściowe potrójne, zwieńczone łukami pełnymi, w partii piętra w tych samych osiach występują wysokie drzwi balkonowe flankowane oknami, przed którymi szeroki balkon z metaloplastyczną balustradą. Do szczytowej elewacji południowej dostawiony wysoki podest z lustrzanymi schodami. W elewacjach wzdłużnych rytmicznie rozmieszczone otwory okienne - w parterze kwadratowe, na piętrze prostokątne, oraz dwoje bocznych drzwi.

Nowy Dwór Gdański ul. Sikorskiego 23, gm. *loco*.

Budynek Administracyjny ob. siedziba Starostwa Powiatowego w Nowym Dworze Gdańskim powstał w 1936 r. jako część planowanego dużego kompleksu budynków domu niemieckiej wspólnoty narodowej, przeznaczony był na funkcje hotelowe. Po 1945 r., po odbudowie ze zniszczeń wojennych został przeznaczony na pierwszy w Polsce Dom Kultury. Po utworzeniu Powiatu Nowodworskiego w 1954 r. w budynku umieszczono biura Prezydium Powiatowej Rady Narodowej; dom kultury zachował kilka pomieszczeń parteru. Po likwidacji powiatu w 1975 r. w budynku umieszczono Urząd Miasta i Gminy Nowy Dwór, a od 1990 r. – filię Rejonowego Urzędu Pracy w Elblągu. Po reformie z 1998 r. stał się ponownie siedzibą Powiatu Nowodworskiego. Budynek wzniesiony jest w stylu modernizmu z odniesieniami do klasycyzmu. Budynek ten jest skrzydłem zachodnim planowanego kompleksu ulokowanego w północnym zakolu rzeki Tugi, na jej wschodnim brzegu, połączony za pomocą parterowego łącznika z drugim budynkiem z zespołu –

obecnie siedzibą Żuławskiego Ośrodka Kultury. Murowany z cegły ceramicznej, podpiwniczony, dwukondygnacyjny, złożony z dwóch skrzydeł ustawionych pod kątem prostym, nakryty dachami wielopołaciowymi krytymi dachówką karpiówką. W połaciach dachowych wtórne ciągi lukarn, nakryte wspólnymi daszkami pulpitowymi. Budynek wzniesiony na rzucie litery L, z trapezowym tarasem od strony północnej i półkolistym od południa, od wschodu parterowy łącznik z sąsiednim budynkiem, zawierający bramę przejazdową. Elewacje budynku ceglane, pozbawione detalu z wyjątkiem fryzu podokapowego ze skośnie układanej cegły i portalu wejściowego w szczycie północnym. Główne drzwi wejściowe w głębokiej niszy, zamkniętej łukiem pełnym o ościeżach ze sztucznego kamienia, dekorowanych motywami roślinnymi i żłobkowaniem. Układ wnętrza w obu skrzydłach budynku dwutraktowy. Parterowy łącznik z bramą przejazdową murowany z cegły, nakryty dwuspadowym dachem, krytym holenderką. Przejazd bramny sklepiony łukiem koszowym, podkreślony układem cegieł, w zworniku z obu stron bramy klince ze sztucznego kamienia, płaskorzeźbione, z wizerunkami łodzi żaglowej i ryby.

Nowy Dwór Gdański, ul. Sikorskiego, gm. *loco*.
Most drogowy zwodzony na Tui (Tudze) w ciągu
ul. Sikorskiego.

Most został zbudowany w 1936 r. jako drogowy nad rzeką Tugą (Tui). Posiada trzy przęsła o różnej rozpiętości. Przęsło środkowe (ruchome) wykonane jest w konstrukcji stalowej. Podstawowym materiałem części stałej mostu jest żelbetowa konstrukcja płytowo - żebrowa. Całkowita szerokość konstrukcji przęsła ruchomego wynosi 9 m, całkowita długość mostu - 18 m. Przęsło ruchome konstrukcji nitowanej podnoszone było systemem żurawowym (obecnie unieruchomione). Do żelbetowego filara przymocowana jest rama stalowa, na niej opiera się przegubowo rama pozioma z przeciwwagą zakończona balastem umieszczonym w stalowej skrzyni. Przęsło jest połączone z ramą przeciwwagi za pomocą dwóch wieszaków zaopatrzonych w przeguby. Napęd mechanizmu unoszącego przęsło ruchome odbywał się za pomocą silnika elektrycznego, obecnie zdemontowanego. Most jest wyposażony w napęd ręczny - mechanizm przekładniowo-dźwigniowy pozwalający na awaryjne podnoszenie i opuszczanie przęsła. Konstrukcja nośna przęsła ruchomego składa się z belek stalowych stężonych poprzecznie. Na belkach głównych ułożony jest pomost drewniany obecnie pokryty asfaltem. Pozostałe dwa krótkie przęsła stanowią konstrukcję żelbetowo - płytową, filary składają się z oczepów żelbetowych opartych na słupach żelbetowych. Most ten, pomimo, iż obecnie nie pełni funkcji mostu zwodzonego zachował wszystkie cechy konstrukcyjne i widokowe. Jest też jedyną na terenie powiatu tego typu konstrukcją zlokalizowaną w granicach miasta, a będącą nowoczesnym następstwem XVIII - wiecznego mostu zwodzonego na Tui (Tudze).

Nowy Dwór Gdański, ul. Tuwima 5, gm. *loco*.

Wieża ciśnień wzniesiona w latach 1908 -1909, wzniesiona w konstrukcji żelbetowej wypełnionej cegłą, siedmiokondygnacyjna, na rzucie ośmioboku z przylegającą boczną, prostokątną, niewielką przybudówką stanowiącą wejście do wieży. Na trzonie wieży zwężającym się ku górze znajduje się głowica zwieńczona ośmiobocznym hełmem z chorągiewką (z datą „1909”). Aneks wejściowy kryty dwuspadowym daszkiem, nakrytym holenderką, z drzwiami na osi i wydawnym gzymsiem kordonowym. W głowicy wieży, znajduje się zbiornik na wodę. Wieża była eksploatowana do 1965 r. tj. do czasu uruchomienia Centralnego Wodociągu Żuławskiego.

Nowy Dwór Gdański, Pl. Wolności 10, gm. *loco*.

Budynek mieszkalny usytuowany szczytowo w północnej pierzei placu. Wzniesiony w połowie XIX w., drewniany, w konstrukcji zrębowo-wieńcowej, na wysokiej ceglanej, tynkowanej podmurówce. Zbudowany na planie prostokąta, podpiwniczony parterowy, z użytkowym poddaszem. Elewacja frontowa i tylna dwuosiowe, boczne – trójosiowe. Wejście w elewacji zachodniej, ściana szczytowa (południowa) odeskowana, narożniki budynku obite drewnianymi listwami. Okna prostokątne dwuskrzydłowe (współczesne), ujęte drewnianymi opaskami. Dach dwuspadowy, więźba dachowa w konstrukcji krokwiowo-płatwiowej ze stolcami. Dach kryty dachówką holenderką. Wnętrze trójkątne. Stropy belkowe odeskowane, schody na strych drewniane, zabiegowe.

Nowy Dwór Gdański, ul. Wejhera 2, gm. *loco*.

Dom mieszkalny wzniesiony w 1 poł. XIX w. na rzucie prostokąta, podpiwniczony, parterowy, z mieszkalnym poddaszem. Drewniany, w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, na ceglanej otynkowanej podmurówce. Dach naczółkowy kryty dachówką holenderką. Elewacja frontowa siedmioosiowa, z drzwiami w osi środkowej, flankowanymi dwoma wąskimi oknami. Elewacja tylna sześćosiowa, z dwuskrzydłowymi drzwiami na czwartej osi od południa. Elewacja boczna (południowa) posiada dwa okna tylko w poddaszu. Od północy przylega do sąsiedniego budynku usługowo-mieszkalnego. Szczyt w elewacji południowej deskowany, olistwowany. Naroża budynku oblicowane deskami naśladowymi boniowanie. Wnętrze dwutraktowe z sienią przelotową. Schody na poddasze drewniane, jednobiegowe.

Orłowo, ul. Żuławska, gm. Nowy Dwór Gdański.
Kościół p.w. Św. Barbary.

Nawa i zakrystia wzniesione w połowie XIV w., przedsionek zachodni z dzwonnica z pocz. XVIII w. Kościół gotycki orientowany, ceglany, nieregularnie oskarpowany, przedsionek zachodni, szczyt i sygnaturka drewniane. Na rzucie prostokąta, salowy, od północy przy prezbiterium, pod wspólnym dachem zakrystia, od zachodu przedsionek na rzucie kwadratu. Dach dwuspadowy, kryty dachówką mnich-mniszka, hełm sygnaturki – gontem. Wnętrze kryte stropem płaskim, w zakrystii sklepienie kolebkowe.

Orłowo ul. Mennonicka 11, gm. Nowy Dwór Gdański.

Dom podcieniowy wzniesiony około połowy XIX w., przebudowany w końcu XIX w., konstrukcji ryglowej, od wschodu połączony z murowanym budynkiem inwentarskim, na kamiennej podmurówce, częściowo podpiwniczony, ściany zewnętrzne ryglowe, wewnętrzne drewniane. Zachowany komin komorowy. Poddasze częściowo mieszkalne, z oknami w szczycie deskowym oraz w podcieniu. Budynek kryty dachówką holenderką. Podcień sześciostłupowy, ryglowy, z mieczami wyciętymi na łuku odcinkowym. Szczyt deskowany, za odeskowaniem zwarta konstrukcja ryglowa. Zachowane oryginalne, dwuskrzydłowe drzwi wejściowe pod podcieniem z okresu budowy obiektu.

Orłowo ul. Żuławska 66 (d. 31), gm. Nowy Dwór Gdański.

Dom podcieniowy, z 1802 r., wybudowany przez Piotra Loewena, założony na planie prostokąta, drewniany, na ceglanej podmurówce, jednokondygnacyjny, z użytkowym, dwukondygnacyjnym poddaszem, podpiwniczony, kryty dwuspadowym dachem (dachówka holenderka). Podcień w elewacji frontowej (południowej) ustawiony osiowo, wsparty na ośmiu słupach, w konstrukcji ryglowej wypełnionej cegłą holenderką. Szczyty ścian bocznych drewniane, odeskowane, listwowane. Wszystkie elewacje zwieńczone profilowanym gzymsem, ostatki belek stropowych wychodzące przed lico ścian wzdłużnych służą jako konsole, naroża budynku opilastrowane. Okna dwuskrzydłowe, 6-polowe, w profilowanych opaskach, z okiennicami. Drzwi główne płycinowe. Na belce podcienia napis „Bauherr Anno 1802”.

Orłowo Pierwsze 1, gm. Nowy Dwór Gdański.

Dom podcieniowy z 1802 r., drewniany, konstrukcji zrębowej, na planie prostokąta, z frontowym podcieniem ryglowym, wypełnionym cegłą holenderką, otynkowaną i podcieniem gospodarczym od podwórza. Dachy dwuspadowe, kryte holenderką. Zachowany zabytkowy układ wnętrza, Bogaty wystrój plastyczny: kolumny podcienia z kapitelami jońskimi, na cokołach, portal główny o rzeźbionym nadprożu, flankowany półkolumnami, w nim drzwi zdobione żłobkowaniem i rozetami. We wnętrzu ozdobne drzwi i cztery szafy ściennie klasycystyczne. Na belce podcienia napis „Cornelius Jansson Bauherr Anno 1802 Peter Loewen Bau Meister”. W nadprożu portalu głównego „Cornelius Jansson Bauherr Anno 1802 PL BH”.

Ostaszewo, gm. *loco*.

Ruina kościoła p.w. Św. Jana Chrzciciela. Kościół wzmiankowany po raz pierwszy w 1333 r., wzniesiony ok. 1400 r., remontowany i częściowo przebudowywany w 2 poł. XVIII w. oraz l. 60-70-tych XIX w., spalony w 1945 r., obecnie w ruinie. Gotycki, orientowany, założony na planie regularnego mocno wydłużonego prostokąta, murowany, z cegły, salowy, z niewydzielonym prezbiterium i masywną czworoboczną, dwukondygnacyjną wieżą od zachodu. Przed zniszczeniem wieża posiadała drewnianą nadbudowę z 1785 r. zwieńczoną dachem namiotowym z iglicą, krytym gontem, korpus kościoła pokryty był wysokim dwuspadowym dachem, wnętrze płaskim – drewnianym, polichromowanym stropem z 2 poł. XVIII w. Od wschodu wznosił się późnogotycki, schodkowy szczyt sterczynowo-blendowy, podzielony poziomo czterema pasami fryzów maswerkowych, malowanych na płaszczyznach otynkowanych oraz pionowo – smukłymi, profilowanymi lizenami mieszczącymi proste otynkowane blendy o łuku odcinkowym, wypełnione analogicznymi malowidłami maswerkowymi; malowidła te były odnawiane w 1910 r. Korpus kościoła zachowany do wysokości korony murów, opięty trzyskokowymi skarpami, od północy przylega zakrystia i kruchta, sklepione kolebkowo, z resztką pokrycia dachowego (holenderka) i dekoracyjnymi sterczynami, od południa neogotycki przedsionek z 1867 r., z którego do wnętrza kościoła prowadzą proste drzwi drewniane z okuciami o formach gotyckich. Ściany pn. i pd. przeprute wysokimi, ostrołukowymi oknami, od zachodu znajduje się szeroki ostrołukowy, profilowany portal, nad nim – wielkie ostrołukowe okno o bogatym rozglifieniu. Nad ścianą wschodnią zachował się fragment zawalonego szczytu z resztkami malowanego ornamentu maswerkowego. Pośrodku ściany prezbiterium wielkie ostrołukowe okno ozdobione laskowaniem i kamienną dekoracją maswerkową, flankowane dwoma wysokimi wnękami zamkniętymi łukiem odcinkowym. W ścianie pn. dwa niewielkie otwory wejściowe prowadzące z prezbiterium do zakrystii i wieżyczki, sklepione odcinkowo, osadzone w ostrołukowych profilowanych wnękach, kruchta pn. połączona z nawą szerokim ostrołukowym otworem. Układ cegieł w murach jednolity, gotycki, najstarszą XIV-wieczną część budowli stanowi prezbiterium i

szeroka podbudowa wieży zach., zbudowana z cegieł większych rozmiarów. W l. 1970-1971 w ramach prac zabezpieczających przemurowano koronę murów i położono szlichtę wyrównawczą.

Ostaszewo, gm. *loco*.

Kościół p.w. Św. Jana Chrzciciela wybudowany w latach 1873-1874 na potrzeby gminy ewangelickiej, od 1945 r. służy jako kościół parafii rzymsko-katolickiej. Wybudowany w stylu neogotyckim, murowany z cegły licowej, na kamiennej podmurówce, wzniesiony na planie prostokąta z pięciobocznym prezbiterium od zachodu i zakrystią od strony południowej, z kwadratową w rzucie wieżą od wschodu, nawa i prezbiterium oszkarpowane dwuuskokowymi przyporami. Otwory okienne i drzwiowe ostrołukowe. Elewacje bogato zdobione płycinami z uskokami, blendami i gzymsami kostkowymi.

Palczewo, gm. Ostaszewo.

Kościół p.w. Matki Boskiej Częstochowskiej wzniesiony w 1712 r. w formie zachowanej do dziś, w latach 70-tych XX w. zbudowano we wschodniej części dachu małą drewnianą sygnaturkę. Budynek drewniany, wzniesiony na planie prostokąta z kruchtą od zachodu i zakrystią od wschodu. Korpus budynku deskowany, dach dwuspadowy kryty gontem. Elewacja zachodnia z kruchtą na osi, ściany krucht deskowane, drzwi dwuskrzydłowe, płycinowe, sześciokątne, w bocznych ścianach, blisko okapu niewielkie, prostokątne okna. Ściany nawy wykonane z bali, szczyty deskowane pionowo, na osi szczytu dwa kwadratowe okienka. Elewacje boczne rozcłódkowane pionowymi listwami.

Palczewo, gm. Ostaszewo.

Wiatrak typu holenderskiego, wzniesiony na przełomie XVII i XVIII wieku, zbudowany na rzucie wielobocznym, kondygnacja przyziemia w konstrukcji ceglanej, wyższe kondygnacje w konstrukcji drewnianej szkieletowej, opierzone gontami. Wrota do wnętrza drewniane, opierzone listwami, ujęte półkolistym, ceglany podcieniem. Drzwi drewniane, opierzone żaluzjowo listwami. Okna drewniane, dwuskrzydłowe, 6-polowe.

Przemysław 1, gm. Stegna.

Dom w układzie wzdłużnym z budynkiem gospodarczo-inwentarskim. Zbudowany w 1844 r., częściowo (od zach.) przebudowany w XX w. Drewniany, w konstrukcji zrębowej, na kamiennie-ceglanej podmurówce, odeskowany, założony na planie regularnego prostokąta, parterowy, częściowo podpiwniczony. Kryty wysokim, dwuspadowym dachem (eternit), z lukową lukarną od frontu (obecnie częściowo zakrytą eternitem). Pod okapem ścian wzdłużnych profilowany gzyms, naroża budynku opilastrowane. Szczyt elewacji bocznej (zachodniej) odeskowany. Od strony elewacji południowej dobudowany współczesny murowany ganek, kryty dachem dwuspadowym. Stolarka okienna i drzwiowa współczesna o niezachowanym historycznym wyglądzie.

Przemysław 4, gm. Stegna.

Dom podcieniowy z 1789 r., drewniany, konstrukcji zrębowej, na planie prostokąta, z podcieniem ryglowym, wypełnionym cegłą holenderką. Układ rygli podcienia o przecinających się łukach odcinkowych. Dachy dwuspadowe, kryte holenderką i karpiówką. Zachowany zabytkowy układ wnętrza. W dużej izbie zespół drzwi w późnobarokowym obramieniu, w sieni gospodarczej drzwi z płycinami barokowym i malowanym ornamentem rokokowym. W nadprożu wejścia głównego data „MDCCLXXXIX” i nieczytelny monogram.

Przemysław 63, gm. Stegna

Dom z dawną gospodą z pocz. XX w., usytuowany pomiędzy drogą a wałem rzecznym, na terenie depresyjnym. Wzniesiony z cegły licówki, z tynkowanymi detalami architektonicznymi. Założony na rzucie prostokąta z nieznacznie wysuniętym ryzalitem od strony zachodniej. Przekryty dachem dwuspadowym (dachówka zakładkowa). Bryła główna jednokondygnacyjna, z poddaszem użytkowym, ryzalit dwukondygnacyjny, z poddaszem. Otwory okienne i drzwiowe zwieńczone łukiem odcinkowym. Stolarka okienna drewniana, skrzynkowa, z bogato zdobionymi słupkami. Drzwi główne drewniane, półtoraskrzydłowe, płycinowe, z przeszklonym nadświetlem.

Różewo, gm. Nowy Dwór Gdański.

Cmentarz menonicki założony został najprawdopodobniej w XVII w. Jest najstarszą nekropolią tej grupy wyznaniowej na Żuławach. W narożniku północno-zachodnim zachował się 400-letni dąb – jedyna pozostałość z tamtych czasów. Obecne zachowane zabytki pochodzą przeważnie z XIX w. Najwcześniejszy datowany na 1808 r., najpóźniejszy na 1922. Cmentarz założony jest na planie prostokąta, orientowany, położony na terenie płaskim, lekko wzniesionym w stosunku do otaczających go pól. Wzdłuż jego

boków usypane są niewielkie wały ziemne, na nich po obwodzie posadzone zostały lipy, z których zachowały się obsadzenie po wschodniej i południowej stronie. Pierwotna kompozycja przestrzenna jest słabo czytelna: prawdopodobnie cmentarz podzielony był na trzy kwatery: północną, południowo-wschodnią i południowo-zachodnią. Dom modlitwy (Bettenhause) znajdował się w kwaterze północnej, w jej wschodniej części. Został zniszczony do fundamentów, obecnie pozostało po nim niewielkie wzniesienie. W zachodniej części kwatery północnej znajduje się jeszcze jedna pozostałość po dawnym wybudowaniu. Nagrobki znajdowały się we wszystkich kwaterach, były orientowane, ułożone regularnie w rzędach. Pozostały nieliczne stele z inskrypcjami na awersie i rewersie, obramienia nagrobków, podstawy pod tablice inskrypcyjne w formie ściętego pnia i konsoli.

Rybina – Chłodniewo, gm. Stegna.

Budynek przepompowni powstał w latach 1929-1930 i został wyposażony w urządzenia techniczne – pompy i turbiny, zastępujące pracę 38 tradycyjnych stacji pomp. Nie posiada wyraźnych cech stylowych, ale detalem i formą nawiązuje do rozwiązań modernistycznych. Usytuowany jest na południowym wale Szarpawy. Murowany z cegły licowej z użyciem cegły glazurowanej, wzniesiony na planie prostokąta, złożony z hali pomp, z pomieszczenia wartowni w południowo-zachodnim narożniku oraz oddzielonych przedsionkiem pomieszczeń warsztatowych w części północno-wschodniej. Nakryty płaskim dachem o mocno wystających okapach, krytym papą, z wysokimi kominami wentylacyjnymi.

Rybina 12, gm. Stegna.

Dom podcieniowy, w układzie wzdłużnym z budynkiem inwentarskim. Wzniesiony około 1830 r., podcień dobudowano około 1850 r. Drewniany w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, kryty dachem dwuspadowym (dachówka esówka), na ceglanej podmurówce. Zwrócony frontem na południe. Podcień wsparty na sześciu kolumnach. Narożniki odeskowane w formie naśladowanej boniowania. Szczyt boczny (zachodni) odeskowany, u dołu

deski zdobione snycersko. Wewnątrz w narożniku południowo-zachodnim wielka izba, sień na osi – dwudzielna, przelotowa. Zachowany układ wnętrza wraz z układem ogniowym. Drzwi główne oryginalne, bogato zdobione. Okna współczesne odwzorujące formę historycznych okien.

Rybina, gm. Stegna.

Most drogowy zwodzony na Szkarpawie w ciągu drogi nr 502.

Most położony we wschodniej części miejscowości Rybina, gdzie Szkarpawa rozdziela się na dwie odnogi: węższa w kierunku pn.-wsch. podąża dalej jako Wisła Królewiecka, znajduje się na niej drugi ruchomy most drogowy. Odcinek drogi asfaltowej łączącej oba mosty biegnie na niewielkim nasypie. Most ruchomy na Szkarpawie powstał w 1933 r., zniszczony w 1945 r. w nieznanym dziś zakresie, wiernie

zrekonstruowany w 1947 r. w oparciu o zachowaną dokumentację. Zbudowany jest z pięciu przęseł, całkowita długość mostu wynosi 50,40 m, szerokość – 7,30 m. Przęsło środkowe jest konstrukcją stalową, zwodzoną, pozostałe są żelbetowe. Konstrukcję przęsła zwodzonego stanowią dwa dźwigary blachownicowe spawane, połączone czterema poprzecznikami nitowanymi. Między poprzecznikami znajdują się cztery podłużnice spawane z blach; stężeniem dla nich są wiatrownice. Na podłużnicach przyspawane belki stalowe pomostu z przytwierdzoną blachą jezdni z belkami, na których deskowa nawierzchnia. Pozostałe przęsła stanowią żelbetową konstrukcję żebrowo-płytową pokrytą nawierzchnią asfaltową. Przęsła oparte są na filarach posadowionych na drewnianych palach wbitych w dno i brzegi rzeki. Do filara głównego przymocowana jest pionowa rama stalowa, na której opiera się przegubowo rama pozioma przeciwwagi zakończona stalową skrzynią balastu wypełnioną betonem. Przęsło ruchome i rama przeciwwagi połączone są za pomocą wieszaków przegubowych. Podstawowa zasada działania oparta jest na równoważeniu przez balast ramy poziomej ciężaru własnego przęsła zwodzonego. Napęd z silnika przenoszony jest przez wały i przekładnie na koła zębate znajdujące się w nogach ramy pionowej. Na kołach zębatych oparto listwy w postaci drabinek. Podczas obrotu kół zaczepione o ich zęby listwy przesuwają się, ciągnąc przęsło do góry. Silnik elektryczny umieszczony jest w drewnianym pomieszczeniu maszynowni przy ramie pionowej od strony wschodniej. Most ruchomy na Szkarpawie, powstał obok wielu innych mostów na Żuławach budowanych zgodnie z programem strategicznym rządu Rzeszy w Prusach. W latach 30-tych XX wieku powstały ruchome drogowe mosty m. in. w Szopach, Sztutowie, Nowym Dworze Gdańskim, Jeziorze i Dzierzgonce. Wszystkie reprezentują wysoki poziom myśli technicznej, dostosowane były do wysokich obciążeń oraz bardzo szybkiego podnoszenia. Most w Rybinie pomimo wtórnej - zrekonstruowanej formy, zachował wszystkie cechy konstrukcyjne i widokowe mostu pierwotnego. Ze względu na bliskie sąsiedztwo drugiego ruchomego mostu na Wiśle Królewieckiej pochodzącego z tego samego okresu stanowi też atrakcję turystyczną trasy prowadzącej na Mierzeję Wiślaną.

Rybina, gm. Stegna.

Most drogowy zwodzony na Wiśle Królewieckiej, w ciągu drogi nr 502.

Most położony we wschodniej części miejscowości Rybina, gdzie Szkarpawa rozdziela się na dwie odnogi: szersza - Szkarpawa płynie w kierunku pd.-wsch., węższa - Wisła Królewiecka - w kierunku pn.-wsch., nad nią rozpięty jest most. Most powstał w 1933 roku. Zbudowany jest z pięciu przęseł, całkowita długość mostu wynosi 43,20 m, szerokość – 7,60 m. Przęsło środkowe jest konstrukcją stalową, zwodzoną, pozostałe są żelbetowe. Konstrukcję przęsla zwodzonego stanowią dwa dźwigary blachownicowe złożone ze środka oraz pasów - dolnego i górnego. Dźwigary połączone są za pomocą nitów z trzema poprzecznymi, pomiędzy którymi sześć podłużnie stężonych wiatrownicami. Na podłużnicach zamocowane są belki i pomost drewniany stanowiący jezdnię mostu. Pozostałe przęsla stanowią konstrukcje żebrowo - płytową, żelbetową, nawierzchnia jezdni pokryta jest asfaltem. Przęsła oparte są na czterech zróżnicowanych filarach posadowionych na drewnianych palach wbitych w dno i brzegi rzeki. W najszerszym filarze umieszczono komorę maszynowni. Do filara głównego przymocowana jest pionowa rama stalowa, na której opiera się przegubowo rama pozioma przeciwwagi zakończona stalową skrzynią balastu wypełnioną betonem. Przęsło ruchome i rama przeciwwagi połączone są za pomocą wieszaków przegubowych. Podstawowa zasada działania oparta jest na równoważeniu przez balast ramy poziomej ciężaru własnego przęsla zwodzonego. Napęd z silnika przenoszony był przez wały i przekładnie na koła zębate znajdujące się w nogach ramy pionowej. Na kołach zębatych oparto listwy w postaci drabinek. Podczas obrotu kół zaczepione o ich zęby listwy przesuwają się, ciągnąc przęsło do góry. Od roku 1965 most podnoszony był ręcznie (wymontowano silniki z komory maszynowni), a w 1981 r. rozmontowano też napęd ręczny na podstawie ekspertyzy stwierdzającej zużycie przegubów. Od tego czasu most nie jest podnoszony.

Rybina, gm. Stegna.

Most kolejowy obrotowy w ciągu linii kolei wąskotorowej nad rzeką Szkarpawą. Most kolejowy z obrotowym przęsłem w miejscowości Rybina powstał około 1935 r. w miejscu wcześniejszej, drewnianej konstrukcji zwodzonego mostu kolejowego. Stanowi on jedno z urządzeń będących elementem trasy żuławskiej kolejki wąskotorowej, która powstała w latach 1901 - 1905.

Most położony jest w odległości ok. 300 m na zachód od drogi Nowy Dwór Gdański - Stegna i dwóch mostów drogowych z przęsłami zwodzonymi na Szkarpawie i Wiśle Królewieckiej. Zbudowany jest z trzech przęseł, z których jedno posiada konstrukcję zwodzoną poprzez obrót wokół osi pionowej filara. Konstrukcję przęsla zwodzonego stanowią dwa dźwigary blachownicowe, nitowane, o zmiennej wysokości w strefie przypodporowej. Konstrukcja pomostu składa się z rusztu zbudowanego z poprzecznicy i podłużnic. Jezdnia kolejowa wąskotorowa ułożona jest z podkładów drewnianych na podłużnicach. Most ograniczony jest obustronnymi barierami metalowymi z kątowników. Podpory mostu wykonane są z betonu na ruszcie z pali drewnianych. Filar na planie

wieloboku zbliżonego do koła, ściany boczne wzmocnione stalową blachą - płyty łączone na nity. Otwieranie mostu dla żeglugi odbywa się poprzez obrót w poziomie wokół osi pionowej filara po uprzednim uniesieniu mostu nad łożyskami podporowymi i zwolnieniu go z rygli umieszczonych na podporach. Podnoszenie mostu wykonywane jest ręcznie, za pomocą systemu kół zębatach i zespołu przekładni. Po obrocie przęsło opiera się na podporach umieszczonych w nurcie rzeki, wspartych na stalowych palach. Całkowita długość mostu wynosi 50 m, szerokość pomostu - 4,20 m.

Most obrotowy w Rybinie na rzece Szkarpawie jest jednym z nielicznych na terenie Polski mostów kolejowych z ruchomym przęsłem, który zachował pierwotną konstrukcję i materiał.

Rychnowo Żuławskie 18-18a, gm. Nowy Dwór Gdański.

Zagroda złożona z domu, parku, bramy, dwóch obór, warsztatu i spichlerza. Dom wzniesiony w 1867 r., Park przydomowy z 4 ćw. XIX w., brama z ok. 1900 r., obora po stronie północnej z 1 ćw. XX w., obora po stronie południowej z pocz. XX w., budynek warsztatowy z 1 ćw. XX w., spichlerz z 1921 r. Wszystkie budynki gospodarcze wiernie odtwarzają układ poprzedniej zabudowy gospodarczej i inwentarskiej.

Dom drewniany, zrębowy, na kamiennie-ceglanej podmurówce, jedno- kondygnacyjny, z użytkowym, dwukondygnacyjnym poddaszem, podpiwniczony, kryty dwuspadowym dachem (dachówka esówka). Elewacje boczne zwieńczone profilowanym gzymsem, w elewacjach wzdłużnych ostatki belek stropu ozdobnie wykończone, naroża budynku opilastrowane. Okna dwupoziomowe, dwudzielne 10-polowe, w profilowanych opaskach, z trójkątnymi naczółkami, z okiennicami. W elewacji zachodniej drewniana, przeszklona weranda, w elewacji wschodniej otwarty drewniany ganek.

Spichlerz, obory i warsztat wzniesione z cegły silikatowej z detalami architektonicznymi z czerwonej cegły licówki. Spichlerz trójkondygnacyjny, kryty dwuspadowym dachem o niskim kącie nachylenia połaci. Obory i warsztat jednokondygnacyjne, kryte dachami dwuspadowymi. Obora od strony północnej w bardzo złym stanie technicznym – bez dachu.

Stawiec, gm. Nowy Dwór Gdański.

Cmentarz menonicki z poł. XVIII w.

Założony na planie prostokąta, zajmuje obszar 0,81 ha. Podzielony na dwie części aleją lipową. W kwaterze w narożniku pn.-wsch. znajdował się niegdyś dom modlitwy (Bettenhause) wzniesiony w roku 1768, pozostałością po nim jest wyniesienie i kamienie ułożone wzdłuż fundamentów. Ocalałe nagrobki są orientowane, przeważającą ilość stanowią stele, z inskrypcjami na awersie i rewersie. Inne spotykane tu formy nagrobków to: podstawy pod tablice inskrypcyjne w formie ściętych pni i podstawy pod żeliwne krzyże. Układ zieleni wysokiej jest znacznie zniszczony, mimo to przetrwało tu wiele pierwotnych nasadzeń oraz późniejszych XIX-wiecznych uzupełnień, stanowią je drzewa z alei oraz wzdłuż północnej i wschodniej granicy.

Stegna ul. Gdańska 1, gm. *loco*.

Plebania – budynek wzniesiony w 1 poł. XIX w. , ustawiony kalenicowo w stosunku do ulicy.

Drewniany, otynkowany, założony na planie prostokąta, jednokondygnacyjny, z mieszkalnym poddaszem, podpiwniczony. Wysoki, dwuspadowy dach pokryty holenderką. Ściany wzdłużne zwieńczone profilowanymi gzymsami. Okna wysokie, prostokątne, dwuskrzydłowe, sześciopole, ujęte ozdobnymi, profilowanymi obramieniami. Na osi elewacji północnej późniejszy przedsiónek, przekryty dachem dwuspadowym. Wewnątrz drzwi główne do budynku o klasycystycznym wystroju. Zachowany oryginalny wystrój wnętrza z wyjątkiem czarnej kuchni.

Stegna ul. Gdańska 20, gm. *loco*.

Kościół parafialny p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa zbudowany w latach 1681-1683, orientowany, założony na planie wydłużonego prostokąta, salowy, zamknięty trójbocznie, od północy zakrystia (późniejsza, zapewne z XVIII w.), od południa kruchta, od zachodu dostawiona wieża. Prezbiterium ceglane, nawa, kruchta południowa i wieża w konstrukcji ryglowej, wypełnionej cegłą licówką. Zakrystia ceglana, otynkowana. Dachy korpusu głównego, zakrystii i kruchty południowej kryte dachówką holenderką, hełm wieży – blachą. Wnętrze kryte stropem zwierciadlanym, z desek oklejonych płótnem, polichromowanym. Nad kruchtą południową mała empora.

Stegna, ul. Gdańska 66, gm. *loco*.

Budynek powstał w 2 połowie XIX w. Drewniany, w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, na kamienno-ceglanej podmurówce. Założony na planie prostokąta z pięcioosiową, ryglową facją (wystawką) w elewacji frontowej (południowej). Jednokondygnacyjny, z użytkowym poddaszem, dach stromy, dwuspadowy kryty dachówką holenderką. W elewacji frontowej wtórnie wybite witryny. Wnętrze dwutraktowe, układ wnętrz przebudowany. Okna ujęte drewnianymi opaskami. Stolarka okienna wtórna, okna w facjacie naśladują pod względem formy okna historyczne.

Stegna – Cisewie 6, gm. *loco*.

Zagroda zbudowana w 1801 r. Składa się z budynku mieszkalnego i połączonego z nim skrzydła gospodarczego (obory i stodoły) ustawionych w jednym rzędzie, pod wspólnym dwuspadowym dachem, krytym trzcina. Dom przebudowany częściowo w połowie XIX w., remontowany po 1945 r. Drewniany, odeskowany, prostokątny w planie, podpiwniczony od strony północnej. Ściany wzdłużne północna i południowa zwieńczone, drewnianym, profilowanym gzymsem, podtrzymywanym przez drewniane, dekoracyjne konsole – ostatki belek stropowych, wypuszczonych przed lico ściany. Otwory okienne prostokątne, okna dwuskrzydłowe, sześciopółowe, w opaskach, od podwórza ze starymi, płycinowymi okiennicami, Naroża domu ujęte drewnianymi boniami. Od frontu, w głównym wejściu do budynku – w szerokim, gładkim obramieniu osadzone bogate, klasycystyczne dwudzielne drzwi „połówkowe”, ozdobione żłobkowanymi płycinami, motywem meandra i palmet, ze starymi okuciami. W nadprożu wyryty napis „ANNO 1801” i stylizowany, nieczytelny monogram. Szczyt wschodni przebudowany ok. poł. XIX w. – drewniany, odeskowany w układzie pionowym, listwowym, z dekoracyjnym, ażurowym zwieńczeniem, mieści dwa prostokątne, sześciopółowe okna, flankowane przez dwa małe okienka w formie ćwierćkoli, dolne krawędzie desek szczytu ozdobione fryzem ząbkowym. Pierwotny układ wnętrza zachowany bez zmian, z podwójną sienią i czarną kuchnią z kominem. Wszystkie pomieszczenia pokryte drewnianym, belkowym stropem z pocz. XIX w., z sieni do kuchni – okno o łukowatym, barokowym profilu. W dużej izbie intarsjowana, ozdobna szafka ścienna oraz ceramiczny empirowy piec, bogato zdobiony figurkami orłów, herm, wazonami kwiatowymi, fryzami akantowymi, kimationem itd. W izbach mieszkalnych i sieni zespół podwójnych dwuskrzydłowych drzwi płycinowych. Z sieni przejście do obory.

Stobiec, gm. Stegna.

Most drogowy zwodzony na rzece Tui (Tudze) w ciągu drogi lokalnej Tujsk – Chełmek.

Most położony na zachód od wsi Stobiec, rozpięty nad końcowym odcinkiem rzeki Tui, ok. 2 km od jej ujścia do Szkarpawy. Most ruchomy w Stobcu powstał ok. 1934 r. i posiada nieco odmienną konstrukcję, a także sylwetkę niż inne mosty ruchome z tego okresu budowane na Żuławach. Całkowita długość mostu wynosi 40,74 m, szerokość – 5,78 m; posiada on 3 przęsła o różnej konstrukcji. Przęsło wsch. jest konstrukcją żelbetową belkowo-płytową, składającą się z trzech dźwigarów i dwóch poprzecznicy; przęsło zach. jest konstrukcją zespoloną o rozpiętości ok. 15,50 m, składającą się z czterech dźwigarów podpierających żelbetową płytę. Przęsło środkowe mostu jest konstrukcją stalową, zwodzoną, o długości 7,80 m; konstrukcję stanowi pięć dźwigarów stalowych połączonych z czterema poprzecznicami; na dźwigarach leży drewniana konstrukcja jezdni i chodników. Przęsło ruchome jest konstrukcją wolnopodpartą; na filarze zamocowana jest pionowa rama składająca się z dwóch nóg i rygla oraz poziomej kratownicy przymocowanej do ramy; do ramy przymocowana jest pionowa ażurowa konstrukcja, w której porusza się przeciwwaga wypełniona pakietem płyt. Przęsło ruchome i

rama przeciwwagi połączone są za pomocą stalowej linki. Podstawowa zasada działania oparta jest na równoważeniu przez przeciwwagę ciężaru własnego przęsła zwodzonego. Napęd przenoszony był przez zespół przekładni ślimakowej i koło zębate na wał pionowy umieszczony w nodze ramy, a następnie przez zespół przekładni na wał poziomy, który poruszał dwa bębny; bęben obracając się nawijał linkę zamocowaną do przęsła i odwijał jednocześnie linkę przeciwwagi. Most w Stobcu posiadał napęd elektryczny z możliwością zamiany na ręczny. Obecnie silnik jest zdemontowany, a mechanizm unoszący skorodowany i częściowo zdewastowany (brak części linek stalowych).

Stobna 5, gm. Nowy Dwór Gdański.

Budynek mieszkalny dawnej zagrody holenderskiej typu wzdłużnego założonej w 1888 r.

Dom wzniesiony z bali drewnianych, w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, na podwalinie kamiennie-ceglanej. Wybudowany na planie prostokąta, trójtaktowy z przechodnią sienią, jednokondygnacyjny, z dwukondygnacyjnym poddaszem użytkowym krytym dachem dwuspadowym (dachówka holenderka). Ściany wtórnie oszalowane deskami w układzie pionowym. Otwory okienne olistwowane, okiennice niezachowane. We wnętrzu zachowana oryginalna stolarka drzwiowa oraz kolorystyka i opracowanie ścian w izbach mieszkalnych, a także dwa piece kaflowe.

Sztutowo, ul. Gdańska, gm. loco.

Most drogowy zwodzony na Wiśle Królewieckiej w ciągu drogi państwowej nr 09171.

Most położony na południe od wsi Sztutowo, rozpięty nad końcowym odcinkiem Wisły Królewieckiej ok. 3 km od jej ujścia do Zalewu Wiślanego. Most ruchomy w Sztutowie powstał ok. 1934 r. i jest zbliżony konstrukcją, a także sylwetą do innych mostów ruchomych z tego okresu budowanych na Żuławach. Całkowita długość mostu wynosi 43,20 m, szerokość – 7,60 m, posiada on 5 przęseł o różnej rozpiętości.

Przęsło środkowe jest konstrukcją stalową, zwodzoną, pozostałe są żelbetowe. Konstrukcję przęsła zwodzonego stanowią dwa dźwigary blachownicowe złożone ze środkika oraz pasów - dolnego i górnego. Dźwigary połączone są za pomocą nitów z trzema poprzecznikami, pomiędzy którymi sześć podłużnie stężonych wiatrownicami. Na podłużnicach zamocowane są belki i pomost drewniany stanowiący jezdnię mostu. Pozostałe przęsła stanowią konstrukcje żebrowo - płytową, żelbetową, nawierzchnia jezdni pokryta jest asfaltem. Przęsła oparte są na filarach posadowionych na drewnianych palach wbitych w dno i brzegi rzeki. W środkowym filarze umieszczono komorę maszynowni. Do filara głównego przymocowana jest pionowa rama stalowa, na której opiera się przegubowo rama pozioma przeciwwagi zakończona stalową skrzynią balastu wypełnioną betonem. Przęsło ruchome i rama przeciwwagi połączone są za pomocą wieszaków przegubowych. Podstawowa zasada działania oparta jest na równoważeniu przez balast ramy poziomej ciężaru własnego przęsła zwodzonego. Napęd z silnika przenoszony był przez wały i przekładnie na koła zębate znajdujące się

w nogach ramy pionowej. Na kołach zębatych oparto listwy w postaci drabinek. Podczas obrotu kół zaczepione o ich zęby listwy przesuwają się, ciągnąc przęsło do góry. Most w Sztutowie, podobnie jak identyczny w konstrukcji most w Rybinie posiadał napęd elektryczny z możliwością zamiany na ręczny.

Sztutowo, ul. Gdańska 31, gm. *loco*.

Dom z budynkiem gospodarczym z ok. 1901 r., bez cech stylowych. Dom murowany z cegły, tynkowany, na rzucie prostokąta, z gankiem wejściowym od południa, drewnianą werandą na osi elewacji ogrodowej i aneksem wejściowym przy szczycie wschodnim. Budynek jednokondygnacyjny z poddaszem użytkowym, nakryty stromym dachem dwuspadowym, kryty dachówką holenderką. na osi elewacji frontowej dwuosiowa facjata, nakryta dachem dwuspadowym, zwieńczona trójkątnym szczytem zdobionym gzymsem kroksztynowym i małymi sterczynami. Analogiczny detal występuje w obu szczytach budynku. Od strony podwórza w połaci dachu dwie lukarny. Elewacja zdobiona płaskim gzymsem kordonowym. Wnętrze dwutraktowe. Za budynkiem mieszkalnym usytuowany drewniany budynek gospodarczy. Wzniesiony na rzucie prostokąta, kryty dachem dwuspadowym (dachówka holenderka), ściany odeskowane w układzie poziomym, narożniki opilastrowane.

Sztutowo, ul. Muzealna 6, gm. *loco*.

Hitlerowski obóz koncentracyjny Stutthof rozpoczął działalność 2.09.1939 r. i działał do 9.05.1945 r. Położony u nasady Mierzei Wiślanej w odległości 300 m na zachód od zabudowań wsi Sztutowo. W skład byłego obozu wchodzi: część SS-mańska – pd.-wsch. fragment terenu z obiektami: wartownią, komendanturą, garażami, budynkiem gospodarczym, barakiem administracyjnym – kantyną, barakiem administracyjnym – Rapportabteilung, psiarnią, willą komendanta obozu, bunkrami ziemnymi w skarpie pd., budynkiem ogrodnictwa, ogrodzeniem. Stary Obóz – obejmuje pd.-wsch. fragment terenu z następującymi budynkami: blokiem kobiecym, blokiem VIII i VIII a, komorą gazową, krematorium, fundamentami nieistniejących baraków, ogrodzeniem z wieżami strażniczymi i bramami. Nowy Obóz – północna część terenu z 21 blokami – pomnikami w miejscach niezachowanych baraków. Tereny fabryczne – teren pn.-wsch. obozu z trzema halami dawnych Niemieckich Zakładów Zbrojeniowych. Nowa Kuchnia – obiekt gospodarczy usytuowany w pn.-zach. części terenu. Obszar dawnego obozu położony jest pomiędzy szosą Stegna – Sztutowo na południu, a nieutwardzonym duktem leśnym od pn. Od szosy prowadzą dwie drogi dojazdowe do obozu. Układ komunikacyjny wewnętrzny stanowią trzy osie – dwie równoległe na linii wsch.-zach. i trzecia boczna na linii pn.-pd. Na północ od duktu leśnego północnego znajduje się Stos Całopalny. Zieleń wysoka na terenie byłego obozu składa się z lasów sosnowych otaczających obóz od północy i zachodu. Od wschodu przylega pasmo drzew liściastych, od południa las mieszany z nasadzeniami sosnowymi na szczycie skarpy. Wewnątrz obozu zachowane pojedyncze nasadzenia.

zakrystia. Niewydzielone prezbiterium i wieża oskarpowana, ceglane podobnie jak przedsionek i zakrystia. Nawa konstrukcji ryglowej, wypełnionej cegłą. Dach dwuspadowy, kryty dachówką mnich-mniszka. Szczyt wschodni schodkowy, dekorowany sterczynami i wysmukłymi, tynkowanymi blendami. Wnętrze kryte stropem kolebkowym z desek, polichromowane.

Żuławki 6, gm. Stegna. Dom podcieniowy wzniesiony w 1825 r., gruntownie remontowany w 1968 r., założony na planie prostokąta, drewniany, parterowy, wsparty na ceglanej podmurówce, częściowo podpiwniczony, z wysokim, dwuspadowym dachem krytym holenderką. Pośrodku dłuższej ściany frontowej pn.-zach. usytuowany sześciostłupowy podcień, dźwigający na wysokości 2 kondygnacji wystawkę zbudowaną w konstrukcji szkieletowej, wypełnionej cegłą, z trójkątnym odeskowanym szczytem. Układ rygli w podcieniu regularny, szachownicowy, prześwity zdobione bogato wycinanymi mieczami, charakterystyczny dla żuławskich domów podcieniowych z 1 poł. XIX w. drewniany, profilowany gzyms załamujący się w podcieniu. W nadprożu głównego wejścia napis z datą budowy „Peter EPP Bauherr AKBM Anno 1825”. Szczyty boczne odeskowane, od strony pd.-zach. – z pierwotnym półokrągłym oknem w zwieńczeniu, pozostałe otwory okienne w szczytach – prostokątne, sześciopolowe, z gzymsami nad- i podokiennymi. Okna przyziemia dwuskrzydłowe, ośmiopolowe, ze starymi okiennicami. Od strony podwórzowej – nowa weranda dobudowana w 1968 r. w miejsce pierwotnego podcienia gospodarczego. Wnętrze przekryte drewnianym, belkowym stropem, zachowane w pierwotnym, niezmienionym układzie, z sienią, czarną kuchnią ze starym przewodem kominowym oraz drewnianą klatką schodową. Drzwi główne do budynku od strony pn.-zach. – klasycystyczne, dwudzielne, płycinowe, w szerokim, gładkim obramieniu zdobione rozetami i kostką. Podobne w charakterze, jednak skromniejsze w detalu drzwi do pomieszczeń gospodarczych tylnej sieni oraz ścienna szafka w szczytowym pokoju kondygnacji strychowej.

Żuławki 32/33, gm. Stegna.

Dom podcieniowy w Żuławkach został wzniesiony w 1797 r., dla ówczesnego właściciela Corneliusa Froese, jako wolnostojący budynek drewniany o ścianach w konstrukcji wieńcowej, wchodzący w skład zagrody żuławskiej. W 1851 r. został przebudowany przez Jacoba Dicka, z dostawieniem podcienia frontowego, wykonanego w konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą. Obiekt zachował pierwotną bryłę, kompozycję elewacji, większość detalu i wyposażenia oraz czytelną pierwotną dyspozycję przestrzeni, z niewielkimi zmianami w układzie wnętrza. Budynek został wzniesiony na ceglany cokole, o ścianach obwodowych w konstrukcji wieńcowej, obustronnie, poziomo odeskowanych oraz szczytach szalowanych pionowo. Fragment ściany pn. współcześnie przemurowany cegłą i otynkowany. Konstrukcja szkieletowa podcienia o geometrycznym układzie rygli łączonych kółkami, z krzyżowymi zastrzałami przy narożnikach; pola wypełnione cegłą holenderką. Kolumny podcienia drewniane, na

cokołach, z bazami i głowicami w formie półwałków rozdzielonych wkłeskami, o wielobocznych trzonach, łączone ciesielsko opracowanymi mieczami, wspierającymi uproszczone belkowanie. Parterowy, przykryty wysokim dachem dwuspadowym, ustawionym kalenicowo, z piętrowym podcieniem frontowym wspartym na sześciu kolumnach, z odrębnym dachem dwuspadowym w układzie szczytowym.

Korpus budynku założony na rzucie prostokąta, z czytelnym pierwotnym układem wnętrza, 2- i 3-traktowym, o centralnie umieszczonej, murowanej, czarnej kuchni, wielkiej izbie w narożniku pn.-wsch., a także dwóch sieniach przesuniętych wobec siebie osiowo: reprezentacyjnej od frontu i gospodarczej w trakcie tylnym.

Elewacje rozwiązane symetrycznie i osiowo, ujęte w narożach obustronnymi pilastrami, zwieńczone okazałym, profilowanym gzymsem podokapowym, obiegającym cały budynek. Płaszczyzny elewacji akcentowane profilowanymi obramieniami prostokątnych okien; w szczytach korpusu okienka półkoliste. W większości zachowane okna skrzynkowe, 6-polowe, ze skrzydłami na zawiasach kątowych, zaopatrzone w płycinowe okiennice; półkoliste okienka szczytów o promienistych szczeblinach.

Żuławki 42, gm. Stegna

Kościół p.w. Narodzenia NMP zbudowany w l. 1840-1841, w stylu neogotyckim przez inspektora budowlanego Klopscha z Malborka. Murowany z cegły w wążku krzyżkowym, orientowany, wzniesiony na planie prostokąta prostokątną kruchtą od zachodu. Naroża kościoła ujęte płaskimi szkarpami zakończonymi górami ośmiobocznymi sterczynami zwieńczonymi stożkowymi daszkami. Otwory okienne ostrołukowe w schodkowych ościeżach. W szczycie zachodnim okrągły otwór okienny. Wnętrze jednoprzestrzenne z prezbiterium zaakcentowanym małymi zakrystiami po obu bokach. Bryła kościoła jednorodna, kryta dwuspadowym dachem z drewnianą ośmioboczną sygnaturką od zachodu. Pokrycie dachu dachówka holenderka.

Żuławki 64, gm. Stegna.

Dom podcieniowy, wzniesiony w 1803 r. przez znanego na Żuławach budowniczego Piotra Loewena. Budynek na rzucie prostokąta, drewniany, na ceglanej podmurówce, jednokondygnacyjny, z użytkowym, dwukondygnacyjnym poddaszem, podpiwniczony, z wysokim dwuspadowym dachem, krytym holenderką. Pośrodku ściany frontowej usytuowany głęboki podcień, wsparty na ośmiu drewnianych słupach, dźwigających na wysokości drugiej kondygnacji wystawkę o konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą. Szczyty ścian bocznych drewniane, odeskowane, listwowane. Wszystkie elewacje zwieńczone profilowanym gzymsem, ostatki belek stropowych wychodzące przed lico ścian wzdłużnych służą jako konsole, naroża budynku opilastrwane. Okna dwuskrzydłowe, 6-polowe, w drewnianych opaskach. Zachowany zabytkowy układ wnętrza.

Żuławki 75, gm. Stegna.

Dom podcieniowy. Zbudowany w 1859 r., gruntownie remontowany w latach 1970-1971, również ostatnio. Założony na planie prostokąta, drewniany, odeskowany, parterowy, na ceglanej podmurówce, częściowo podpiwniczony, z wysokim dwuspadowym dachem, krytym dachówką zakładkową. Przy zachodniej ścianie frontowej usytuowany podcień o konstrukcji wieńcowej, wsparty na 6 kolumnach tokańskich. Szczyt podcienia oszalowany w układzie pionowym, z bogato zdobionym okapem, o ażurowo wyciętych dolnych partiach desek, w zwieńczeniu szczytu półokrągłe okno. Szczyty boczne odeskowane. Okna 8-polowe, w drewnianych opaskach, z trójkątnymi naczółkami i okiennicami. W nadprożu głównego wejścia data „1859 C.C.” Od wschodu do budynku przylega drewniany podcień gospodarczy.

Żuławki 79, gm. Stegna.

Dom w układzie wzdłużnym z budynkiem gospodarczo-inwentarskim od północy. Wzniesiony w 1860 r., w konstrukcji zrębowej, na wysokiej ceglanej podmurówce, kryty dachem wysokim, dwuspadowym z dachówką holenderką. W elewacji frontowej wschodniej oraz w elewacji zachodniej drewniany ganek, kryty dachem dwuspadowym. Naroża budynku opilastrowane. Szczyt w elewacji bocznej (południowej) licowany deskami, olistwowany, deski od dołu zdobione snycerskim ornamentem. Okna ujęte profilowanymi listwami, z trójkątnymi naczółkami. Stolarka okienna i drzwiowa współczesne – niezachowany pierwotny, historyczny wygląd.

Żuławki 80, gm. Stegna.

Zagroda holenderska typu wzdłużnego, wzniesiona w luźnej zabudowie, z 1859 r., składa się z budynku mieszkalnego, budynku inwentarskiego, stodoły, spichlerza i starodrzewu. Dom mieszkalny połączony z budynkiem inwentarskim, tradycyjnie usytuowany na terpie, szczytem do drogi, założony na planie wydłużonego prostokąta z czytelnie wydzieloną drewnianą częścią mieszkalną i murowaną częścią inwentarską. Przekryte odrębnymi dachami dwuspadowymi, część mieszkalna kryta dachówką esówką, część inwentarska papą. Dom wzniesiony z bali w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, na kamienno-ceglanym wysokim cokole, z węglami przysłoniętymi drewnianymi deskami naśladowującymi pilastry tokańskie. Teren zagrody domknięty od wschodu drewnianym budynkiem stodoły usytuowanym prostopadle do domu. Od południa murowany budynek spichlerza.

Żuławki, gm. Stegna.

Kaplica cmentarna wraz z cmentarzem ewangelickim. Kaplica wybudowana została w 1890 r. w stylu neogotyckim. Usytuowana w północnej części wsi, na wschód od głównej drogi. Jednokondygnacyjna, nakryta dachem dwuspadowym krytym blachą. Murowana z cegły, w wątku krzyżowym, na kamiennej podmurówce, wzniesiona na planie kwadratu, z wejściem od zachodu. Elewacje północna, południowa i południowa ślepe, na elewacji zachodniej osi środkowej ostrołukowy otwór wejściowy w profilowanych ościeżach., wypełniony w górnej części ażurową, żeliwną kratą w formie maswerku, w dolnej części dwuskrzydłowa żeliwna krata. Elewacje wschodnia i zachodnia zwieńczona profilowanym, ceramicznym gzymsem dekorowanym rozetami, na szczytach żeliwne sterczyny w kształcie pinakli, wsparte na wspornikach dekorowanych wykonaną w tynku płyciną, z umieszczoną w środku ceramiczną rozetą. Naroża kaplicy flankowane pilastrami, głowice pilastrów dekorowane analogicznie jak wsporniki w szczytach, dawniej powyżej gzymsu nad pilastrami umieszczone były sterczyny zwieńczone żelaznymi, ażurowymi krzyżami.

Żuławki i Drewnica, gm. Stegna.

Układ ruralistyczny usytuowany na przeciwnych brzegach rzeki Szkarpawy. Teren, na którym rozlokowane są obydwie wsie był zasiedlony bardzo wcześnie, jednakże ze względu na zalewowy charakter tej części łądu nie było to osadnictwo zorganizowane. Zmiana nastąpiła w poł. XIV w. kiedy to obwałowano rzekę Szkarpawę, stwarzając tym samym podstawy do osadnictwa

na szerszą skalę. W 1352 r. lokowana została wieś Żuławki (niem Fürstenwerder), w tym samym przypuszczalnie czasie lokowana została wieś Drewnica (niem. Schönbaum), jednak dokument lokacyjny nie zachował się. Pierwsza wzmianka o sołtysie wsi Drewnica pochodzi z 1364 r. Obie wsie lokowane były na prawie chełmińskim. Wcześniejsze osiedlanie się ludności na tym terenie spowodowało, że zarówno Żuławki jak i Drewnica nie były lokowane na surowym korzeniu. Wieś Drewnica, która pierwotnie należała do komturii gdańskiej, w latach 1370-1380 należała już, wraz ze wsią Żuławki, do komturii malborskiej. Rozdział nastąpił po wojnie trzynastoletniej, kiedy to król Kazimierz Jagiellończyk przekazał Drewnicę wraz z Żuławkami Gdańskimi i Mierzeją dla miasta Gdańska. Żuławki jako dobro królewskie znalazły się w obrębie ekonomii malborskiej. W 2 poł. XVI w. z ekonomii malborskiej wydzielono dzierżawę, którą stanowiły wsie Niedźwiedzica, Żuławki i Nowa Kościenica. Dzierżawcami tych wsi byli przeważnie mieszczanie gdańscy. Oni też przez cały czas zarządzali wsią Drewnicą. Warunki hydrograficzne terenu, na którym rozlokowały się obie wsie, niezmiennie przez stulecia, uległy radykalnym zmianom w końcu XIX w., a ściślej w 1895 r., kiedy to wykonano przekop Wisły. Rozdzielił on Wisłę Gdańską i Wisłę Elbląską (Szkarpawę), zmieniając zasadniczo warunki przestrzenne terenu i wsi. Ukształtowanie przestrzenne wsi Żuławki klasyfikuje ją

w typie tzw. ulicówek. Wieś Drewnica obecny kształt przestrzenny uzyskała w wyniku połączenia się trzech jednostek osadniczych: 1. wsi Drewnicy (Schönbaum), 2. rozciągającej się na południe od niej wsi określanej w języku niemieckim jako Letzkauerweide oraz 3. rozciągającej się na północny-zachód wsi określanej w języku niemieckim jako Schönbaumerweide. Jeszcze w aktach XX-wiecznych znajdują się wzmianki, że na terenie obecnej wsi Drewnica znajdowały się trzy wyżej wspomniane jednostki osadnicze. Zabudowa wsi, którą tworzyły obejścia (domy mieszkalne i budynki gospodarcze), karczmy oraz wiatraki do dnia dzisiejszego nasycona jest znaczną ilością obiektów zabytkowych.

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego powiatu. Analiza szans i zagrożeń.

SILNE STRONY	SŁABE STRONY
- atrakcyjne położenie powiatu pod względem krajobrazowym: charakterystyczny płaski krajobraz Żuław oraz pagórkowata, lesista Mierzej Wiślana z bogactwem plaż, - pasjonująca historia Żuław i Mierzei, - dobre rozpoznanie zasobów dziedzictwa kulturowego z terenu powiatu: wszystkie gminy na terenie powiatu posiadają gminne ewidencje zabytków – łącznie 1329 obiektów i zespołów zabytkowych, - stosunkowo duża ilość obiektów zabytkowych: liczba obiektów i zespołów zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków to 107, - różnorodność obiektów zabytkowych od zabytków sakralnych, poprzez tradycyjne budownictwo mieszkaniowe i gospodarcze, po zabytki techniki i hydrotechniki, - znaczne zasoby zabytków archeologicznych o unikatowym charakterze na tle regionu i kraju (osady i cmentarzyska w Lubieszewie w gminie Nowy Dwór Gdański oraz osady bursztyniarskie w Wybicku i Niedźwiedziówce w gminie Stegna) - aktualne programy wspierania ochrony zabytków (PONZ) w mieście i gminie Nowy Dwór Gdański, w gminach Stegna i Sztutowo, - rozwinięta baza noclegowa dla potrzeb turystyki i agroturystyki, - bogactwo kulturowe Żuław i Mierzei, - korzystny układ szlaków komunikacyjnych, - korzystne położenie geograficzne (bliskość aglomeracji Trójmiasta, Elbląga), - istnienie potencjalnej bazy dla agroturystyki, - uchwała w sprawie dofinansowania prac remontowych, konserwatorskich i renowacyjnych przy zabytkach.	- niewystarczająca promocja zasobów dziedzictwa kulturowego powiatu jako towaru turystycznego, - brak promocji zabytków archeologicznych, - niewystarczająca świadomość społeczna o konieczności należytego dbania o zabytki: zaniedbywanie tradycyjnych zabudowań olenderskich i wznoszenie nowych obiektów nienawiązujących pod względem formy i charakteru do tradycyjnego budownictwa żuławskiego, - brak aktualnych planów zagospodarowania przestrzennego na pełnych obszarach gmin, - brak świadomej polityki przestrzennej mającej na celu zachowanie unikatowego krajobrazu Żuław i kontynuacji charakterystycznych dla tego regionu form architektonicznych, - brak aktualnych programów wspierania ochrony zabytków (PONZ) w gminie Ostaszewo i gminie miejskiej Krynica Morska, - brak gotowych projektów budynków mieszkalnych i gospodarczych nawiązujących do miejscowej tradycji, które można by było wykorzystać przy realizacji kolejnych inwestycji.
SZANSE	ZAGROŻENIA
- położenie powiatu w pobliżu dużych ośrodków miejskich tj. Trójmiasto, Elbląg, - możliwość uzyskania środków pomocowych z UE na poprawę stanu zasobów dziedzictwa kulturowego, - wzrost zainteresowania inwestorów i ludności terenami pod względem atrakcyjności	- zły stan techniczny zabytków wpisanych do rejestru zabytków: willa przy ul. Teleexpressu 10 w Krynicy Morskiej, gospoda z częścią mieszkalną (ob. budynek mieszkalny) wraz ze starodrzewem w Jazowej, dom olenderski, ul. Podcieniowa 19 w Marynowach, dom podcieniowy w miejscowości Myszewko 4,

krajobrazu, - możliwość wykorzystania większej ilości imprez promocyjnych i kulturalno-folklorystycznych do rozpropagowania możliwości wypoczynkowych, - bliskość granicy UE jako czynnik wpływający na wzrost turystyki i agroturystyki, - poszerzenie tras turystycznych i szlaków o miejsca i obiekty zabytkowe, - rozbudowa baz turystycznych z wykorzystaniem obiektów i obszarów o wartościach historycznych i kulturowych, - realizacja polityki opieki nad zabytkami poprzez wspieranie działań mających na celu wpisanie do rejestru zabytków wytypowanych obiektów o wysokich walorach kulturowych, - współpraca z naukowcami zajmującymi się wykopaliskami związanymi z kulturą bursztyniarską w celu upowszechniania wiedzy na ten temat w postaci wystaw i opracowań mających na celu promocję i edukację, wytyczenie szlaków, utworzenie rezerwatu archeologicznego lub muzeum, organizowanie wystaw, - wytyczanie nowych szlaków związanych z turystyką wodną w oparciu o bogactwo zasobów wodnych: rzeki (Szkarpa, Tuja, Nogat), przekop Wisły, kanały, Zalew Wiślany, położenie nadmorskie.	zespół budynków fabryki i browaru Stobbego złożony z budynku magazynowo-produkcyjnego i produkcyjno-administracyjnego przy ul. 3 Maja 2 w Nowym Dworze Gdańskim, budynek administracyjno-produkcyjny przy ul. Morskiej 83 w Nowym Dworze Gdańskim, wieża ciśnień przy ul. Tuwima 5 w Nowym Dworze Gdańskim, zagroda składająca się z domu i spichlerza w miejscowości Nowa Cerkiew 28/29, dom podcieniowy w miejscowości Izbiska 12, stodoła w miejscowości Izbiska 13 dom w miejscowości Przemysław 63, - ograniczone możliwości pozyskania środków zewnętrznych na realizację zadań związanych z ochroną zabytków z uwagi na wysoką konkurencyjność innych powiatów i regionów, - niedostatek środków w regionie i kraju na wspomaganie działań mających na celu poprawę stanu zasobów dziedzictwa kulturowego, - malejące dotacje państwa na prowadzenie działalności z zakresu ochrony zabytków, - konkurencyjność powiatów sąsiadujących, - zagrożenie powodziowe zabytków położonych na terenach depresyjnych, - zagrożenia pożarowe zabytków drewnianych, - samowolne działania na zabytkach bez uzgodnień konserwatorskich, - silna presja inwestycyjna zwłaszcza w pasie nadmorskim i w mieście Krynica Morska, - rabunkowa eksploatacja bursztynu zagrażająca stanowiskom archeologicznym.
---	---

7. Założenia programowe

Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Nowodworskiego na lata 2018-2021 ma służyć ochronie, sukcesywnej rewaloryzacji i wykorzystaniu lokalnych zasobów dziedzictwa kulturowego do różnych dziedzin życia społecznego.

Ramy programowe Programu Opieki wyznaczają tezy problemowe, wskazujące na:

- ❖ umożliwienie finansowania i racjonalnego wykorzystania środków finansowych na utrzymanie krajobrazu kulturowego oraz ratowanie obiektów o szczególnych wartościach historycznych,
- ❖ wspieranie i kreowanie różnorodnych form i metod umożliwiających ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami – stymulowanie zasad partnerstwa oraz odpowiedzialności właścicieli obiektów o podstawowym znaczeniu dla dziedzictwa kulturowego na terenie Powiatu Nowodworskiego,
- ❖ podnoszenie walorów zabytkowych i wykorzystanie ich w promocji kultury i dla rozwoju turystyki w powiecie, a zwłaszcza jako czynnika wpływającego na rozwój gospodarczy powiatu,
- ❖ umożliwienie kreowania i realizowania lokalnych projektów związanych z kompleksowymi pracami konserwatorskimi i restauratorskimi oraz chroniącymi krajobraz kulturowy dla osiągnięcia zauważalnych i wymiernych efektów jakościowej zmiany,
- ❖ kreowanie modelu odpowiedzialności za zasoby dziedzictwa kulturowego w powiecie wśród mieszkańców i we władzach samorządowych,
- ❖ wspieranie aktywności lokalnej w działaniach mających na celu poszanowanie materialnego dziedzictwa oraz zachowanie własnej odrębności i tożsamości / kultura mniejszości narodowych/,
- ❖ poszukiwanie i wspieranie projektów związanych z kreowaniem i wdrażaniem nowych form opieki nad zabytkami i ich promocji (np. szlaki turystyczno-historyczne, ożywianie zabytków),
- ❖ włączenie kultury i dziedzictwa kulturowego w obszar interwencji i wsparcia zgodnie z zasadami planowania i wdrażania programów prorozwojowych, stosownie do oczekiwań mieszkańców powiatu poprzez uznanie znaczenia dziedzictwa kulturowego w rozwoju społeczno-ekonomicznym Powiatu Nowodworskiego.

Celem strategicznym Programu Opieki Nad Zabytkami Powiatu Nowodworskiego na lata 2018 – 2021 jest:

**ZACHOWANIE DZIEDZICTWA KULTUROWEGO
SŁUŻĄCE SPOŁECZNO-GOSPODARCZEMU ROZWOJOWI POWIATU**

Metodą do realizacji tak określonego celu będzie:

Jakościowe i ilościowe powiększenie form ochrony zabytków i opieki nad zabytkami stosowanych przez władze powiatu przy wykonywaniu zadań własnych realizowanych na rzecz lokalnego środowiska: infrastruktury podstawowej, społecznej oraz lokalnej społeczności (zasobów ludzkich).

Cel będzie realizowany w ramach trzech Priorytetów:

- I. ZARZĄDZANIE DZIEDZICTWEM KULTUROWYM POWIATU**
- II. OCHRONA KRAJOBRAZU KULTUROWEGO POWIATU**
- III. POPULARYZACJA I DOKUMENTACJA WALORÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO POWIATU**

Priorytet I: ZARZĄDZANIE DZIEDZICTWEM KULTUROWYM POWIATU	
 kierunki działań	 zadania
1. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych 2. Podejmowanie działań umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami	• współpraca z gminami w zakresie opracowania projektów rewaloryzacji przestrzeni publicznych, • podejmowanie starań o uzyskanie środków zewnętrznych na rewaloryzację zabytków będących własnością powiatu, • prowadzenie prac remontowo-konserwatorskich przy obiektach zabytkowych stanowiących własność powiatu (w ramach opracowanego planu remontów), • rewaloryzacja zespołów zabytkowej zieleni – parków stanowiących własność powiatu (w ramach opracowanego planu rewaloryzacji), • opracowanie planu systematycznych kontroli stanu utrzymania i sposobu użytkowania obiektów zabytkowych znajdujących się w zasobach powiatowych, • dofinansowanie prac rewaloryzacyjnych przy obiektach nie będących własnością powiatu poprzez udzielanie dotacji na prace remontowo-konserwatorskie przy zabytkach ruchomych i nieruchomych na podstawie stosownej uchwały, • wspieranie działań związanych z zabezpieczeniem obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (montaż instalacji przeciwpożarowej i alarmowej, zabezpieczeń przeciw włamaniom, znakowanie i ewidencjonowanie zabytków ruchomych itp.), • współpraca z urzędami pracy w zakresie prowadzenia bieżących prac pielęgnacyjnych, porządkowych i zabezpieczających na terenach objętych ochroną, • wspieranie szkolenia osób bezrobotnych w rzemiosłach związanych z tradycyjną sztuką budowlaną w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki, • wsparcie utrzymywania na rynku pracy zanikających rzemiosł i zawodów w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki i Funduszu Pracy, • wspieranie rozwoju gospodarstw agroturystycznych w zabytkowych obiektach budownictwa drewnianego oferujących wypoczynek i rozrywkę (regionalne potrawy, zwyczaje itp.) oparte na miejscowych tradycjach, • wspieranie rozwoju regionalnych izb pamięci, skansenów itp., • utworzenie parku archeologicznego poświęconego zabytkom archeologicznym związanym z eksploatacją bursztynu

Priorytet II: OCHRONA KRAJOBRAZU KULTUROWEGO POWIATU	
 kierunki działań	 zadania
1. Rozszerzenie zasobu i ochrony środowiska kulturowego powiatu	• konsekwentne wdrażanie zapisów dokumentów programowych w odniesieniu do zabytków i krajobrazu kulturowego powiatu, • egzekwowanie zapisów dotyczących działalności inwestycyjnej na obszarach objętych ochroną określonych w dokumentach programowych odnoszących się do zabytków (głównie w zakresie wysokości zabudowy, jej charakteru i funkcji), • walka z samowolami budowlanymi na obszarach objętych ochroną konserwatorską.
Priorytet III: PROMOCJA, EDUKACJA I DOKUMENTACJA WALORÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO POWIATU	
 kierunki działań	 zadania
1. Edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym 2. Promocja dziedzictwa kulturowego	• udostępnienie informacji o zabytkach powiatu na stronie internetowej powiatu, • utworzenie powiatowego systemu informacji i promocji (bazy danych) środowiska kulturowego, • opracowanie <i>mapy zabytków powiatu</i>, jako formy promocji w porozumieniu z gminami, • wspieranie i współpraca z gminami w zakresie organizowania konkursów, wystaw i innych działań edukacyjnych, • wspieranie i współpraca z gminami w zakresie inicjowania i organizacji obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa na obszarze powiatu, • wydawanie i wspieranie działań związanych z wydawaniem publikacji (w tym folderów promocyjnych, przewodników) poświęconych problematyce dziedzictwa kulturowego powiatu, • wspieranie i współpraca z gminami w zakresie wprowadzenia i upowszechniania tematyki ochrony dziedzictwa kulturowego do systemu edukacji przedszkolnej i szkolnej poprzez wspieranie i organizowanie zajęć edukacyjnych, • wspieranie i współpraca z gminami w zakresie opracowywania prac studialnych (studia historyczno-urbanistyczne, studia krajobrazowe, katalogi typów m.in. zabudowy regionalnej, detalu architektonicznego, nekropolii), • wspieranie i współpraca z gminami w zakresie wykonywania inwentaryzacji architektoniczno-konserwatorskiej zagrożonych obiektów zabytkowych oraz wykonywanie badań i dokumentacji zabytków archeologicznych, • opracowanie szlaków turystycznych (pieszych, rowerowych, samochodowych) wykorzystujących walory środowiska kulturowego i zabytki archeologiczne, • organizowanie wystaw w oparciu o bogaty materiał z wykopalisk archeologicznych,

	• lokalizowanie tablic informacyjnych i znaków „zabytek prawem chroniony” w odniesieniu do zabytków nieruchomych i archeologicznych.
--	--

8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami

8.1 Instrumenty prawne

Problematyka zachowania dziedzictwa kulturowego zostanie uwzględniona przez władze powiatu przy uchwalaniu przepisów prawa miejscowego.

8.2 Instrumenty koordynacji

Realizacja Programu wymaga współpracy z instytucjami ochrony zabytków różnych szczebli, w tym współpracy z Muzeum Żuławiński Park Historyczny, Państwowym Muzeum Stutthof w Sztutowie, Państwowym Muzeum Zalewu Wiślanego w Kątach Rybackich oraz diecezją elbląską i parafiami z terenu Powiatu Nowodworskiego i właścicielami obiektów zabytkowych.

8.3 Instrumenty finansowe

Podstawowym narzędziem finansowym będą dotacje celowe udzielane na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (na podstawie uchwały nr XXIV/167/2016 Rady Powiatu w Nowym Dworze Gdańskim z dnia 16 grudnia 2016 r. w sprawie zasad i trybu udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, znajdujących się na terenie Powiatu Nowodworskiego, Dz. Urz. Woj. Pom. z dnia 24 stycznia 2017 r. poz. 311).

Planowane jest również wykorzystanie funduszy unijnych oraz dostępnych dofinansowań samorządu województwa pomorskiego.

Samorząd zamierza ubiegać się o dofinansowanie na realizację projektów miękkich związanych z rozwojem zasobów ludzkich lub rozwojem obszarów wiejskich: na szkolenia, promocję, współpracę międzynarodową, tworzenie lokalnych oraz regionalnych produktów i marek turystycznych, tworzenie miejsc pracy związanych z dziedziną kultury, turystyki i edukacji. W tym wypadku, gdy wkład własny stanowi niewielki procent w stosunku do przyznawanych grantów (od 1,5 do 15 %), pozyskane środki będą w znaczący sposób wpływały na zwiększenie możliwości operacyjnych Powiatu.

8.4 Instrumenty społeczne

W działaniach Powiatu przewidywane jest prowadzenie działań z zakresu współpracy i współdziałania z właścicielami oraz użytkownikami zabytków (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi oraz spółkami), a także edukacja i informacja o dziedzictwie kulturowego Powiatu Nowodworskiego.

8.5 Instrumenty kontrolne

Zadania sformułowane w niniejszym programie przewidują stosowanie monitoringu jego realizacji w postaci monitoringu stanu środowiska kulturowego.

9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami

Za monitorowanie realizacji *Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Nowodworskiego na lata 2018-2021* odpowiada Zarząd Powiatu Nowodworskiego, który co dwa lata będzie przedstawiał Radzie Powiatu w Nowym Dworze Gdańskim sprawozdanie z realizacji programu.

Kryteria prowadzenia oceny realizacji programu opieki:

- poziom (w %) wydatków budżetu powiatu na ochronę i opiekę nad zabytkami,
- liczba i długość (w km) utworzonych szlaków turystycznych i ścieżek rowerowych,
- liczba zrealizowanych konkursów, wystaw i działań edukacyjnych na terenie powiatu,
- liczba przygotowanych/wydanych wydawnictw (w tym folderów promocyjnych, przewodników),
- liczba szkoleń/liczba osób biorących udział w szkoleniach związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego.

10. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami

10.1. Publiczne źródła finansowania

W celu właściwej i skutecznej ochrony zasobów kulturowych wykorzystane zostaną środki możliwe do zabezpieczenia z budżetu powiatu na ten cel, jak również w miarę możliwości prowadzone będą programy czerpiące z budżetów innych publicznych źródeł, tj.: Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji oraz województwa pomorskiego.

I. Powiat: w budżecie powiatu co roku zabezpieczane będą środki na zadania wynikające z niniejszego dokumentu.

II. Fundusze Samorządu Województwa Pomorskiego

Na podstawie Uchwały Nr 33/III/14 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 8 grudnia 2014 roku (Dz. Woj. Pom. z 13 stycznia 2015 r., poz. 55) w sprawie określenia zasad udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze województwa pomorskiego, Samorząd Województwa Pomorskiego przyznaje co roku dotacje celowe na prace przy zabytkach objętych ochroną konserwatorską na podstawie wpisu do rejestru zabytków województwa pomorskiego.

Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków może obejmować nakłady konieczne na:

- 1) sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich;
- 2) przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych;
- 3) wykonanie dokumentacji konserwatorskiej;
- 4) opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich;
- 5) wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami prawa budowlanego;
- 6) sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz;
- 7) zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku;
- 8) stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenia w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku;
- 9) odnowienie lub uzupełnienie tynków i detali architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego budynku kolorystyki;
- 10) odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności;
- 11) odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych drzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych;
- 12) modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe lub przynależności;
- 13) wykonanie izolacji przeciwwilgociowej;
- 14) uzupełnienie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach krajobrazowych;
- 15) działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu;
- 16) zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru, o których mowa w pkt. 7 – 15;

17) zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Dotacja może być udzielona na dofinansowanie nakładów koniecznych na wykonanie w danym roku budżetowym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

Dotacja może być udzielona w zależności od środków zaplanowanych w budżecie Województwa Pomorskiego, w wysokości do 50% nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.

W szczególnych przypadkach, jeżeli zabytek:

- 1) posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową;
- 2) wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych;
- 3) jeżeli stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy nim
 - dotacja może być udzielona do wysokości 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

Wnioski o dotację należy składać do dnia 30 października każdego roku poprzedzającego rok realizacji prac lub robót.

III. Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków

Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku co roku przyznaje dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków usytuowanym na terenie województwa pomorskiego.

IV. Programy Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego⁸⁷

W ramach prowadzonych przez MKiDN programów mogą być dofinansowywane zadania z zakresu kultury i ochrony zabytków.

1. Program „Ochrona zabytków”: celem jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.

2. Program „Wspieranie działań muzealnych”: celem jest wspieranie działalności w zakresie opieki konserwatorskiej nad muzealiami, archiwaliami i księgozbiorami, a także - prezentacji zbiorów w postaci atrakcyjnych poznawczo projektów wystawienniczych i wydawniczych.

3. Program „Kultura ludowa i tradycyjna”: celem jest wspieranie zjawisk związanych ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania.

4. Program „Ochrona zabytków archeologicznych”: celem jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych.

5. Program „Wspieranie opieki nad miejscami pamięci i trwałymi upamiętnieniami w kraju”: celem jest zaangażowanie w opiekę nad miejscami pamięci i trwałymi upamiętnieniami jak największej liczby różnych podmiotów, w celu zwiększenia wiedzy o historii naszego kraju,

⁸⁷ <http://www.mkidn.gov.pl/pages/strona-glowna/finansowanie-i-mecenat/programy-ministra/programy-mkidn-2018.php>
[strona Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 19.02.2018 r.];

zwłaszcza o jej najtrudniejszych i najbardziej skomplikowanych aspektach, i dzięki temu wzmocnienie świadomości obywatelskiej i postaw patriotycznych.

6. Program „Wspieranie samorządowych instytucji kultury – opiekunów miejsc pamięci”: celem jest wspieranie samorządów w zapewnianiu stabilnej opieki nad najważniejszymi miejscami pamięci, stanowiącymi materialne świadectwo wydarzeń kluczowych dla narodowej tożsamości.

Ministerstwo ogłasza co roku na swojej stronie internetowej (www.mkidn.gov.pl) rozpoczęcie naboru wniosków. Każdego roku termin naboru wyznaczony jest do 31 stycznia.

IV. Fundusz kościelny Ministerstwa Finansów⁸⁸

Kościelne osoby prawne mogą co roku ubiegać się o przyznanie dotacji z Funduszu Kościelnego na realizację w zadań z zakresu konserwacji i remontów obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej. Dotacje na wspomniany cel przeznaczane są na remonty i prace konserwatorskie zabytkowych obiektów sakralnych (w szczególności: remonty dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszanie i odgrzybianie, izolację, remonty i wymianę zużytej stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, wodnej, kanalizacyjnej, odgromowej). W szczególnie uzasadnionych przypadkach może nastąpić finansowanie z Funduszu Kościelnego remontu ruchomego wyposażenia obiektów sakralnych (takich jak np.: instrumenty muzyczne, dzwony) oraz stałych elementów wystroju wnętrz (takich jak np.: ołtarze, polichromie, freski, posadzki).

10.2. Środki pomocowe

Powiat nowodworski zamierza korzystać z dostępnych dla samorządów środków Unii Europejskiej w ramach różnych programów pomocowych, a także pomagać innym beneficjentom w pozyskiwaniu środków na cele związane z ochroną dóbr kultury.

W okresie 15.05.2018 – 1.02.2019 r. w ramach 8.4 RPO Wsparcie atrakcyjności walorów dziedzictwa przyrodniczego dla województwa pomorskiego jednostki samorządu terytorialnego mogą aplikować o dofinansowanie działań w zakresie: budowa, przebudowa i rozbudowa obiektów publicznej infrastruktury turystycznej o znaczeniu regionalnym lub ponadregionalnym (porty, przystanie, pomosty, przenoski), budowa, przebudowa i rozbudowa liniowej publicznej infrastruktury turystycznej o znaczeniu regionalnym lub ponadregionalnym służącej rozwojowi całorocznych, specyficznych form turystyki w oparciu o jednolite standardy identyfikujące dziedzictwo regionu (trasy rowerowe, szlaki wodne, konne, piesze wraz z oznakowaniem). W ramach tych projektów możliwa jest również budowa, przebudowa i rozbudowa publicznej infrastruktury poprawiającej dostępność do obiektów i atrakcji turystycznych (np. parkingi, ciągi komunikacyjne i infrastruktura dla niepełnosprawnych) oraz zagospodarowania ich bezpośredniego otoczenia.

⁸⁸ <https://bip.mswia.gov.pl/bip/wyznania-i-mniejszosci/24037,Fundusz-Koscielny.html> [strona Ministra Finansów, dostęp: 21.02.2018 r.];

11. Realizacja i finansowanie przez powiat zadań z zakresu ochrony zabytków

Cele określone w *Programie Opieki nad Zabytkami Powiatu Nowodworskiego na lata 2018-2021* będą osiągnięte poprzez:

- wspólne działania władz Powiatu z Ministerstwem Kultury, Urzędem Marszałkowskim Województwa Pomorskiego, wojewódzkim konserwatorem zabytków, władzami kościelnymi oraz innymi jednostkami samorządu terytorialnego na zasadach porozumień, umów, wspólnych podmiotów,
- inicjatywy własne władz Powiatu Nowodworskiego,
- stosowanie instrumentów finansowych /dotacje, prowadzenie instytucji, nagrody, zachęty, itp./,
- funkcje programowe /programy lokalne i projekty, kontrakty, itp./,
- inne działania stymulujące.

UZASADNIENIE

Obowiązek sporządzenia powiatowego programu opieki nad zabytkami nakłada na powiat art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2017 r. poz. 2187 z późn. zm.).

Program ma na celu:

1. Włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
2. Uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
3. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
4. Wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
5. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
6. Określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
7. Podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Powiatowy program opieki nad zabytkami przyjmuje rada powiatu, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków i jest ogłaszany w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Z realizacji programu Zarząd Powiatu sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia Radzie Powiatu. W budżecie na lata 2018-2021 powinny zostać zabezpieczone środki na realizację programu.

Przedstawiony projekt uchwały jest zgodny z założeniami Strategii Rozwoju Powiatu Nowodworskiego na lata 2015 – 2024, obszar priorytetowy: Kapitał gospodarczy (P1), cel strategiczny: CS.1.2 Turystyka katalizatorem dynamicznego rozwoju gospodarczego, cel operacyjny: CO.1.2.1 Utworzenie całorocznej oferty turystyczno-kulturalnej.